

086555867

101 KØBENHAVNS
KOMMUNES
BIBLIOTEKER

09.463 Lo

MAG

KBH

RHB

MAG

lcbh

09.463

Lo

ex. 2

VILH. LORENZEN

PROBLEMER I
KØBENHAVNS HISTORIE

1660—1757

BELYST VED SAMTIDIGE KORT

SÆRTRYK AF
HISTORISKE MEDDELELSER OM STADEN KØBENHAVN
OG DENS BORGERE
3. RÆKKE. V. BIND. HÆFTE 1—8

KØBENHAVN
C. A. JØRGENSENS BOGTRYKKERI
1942—1943

09.404

Lo 74

ju

13438

PROBLEMER I KØBENHAVNS HISTORIE

1660—1757

BELYST VED SAMTIDIGE KORT.

Af VILH. LORENZEN.

Fra og med Aaret 1660 gik København nye Skæbner i Møde. Det har afspejlet sig i Bylegemet som Helhed og da ikke mindst i den Maade, hvorpaa de mange forskelligartede Funktioner inden for denne Helhed fik ydre Form og Skikkelse.

Den vældige Omdannelse af Staden, Christian IV havde iværksat, da han anlagde Ny-København med Kastel og udvidede det sjællandske København med en helt ny By paa Amager — Christianshavn — havde langt fra naaet at fæstne sig i helt faste Former inden hans Død. I hele Resten af Aarhundredet, men særlig i Tidsrummet fra 1660 til Midten af 18. Aarhundrede — arbejdedes der paa at fuldkommengøre København som en bybygningsmæssig tilfredsstillende Organisme. Med 1750'erne er en lang sammenhængende Periode foreløbig afsluttet, i hvilken der Slægtled efter Slægtled, helt fra Christian IV's unge Dage, var arbejdet med Københavns organiske Udvikling. Stadskonduktør C. Geddes fremragende Kortarbejde af 1757 over Byen og dens forskellige Kvarterer slaar grundigt og paalideligt fast, hvad Resultatet af disse halvandethundrede Aars Virksom-

hed var blevet. Men Vejen havde været lang og besværlig!

Det maa i højeste Grad paaskønnes, at Københavns Kommune, i Anledning af Stadskonduktørembedets 250 Aars Jubilæum 1940 har udgivet dette Geddeske Pragtværk af et Kortarbejde, der hidtil kun har foreligget i farvelagte Originaltegninger, og har ladet dem reproducere i de skønneste Farvetryk. Imidlertid forelaa det af nærværende Forfatter 1930 for Kommunen udgivne Værk: De ældste haandtegnede Kort over København 1600—1660. Denne *første Periode* af nævnte halvanden-hundredeaarige, saa indgribende Proces i Københavns bymæssige Udvikling er følgelig tilgængelig for Almenheden i samtidige Kortarbejder. Og med Udgivelsen af Geddes Kort er ogsaa *Enderesultatet* af denne langvarige Udviklingsproces ved Aar 1757 klarlagt for Offentligheden.

For alle, der har Interesse for Københavns saa mærkelige og lærerige Historie — og de bliver stadig flere og flere — maatte det imidlertid være overmaade magtpaaliggende, om ogsaa *den mellemliggende Periode* — 1660—1757 — kunde blive belyst gennem samtidige Kortarbejder. Der er derfor al god Grund til at være Københavns Kommune taknemmelig, fordi den stillede sig imødekommende overfor Tanken om en Udgivelse ogsaa af Mellempriodens Kortarbejder. Kommunen bevilgede beredvilligt de fornødne Midler til Tankens Virkeliggørelse, da nærværende Forfatter 1939 henledte Opmærksomheden paa Betimeligheden og Ønskeligheden af et saadant Kortværk. Med Bevillingen havde Kommunen tillige for Øje at ville mindes Hundredeaaret for Borgerrepræsentationens Oprettelse.

I nøje Tilslutning til den for Værkets Udgivelse nødvendige Gennemgang af de mange Hundrede Kortarbejder over København, spændende over Perioden 1660 til 1757, blev det nødvendigt at foretage vidtløftige Studier

over Kortenes indbyrdes Sammenhæng og deres Forhold til Virkeligheden. Men dette har ikke kunnet lade sig gøre, uden samtidig at komme ind paa alle afgørende Problemer i Københavns Historie i paagældende Tidsrum. Resultatet af disse Studier, med Kortene som Hovedmateriale, foreligger i nærværende Arbejde, der naturligt slutter sig til den tidligere i „Historiske Meddelelser om København“ 2. R., IV, fremsatte Undersøgelse: „Problemer i Københavns Historie 1600—1660. Belyst ved samtidige Kort“.

Det, der sker med København i den henved 100aarige Periode fra 1660 til 1757, der her skal behandles, er, at den fra at være en dels middelalderlig, dels renaissancepræget By stadig tydeligere faar Karakter af en Barokby, samtidig med, at den fortsætter sin Tilpasning efter skiftende Krav til Byorganismens funktionelle Udformning og Omformning.

Ved Tiden omkring 1660 blev to Ting af afgørende Betydning for Hoved- og Residensstaden.

For det første Regeringsforandringen og for det andet de Erfaringer af militær, særlig fortifikatorisk Natur, Belejringen og Stormen paa København havde bundfældet i de Styrendes Sind, og som manede til Handling!

Krigen og Regeringsforandringen havde medført visse Ændringer i Stadens Styrelse — men af en mærkelig dobbelt Art, idet de dels havde styrket, dels svækket Bystyrets Beføjelser.

Under Belejringen havde Borgerne faaet det store Privilegiebrev af 10. August 1658, siden stadfæstet 24. Juni 1661. Det havde til Øjemed dels at hæve Borgernes Selvfølelse, dels ogsaa at fremme Stadens materielle Velfærd. Men der kom ganske vist mindre ud af alle de skønne Tilsagn, end Borgerne havde haft Grund til at vente. At København var blevet en fri Rigsstad — en fri Rigen

Stad — var og blev kun Ord efter Enevældens Indførelse. Og dog — de 32 Mænd, valgt ud af Borgerskabet, beholdt man, og sammen med dem skulde Magistraten — Præsident, Borgmestre og Raadmænd — overveje, hvad der tjente til Stadens og Menighedens Bedste. Disse to politiske Institutioner havde tillige som allervigtigste Beføjelse den, at administrere Indtægter og Udgifter. Man havde endogsaa Tilladelse til fra Byens Side direkte, gennem en Deputation, at henvende sig til Monarken.¹⁾

Teoretisk set var det — som alt antydet — en ikke helt ringe Magt, der var tildelt Bystyret, men den unge Enevælde satte sig straks godt fast i Sadlen, og det af dens Organer, Kancelliet, der specielt varetog Stadens Interesser, skulde nok vide at sætte sig i Respekt. Dertil kom, at umiddelbare Befalinger fra Kongen kunde gribe kraftigt ind i Byens Forhold. Paa mangfoldige Omraader blev det da Statsstyret, der tiltog sig Ret til at tage Initiativet — og netop paa saadanne, hvor det i overordentlig Grad gjaldt Byen som By. Alt, hvad falder ind under Begrebet Bybygning og inden for dette Begreb Byplanlægning, tog Staten sig ene og alene af, men ogsaa af alt vedrørende Gaders, Pladsers, Havnens og Kanalers allehaande Forhold.

Regeringen, med Majestæten i Spidsen, nærrede en mægtig Interesse for København. Den var Residensstaden, hvor Kongerne nu opholdt sig næsten til Stadighed. I alleregentligste Forstand var Byen blevet „Kongens København“, og som Hofby trak den Rigets Adel til sig for kortere eller længere Ophold. Som Regeringens Sæde fyldtes den med Embedsmænd, og som Rigets største Garnisonsby og Flaadestation vrimlede den med Militær af alle Grader og Vaabenarter. Ja! det kunde til Tider se ud, som om det egentlige, producerende og handlende

1) O. Nielsen: Kbhs. Hist. V., p. 101 ff.

Borgerskab blev stillet helt i Skygge. Faktisk blev København i denne Enevældens ældre Periode i overvældende Grad en Konsumby. Ogsaa dette Forhold kom til at præge Bybygningen, idet netop de konsumerende Elementer af Befolkningen i ikke ringe Grad bidrog til at forme og danne Byens Udseende.

Straks fra første Begyndelse griber den enevældige Regering paa et overmaade vigtigt Omraade ind i Byens Administration, idet den den 12. Maj 1664 ansætter — og saa vidt vides for første Gang — en *Stadsbygmester* — en „Ingeniør og Fabriksmester i Vor Residensstad København“.²⁾ Som kgl. ansat er han at opfatte som Statsembedsmand, men hans Forhold til Bystyret er forøvrigt ikke klart. Særlig radikalt blev — og af let forstaaelige Grunde — Statens Indgreb i Ledelsen af Befæstningsarbejder. Tidligere havde det ikke været helt paa det Rene, hvem disse paahvilede. Initiativet var ganske vist i de senere Aar af Christian IV's Kongetid Regeringens, men Udførelsen paahvilede, i al Fald til en vis Grad, Borgerskabet, til hvis Pengepung der tillige stilledes store Krav. Med Enevælden gled Københavns Befæstning som Statsopgave ind under Statens Forsorg; Bekostningen blev Statsudgift, der afholdtes af Rigets samlede Indtægter,³⁾ hvilket dog ingenlunde udelukkede, at Kongen stadig kunde udskrive særlige Skatter af Borgerskabet, — og ingenlunde undlod at gøre det — naar hans egne Midler var sluppet op, som det bl. a. skete ved „den højnødvendige Fortification“ 1667.⁴⁾

²⁾ Ingeniøren Jan Jansen, Hirsch: Fortegnelse over Officerer: Kgl. Bibl. — Jvf. Vilh. Lorenzen: Københavnske Palæer I, p. 36 f. Københavns Diplomatarium VI, pass.

³⁾ Lassen: Documenter og Actstykker til Kiøbenhavn's Befæstnings Historie, 1855, p. 82.

⁴⁾ K. D. VI, Nr. 481.

Som Fæstningsby, endda Rigets største Vaabenplads, — og som Orlogshavn — maatte Fæstningsværker og andre militære Anlæg ved mange Lejligheder blive bestemmende ogsaa for andre bybygningsmæssige, men forøvrigt rent civile Forhold.

Hvilke tekniske Kræfter Byen selv og den enevældige Regering raadede over i Perioden 1660—1750, anvendelige til Bybygningsarbejder af alle Slags, vil, saa vidt muligt, blive oplyst gennem den her foreliggende Undersøgelse. Det vil vise sig, at der er Tale om saavel Ingeniører som Arkitekter. Men det vil tillige vise sig, at det langt overvejende Antal Arbejder skyldes statsligt ansatte Mænd. Den tydelige Tendens, alt fra Christians IV's Dage, til at skæle stadig skarpere mellem Ingeniørens og Arkitektens Opgaver, fortsættes gennem Resten af 17. Aarhundrede og til noget op i 18. Aarhundredes første Halvdel, da visse baade ingeniørmæssigt og i Civilarkitektur uddannede Militære igen lægger begge Opgaver ind under deres Virksomhed.

Som Staden var c. 1660 i Enevældens allerførste Aar, er den gengivet i en, ganske vist paa andre Kortarbejder hvilende, Plan over Byen og dens Befæstning (Ktvk. 1942, T. I), udarbejdet af Christoffer Heer.

Med denne Stad skulde nye Mænd og nye Viljer arbejde i de følgende Slægtled.⁵⁾ Vel var Rammen for Byens Udvikling og Vækst i det store og hele lagt før 1660 og allerede ved Christian IV's energiske Arbejdsindsats, men Rammerne trængte til at fyldes og ændres baade her og der, og det skulde vise sig, at ved Aar 1757 havde Enevoldskongerne omdannet København til en By,

⁵⁾ Hvorledes København byplanmæssigt havde udviklet sig fra c. 1600 til dette Tidspunkt, er skildret af Forf. i Hist. Meddelelser om Kbhvn., 2. Rk., IV, 1930.

i mangt og meget forskellig fra den temmelig ufærdige Stad, de havde overtaget.

Saa stærk var de enevældige Monarkers Magt over Københavns Udvikling, at det vil være naturligt her at tage dens Forløb op til Undersøgelse for hver enkelt Konges Regeringstid. Hver af vore daværende Konger havde sin egen Mening om København som Byorganisme og egne Forestillinger om, hvad der tjente til dens Trivsel. Dette afspejler sig paa meget tydelig Maade gennem det store Kortmateriale, der staar til Raadighed og danner Grundlaget for Undersøgelsen.

Men indenfor den enkelte Konges Regeringstid maa en Undersøgelse som denne igen tage Sigte paa de forskelligartede Opgaver, Arbejdet med hine Tidens København naturligt stillede. Ved at følge disse Opgavers Løsning — eller Forsøg paa Løsning — indenfor hver Konges Regeringstid, faar man et Overblik over den mangeartede og mangesidede Proces, denne By, der i sig selv rummer saa mange militære og civile Problemer, undergik i Tidsrummet fra 1660 til 1757.

De særlige Opgaver, der forelaa allerede ved dette Tidendevervs Begyndelse og forøvrigt blev ved at foreligge helt til 18. Aarhundredes Midte, samler sig fortrinsvis om Udformningen af Befæstningen, Ny København med Kongens nye Torv, Slotsholmen med Frederiksholmskvarteret, Christianshavn, den gamle By, og Omraadet udenfor Voldene.

FREDERIK III's SIDSTE TIAAR

1660—1670.

I

BEFÆSTNINGEN MED KASTELLET.

Man levede i 1660'erne i Skyggen fra den lige afsluttede Krig, og ganske særlig Belejringen og Stormnatten havde afsat Erfaringer! I Tiden umiddelbart før og under Belejringen var Byens Befæstning i største Ilfærdighed bragt saa nogenlunde i Stand, men da Krigen endte, og Freden var sluttet, kunde Regeringen kun med allerstørste Bekymring se paa det hele Fortifikationsværk. Trods alle Anstrængelser var det langfra i forsvarlig Orden. Alvorlige Overvejelser over dets Tilstand maatte ogsaa føre til Erkendelse af, at man nu burde bygge videre efter de mest moderne og forbedrede Systemer. Thi Tiden var løbet fra Københavns Befæstning i den Form og Skikkelse, fortrinsvis Axel Urup og hans „højre Haand“ Ingeniøren Peder Bysser i sin Tid havde givet den. Ikke mindst Kastelet, mente man, trængte haardt til en Modernisering. Ude i Europa havde Befæstningskunsten tilmed gjort betydelige Fremskridt. Axel Urup havde udført sit Arbejde efter Tidens bedste Forbillede — det gammel-nederlandske Fortifikationssystem med Jordvolde og vaade Grave, saaledes som det var fremstillet af Freitag c. 1630. Men i Aarenes Løb var sket visse Fremskridt i Befæstningskunsten. Navnlig i Frankrig havde dannet sig en Ingeniørskole, hvis fornemste Repræsentanter var Pagan (1604—65)), der fremhævede

Bastionen og dens Detailkonstruktion som Befæstningens væsentligste Led. Hans Ven var den berømte S. L. Vauban (1633—1707), hvis Fæstninger blev forbilledlige for en lang Eftertid. Hver Ingeniør af nogen Betydning udarbejdede sin egen Modifikation af Pagans eller Vauhans Systemer og anbefalede selvsagt sit eget som det bedste og mest ufejlbare. Til de mere selvstændige hører Hollænderen Henrik Ruse, der 1654 havde udgivet sit berømte, men ganske vist omdisputerede Værk: *Versterckte Vesting, nærmest byggende paa Pagans System*. Ruse vil dog ikke „lære Fortifikationen fra Grunden af, men vise de Forstandige og i Videnskaben Erfarne den moderne Fortifikations Svagheder, samt hvorledes disse Mangler kunne afhjælpes og Fæstninger gøres uforholdsmæssigt stærkere.“⁶⁾

Det Spørgsmaal, Regeringen efter Krig og Belejring nu maatte stille sig selv, var, om vi herhjemme raadede over en fuldt moderne indstillet Fæstningsingeniør og tilmed en Mand af saadant Format, at man turde betro ham Ansvar for en Modernisering af Rigets Hovedfæstning og Orlogshavn — helst ogsaa af Rigets øvrige forsømte Fæstninger. Thi det nye Krigskollegium var allerede i December 1660 ivrigt beskæftiget med vigtige Overvejelser angaaende Arbejder, der skulde foretages det følgende Aar, med Planer til en Forstærkning af Kastellet mod Søsiden. En Dæmning med dækket Vej — Begyndelsen til den senere Langeliniepromenade — var man dog allerede gaaet i Gang med straks efter Fredslutningen.⁷⁾

⁶⁾ Jahn gengiver i: Henrik Ruse, 1849, p. 5 ff, Hovedtrækkene i Ruses System. — Jvf. V. Krohn: Kastellets Volde og Udenværker, p. 18 f. — Jeg benytter her Lejligheden til at bringe Generalmajor H. U. Ramsing min bedste Tak for Raad og Anvisninger under Udarbejdelsen af nærværende Afhandling.

⁷⁾ Jahn: Henrik Ruse, p. 15.

Hvem kunde man herhjemme henvende sig til?

Man maa aabenbart her se helt bort fra den adelige Matematiker, Niels Gyntelberg, der 2. Februar 1661 fik Bestalling som „Rigens Bygmester“ saavel i civil som militær Arkitektur, thi hans Stilling har nærmest svaret til en Generalbygmesters.⁸⁾ Han døde kort efter, og Embedet forblev ubesat i hele Frederik III's Tid.

Af Mænd med ingeniørmæssig Uddannelse havde man i sin Tid — 1650 — med store Forventninger indkaldt den hollandske Fortifikationsekspert, Kvartermester *Pierre de Perceval* for at modernisere Glückstadts Fæstningsværker, men han synes at være blevet en Skuffelse og gled vistnok allerede 1660 ud af dansk Tjeneste.⁹⁾ Til Gengæld havde vi af hjemlige Kræfter en Mand som General *Axel Urup*, i sin Tid vor største Kapacitet, men, ved 1660, 59 Aar gammel og næppe fuldt arbejdsdygtig og helt i Føling med Tiden.¹⁰⁾ Med Tilliden til ham var det øjensynlig ikke mere videre bevendt — uvillig indstillet overfor Regeringsforandringen som han ogsaa var. Axel Urup blev vraget, sikkert til sin egen store Fortrydelse!

Ser man ud over Landets daværende Bestand af Ingeniører i Hærens Tjeneste, var der — blandt de faa, der kendes — enkelte Dygtigheder. Men der var noget tilfældigt over den hele Ordning af vort militære Ingeniørvæsen. Hærens Ingeniører var endnu ikke organiserede — det skete først 1684 — og var henlagt under Generalstabens, idet de sorterede under Generalkvartermestre. 1660 var Oberst Willum Lobrecht Generalkvartermester for Danmark og Hertugdømmerne, Willem Coucheron

⁸⁾ Vilh. Lorenzen: Lambert v. Haven, 1936, p. 6.

⁹⁾ Hirsch: Anf. Arb. — Vilh. Lorenzen: Christian IV's Byanlæg, 1937, p. 342.

¹⁰⁾ Vilh. Lorenzen: Anf. V., p. 32 ff.

Buste af Frederik III. Efter V. Thorlacius-Ussing: Arbejder af Fr. Dieussart, Fr. Duquesnoy og Barth. Eggers. Dieussart s.

for Norge.¹¹⁾ Ingeniørerne beordredes ud til de forskellige Fæstninger og havde Konduktører til deres Bistand ved forefaldende Arbejder.

De betydeligste var et Par Udlændinge — de to Brødre Hoffmann, af tysk, mulig adelig Æt, begge i Christian IV's sidste Aar ansatte i dansk Krigstjeneste og nu modne Mænd. *Gotfred Hoffmann*, en bestemt og beslutsom Mand, havde begyndt sin senere saa straalende Karrière 1647 „under sin Broders strænge Commando“ som Konduktør og havde opmaalt de fleste af Landets Fæstninger. Den 14. December 1653 var han blevet udnævnt til Ingeniør, havde „i den hele Tid af sin bedste Ungdom“, som han selv siger, „haft haardt Arbejde“, som han dog havde baaret med Taalmodighed. Under Svenskekrigen og i Belejringens Tid var han meget virksom, vandt i høj Grad Kong Frederik III's Bevaagenhed og var fra 19. November 1659 knyttet til København, idet det blev ham overdraget at føre Tilsyn med Byens Dæmninger og en Opstemning af Peblingsøen — et Arbejde, han dog senere beklagede sig stærkt over: „Ingen Ingeniør kan bestaa ved dette Værk, om han ogsaa har den mest perfekte Instruktion og følger den“, som han uforfærdet lader Kongen det vide Aaret efter. Det blev ham efter Fredslutningen paalagt at anlægge den dækkede Vej ud for Kastellet, mod Søsiden, og betydelige Beløb bevilgedes baade dette og det følgende Aar dertil. Men pludselig blev det hele Værk opgivet — man fik helt andre og større Planer med Kastellet. Og nu blev det ham betroet at fuldføre og genopbygge Frederiksodde, *Fredericia* er hans Værk.¹²⁾

Men ogsaa Broderen *Georg Hoffmann* var en talentfuld Ingeniør — ikke uden Originalitet; han havde i

¹¹⁾ Senere hen blev Ordningen noget ændret. Se V. E. Tychsen: Fortifikations-Etaterne, 1884, p. 3.

¹²⁾ Rigsarkivet: Krigskollegiet, Indk. Breve.

Lighed med Pagan gjort en „Invention“ — „den perpendicularære Bastionsflanke“ med de deraf følgende Konsekvenser¹³⁾ og synes i sin Tid at have haft en væsentlig Andel i Udformningen af Fredericias Forgænger, Frederiksodde. Den 23. Juli 1659 fik han Inspektion over Københavns Befæstning, men Hvervet overgik allerede 3. August samme Aar til Willum Lobrecht.¹⁴⁾ Han døde som Oberst 1666.¹⁵⁾

Af Ingeniører af beskednere Format, men forøvrigt veltjente Mænd fra Tiden før 1660 døde *Otto Heyder* 1660,¹⁶⁾ og da *Peder Byssers* Navn ikke forekommer efter 1657, maa han antagelig ved den Tid være død.¹⁷⁾

En Del Ingeniører vides at have været i Virksomhed i Aarene umiddelbart efter Krigen, foruden Generalkvartermestrene. Der var den dygtige Christianshavner *Hans Jacobsen Schiørt*, men han var forlængst, siden 1649, knyttet til Norge, hvor han blev til sin Død 1675.¹⁸⁾ Derimod var *Selgen Pedersen*, der fra 1647 havde været ansat i Norge, under Svenskekrigen virksom i Frederiksodde, hvor han blev taget til Fange af Svenskerne; se-

¹³⁾ Christoffer Heer: *Speculum artis muniendi*, 1693. (2. Opl. 1743).

¹⁴⁾ Lassen: *Doc. og Actstykker til Kbh.s Befæstnings Hist.*, 1855, p. 197.

¹⁵⁾ Hirsch: *Anf. Arb.* — Fik 1650 Ordre til at tegne Kort over Frederiksodde (Hugo Matthiessen: *Fredericia*, 1911, p. 6) og ledede 1651 Fæstningsarbejderne i Jylland. (Rockstroh: *Den nationale Hær I*, p. 204).

¹⁶⁾ Hirsch: *Anf. Arb.* — Jvf. Vilh. Lorenzen: *Anf. V.*, p. 34 f., p. 104.

¹⁷⁾ P. Bysser var 1645 Kaptajn. Ansattes 1657 i Frederiksodde under Georg Hoffmann og blev her taget til Fange af Svenskerne, men løskøbt for 120 Rdlr. (Hirsch: *Anf. Arb.*). Et af ham tegnet Projekt til en Ombeffæstning af Landscrona i 1650'erne, nu i Nationalmuseets Arkiv — viser hans pertentlige og sobre Streg og afslører ham som Tegner af T. VIII, IX og XII i Kortværket af 1930.

¹⁸⁾ Vilh. Lorenzen: *Anf. V.*, pass.

ner, 1662, er han i Nakskov og beordres 1668 derfra til Nyborg.¹⁹⁾ I Nakskov havde han vistnok afløst Ingeniøren, *Johannes Brechling*, hvis Navn ikke nævnes efter 1661, da han maa formodes at være død.²⁰⁾

En Særstilling indtog aabenbart den *Gotfred Krüger*, der var i Kronprinsens Tjeneste som Ingeniør, men om hvem forøvrigt intet synderligt vides. Han var i al Fald ikke knyttet til Hæren.²¹⁾

Af Ingeniører, der senere hen — i Løbet af 1660'erne — kom i dansk Tjeneste, skal her nævnes Henrik Ruses Fætter, *Wolfgang Vilhelm Römer*, der i Christian V's Dage skulde indtage en høj Stilling,²²⁾ og *Leonard Charlis*, sikkert ogsaa Udlænding; han fik 1666 Ansættelse i Oldenburg og Delmenhorst.²³⁾

Det maa imidlertid ikke overses, at Datidens Officerer, særlig af de højere Grader, kunde have et endda betydeligt Kendskab til Befæstningskunstens Teori og navnlig dens Praksis. Dette gjaldt aabenbart en Mand som *Willum Lobrecht*. I denne Forbindelse bør ogsaa nævnes *Johan Caspar v. Cicignon*, af gammel lothringisk Adel, alt fra 1657 i dansk Krigstjeneste. I et lille Aarstid, fra Oktober 1661 til August 1662, var han som Kaptajn knyttet til København, men blev forsat til Norge, hvor han viste sig som særdeles habil Fæstningsingeniør.²⁴⁾ To andre Officerer af lignende Type var *Andreas Fuchs*,

¹⁹⁾ Widerberg: Isac v. Geelkerk, p. 112 f. Hirsch: Anf. Arb. — 1671 møder man ham paa Kronborg. Jahn: Henrik Ruse, 1848, p. 53.

²⁰⁾ Fra Arkiv og Museum IV, p. 17. — Hirsch: Anf. Arb.

²¹⁾ O. Nielsen: Anf. V., V, p. 13, 174.

²²⁾ Jahn: Anf. V., p. 104. — Se Hirsch: Anf. Arb.

²³⁾ Hirsch: Anf. Arb. — L. Charlis har signeret smukt tegnede Planer over Fæstningsbyerne Oldenburg og Delmenhorst i Det kgl. Bibl. Gl. kgl. Smlgr. 717 B.

²⁴⁾ C. V. Munthe af Morgenstjerne: Generalmajor J. C. v. C. i Personalhist. Tidsskrift, 7. R. 5. Bd., p. 49—92, 230—39.

af tyrolsk Adel, der havde specialiseret sig som Ingeniør og 1660 kom i dansk Tjeneste, først i Glückstadt, senere i København og — sidst men ikke mindst — *Carl Heinrich v. d. Osten*, en mechlenburgsk Adelsmand, fra 1660 i dansk Tjeneste; 1661 træffes han beskæftiget med Befæstningsanlægene ved Hals, Korsør og Fredericia og fra 1662 er han Leder af Befæstningsarbejder ved Nyborg, hvor han 1668 afløstes af Selgen Pedersen for, som Oberstløjtnant ved Fortifikationen, at kunne knyttes til Befæstnings- og andre Arbejder i og ved København.²⁵⁾ Han var utvivlsomt en prøvet og dygtig Mand i sit Fag!

Der var dog ogsaa Officerer af dansk Adel, der sad inde med betydelig fortifikatorisk Indsigt og Viden. Dette gælder især *Niels Rosenkrantz* — i alle Maader en fremragende Officer — og som Oberst fra 1666 en af de ledende Mænd ved de følgende Aars store Befæstningsanlæg ved København. Ogsaa *Ejler Holck*, fra 1660 Kommandant for Kronborg, var en kyndig Fæstningsingeniør, og det samme maa vistnok siges om de to fynske Brødre, *Henning* og *Erik Quitzow*, samt General *Fr. Ahlefeldt*, Kommandant i København fra 1662 til sin Død 1672.

Men ingen af de her nævnte Mænd — end ikke Axel Urup eller de to Brødre Hoffmann — fandt Naade for Frederik III's og hans Mænds Øjne og fortjente det sikkert heller ikke, hvis man vilde anlægge en europæisk Maalestok for deres Ævner og Viden. Under disse Omstændigheder forstaar man, at Kongen vendte sit Blik mod Udlandet. Thi noget maatte der gøres!

Har man i Udlandet vidst, at Frederik III savnede en Fortifikationsingeniør af høj Kvalitet?

I al Fald synes en saadan Mand at have meldt sig og

²⁵⁾ Om A. Fuchs se Fr. Schröder: Rendsburg als Festung, 1939, p. 146 ff. Hirsch: Anf. V. — Rockstroh i Biogr. Lex. 2. Udg. — K. D. VI. Nr. 707. Rigsarkivet: Krigskollegiet. Indk. Breve.

tilbudt Kongen sin Tjeneste. Manden er den hidtil ret gaadefulde *Christoffer Heer*, der i Begyndelsen af 1660'erne maa have været i Danmark. Som Fætter til Brødrene Hoffmann havde han i Forvejen gode Forbindelser, og han har overfor Frederik III søgt at gøre sig bemærket paa forskellig Maade. Det kgl. Bibliotek bevarer Vidnesbyrd derom, særlig en i rødt Fløjlsbind indbunden Bog med nette og sirlige Tegninger — Tabellæ (Kortarbejder) — af Fæstninger i Kongens Riger og Lande, alle tegnede i samme Maal.²⁶⁾ Paa Titelbladet henvender han sig paa Latin til Majestæten med følgende Ord: „Til den ophøjede og mægtige Herre, Hr. Frederik III, Konge til Danmark etc., den uovervindelige, Fædrelandets Fader, from, lykkelig, berømt!“

Derunder følger: „Disse, her indføjede ichonografiske Kort, d. v. s. Planer af Befæstninger og Kasteller, fremstillede i eet og samme Maal med sig selv og i Henhold til den her tegnede Maalestok gengivet i Rodemaal — tilbyder i al Ydmyghed og Underdanighed Christophorus Heer“.

Naar er disse Planer udført? Da Fæstninger i de 1658 tabte Provinser er medtagne, var det naturligt at antage, at de stammer fra Tiden før Roskildefreden. Men da Byer som Nyborg, Køge og Korsør har de Fæstningsværker, de først fik under Svenskekrigen, og København er gengivet, som den var inden de store Ombygninger, bl. a. af Kastellet, maa man antage, at Tegningerne er blevet til 1660—62 og at Christoffer Heer følger i Løbet af denne Tid har været i København — vel netop, da Frederik III saa sig om efter en ledende Fæstningsingeniør. Om han paa eget Initiativ, eller paa Bestilling af Kongen har udarbejdet de smukt tegnede Projekter til Park- og Kanal anlæg i Forbindelse med de kgl. Fiske-

²⁶⁾ Det kgl. Bibl. Gl. kgl. Smlgr. Fol. 716.

damme udenfor Østerport (Ktvk. 1942, T. II, 1) og til et Park- og Kanal anlæg ved en Sø,²⁷⁾ kan ikke oplyses — kun ved man, at han ikke opnaede fast kgl. Ansættelse. Christoffer Heer var meget begejstret for sin Fætter Georg Hoffmanns „Invention“ og denne havde selv opfordret ham til at offentliggøre den. Da Christoffer Heer senere kom i kurfyrstelig sachsisk Tjeneste, gør han ogsaa Alvor af det i sit 1693 udkomne Værk: *Speculum artis muniendi* — et Spejl for Befæstningskunsten, til-egnet Frederik III's Dattersøn, Hertug Johan Georg IV af Sachsen.²⁸⁾

Eet er givet — det betragtedes som et Livsspørgsmaal for Danmark at faa sit Fæstningsforsvar i Orden. Thi det var, som nævnt, ikke blot København, men samtlige Rigets Fæstninger, der trængte til Modernisering. Den Kapacitet, man ikke havde til Raadighed hjemme, søgte man i Udlandet, og Valget faldt til Slut paa Hollænderen *Henrik Ruse*. Efter at have faaet sine ret stramme økonomiske Betingelser opfyldt, fik denne interessante Personlighed 11. Juli 1661 Bestalling som Generalkvartermester, Overinspektør over Rigets Fæstninger og blev tillige Oberst for et Infanteriregiment, der kunde skaffe ham den nødvendige Arbejdskraft.²⁹⁾

Denne straalende Repræsentant for den daværende europæiske, internationalt indstillede Officersstand, var født 1624. Han var følgelig kun 37 Aar gammel, da han overtog sin nye overordentlig vigtige og ansvarsfulde Stilling. Men alt fra Barnsben var han fortrolig med Krigen og alt dens Væsen, som han selv siger „drevet af

27) Kgl. Bibl.: Gl. kgl. Smlgr. 717 B.

28) Dette Værk findes paa Det kgl. Bibl.

29) H. Ruse har i Fortalen til sit 1654 udkomne Værk i „Den Auteur tot den Leser“ givet sin Selvbiografi. — Jvf. Jahn: H. R. 1848. — W. H. Schukking: *De oude Vestingwerken van Nederland*, 1941, p. 27 ff.

et naturlig Ingenium og af Lyst til Krigsvæsen og i Særdeleshed til Fortifikation, Artilleri, Udenværker, Miner og hvad der mere hører hen“. Altid havde han holdt til, hvor der var noget at lære, var gaaet fra Land til Land og fra Krig til Krig. Først uddannede han sig hjemme under den fremragende Tekniker Frederik Hendrik af Oraniens Ledelse. I Trediveaarskrigens sidste Aar tjente han Frankrig og senere Hertugen af Weimar. Overalt var han ivrig efter at studere, paa hvilken Maade man „fortificerer, attaquere og defenderer“. Da han ikke kunde lære mere af Franskmænd og Tyskere, prøver han 1646 venetiansk Krigstjeneste og var i Dalmatien og Albanien. Men særlig fik han Lejlighed til at studere norditalienske Fæstninger og med sin Overordnede, den kundskabsrige Leonardo Foscolo, kunde han drøfte krigstekniske Problemer. Nogen Tid efter at Trediveaarskrigen var sluttet, drog han tilbage til Nederlandene, og flittig som han var, benyttede han Rejsen gennem Tyskland til at studere en Række Fæstningsanlæg her. Hjemkommen blev han 1652 som Ingeniør og Kaptajn knyttet til Nybefæstningen og Udvidelsen af Amsterdam, hvori han havde stor og afgørende Andel.

Henrik Ruse var Videnskabsmand i sit Fag og arbejdede rationelt med Problemerne paa Basis af sine egne mangeaarige Erfaringer i Krigens Praksis. Det var i Amsterdam, han 1654 udgav sit berømte Værk, sat monumentalt op i Tryk og med smukke Kobbere. Det øgede hans Ry og var sikkert medvirkende til at skaffe ham en Henvendelse fra Hertug Christian Ludvig af Brunsvig-Lüneburg med Opfordring til at forstærke Fæstningen Harburgs Kastel, hvilket han gjorde. I Aaret 1659 kunde han afslutte Arbejdet her, stærkt paaskønnet af Hertugen. Efter en Tid lang at have været i Kurfyrsten af Brandenburgs Tjeneste er det, han kommer til Danmark.

Buste af Henrik Ruse. Frederiksborg. B. Eggers s.

Maaske var Ruse allerede i Maj, i al Fald i Juni 1661 i København og de alvorligere Forhandlinger paabegyndt.³⁰⁾ Den 1. Juli stiller han Kongen sine Betingelser, og efter godt en Uges Betænkningstid slog Kongen til, og Ruse fik baade de Stillinger og den Gage, han havde forlangt. Han synes allerede da at have vist sig som en haard Forhandler — overhovedet som en Mand, det var farligt at have til Modstander.

Da Krigskollegiet allerede i Aarets sidste Maaned 1660, „delibererede“ Københavns Befæstning, var dets Opmærksomhed i første Linie henvendt paa *Kastellet*, hvor Gotfred Hoffmanns Dæmning mod Søen stadig stod paa Dagsordenen. Arbejdet med den standsede imidlertid helt i Juni 1661.

Meget taler for, at Hensynet til *Kastellet* har virket med til, at man den følgende Maaned ansatte netop Henrik Ruse — Harburg-Kastellets berømte Bygmester. Han foreslog straks Kongen en total Ombygning og indsendte et Projekt, der 21. Juli 1661 beordredes undersøgt af en Kommission, bestaaende af Generalerne Hans Schack, Axel Urup og Oberst Georg Hoffmann. Efter ret vidtløftige Forhandlinger, hvor Ruse viste sig baade aggressiv og fordringsfuld, sluttedes første Kontrakt om Arbejdet d. 26. Juli, senere hen ikke mindre end 4 Kontrakter.³¹⁾ Det ny Kastel skulde gøres færdigt i Løbet af 3 Aar fra Foraaret 1662 at regne, og det lykkedes Ruse, med hans forbløffende Energi, saa nogenlunde at overholde Kontrakterne. Allerede 1664, d. 11. November, kunde *Kastellet* afleveres saa vidt færdigt, at det 28. Oktober s. A. kunde modtage sin første Garnison og i samme Maaned en første Kommandant. Men først i Slutningen af 1667 synes den endelige Overlevering at have fundet Sted — efter at en Kommission af 8. Sep-

³⁰⁾ Jahn: Anf. V., p. 12 f.

³¹⁾ Jahn: Anf. V., p. 15 ff.

tember 1666, hvori bl. a. Axel Urup havde Sæde, havde besigtiget Værkerne.³²⁾ Forøvrigt arbejdedes der paa Værkerne helt til Kongens Død.

Arbejderne paa Kastellet kom til ogsaa at omfatte *Østervolds Tilslutning* og et *Voldanlæg fra Kastellet ned mod Islandske Kompagnis Reberbane*, ved hvis nordre Ende en Kanal („Dronningens Kanal“) var planlagt fra Sundet, umiddelbart Syd for nuværende Fredericiagade. Tillige skulde anlægges en Vej fra Toldboden til Reberbanen — alt i Følge Kontrakt af 28. Juni 1664. Disse Arbejder skulde være afsluttet St. Hans Dag 1665, og Meningen var, som det blev udtalt af en fransk Udsending, alene ved dette Foretagende at gøre København til en af Verdens stærkeste Fæstninger.³³⁾

Straks fra første Færd fik Kastellet Navnet *Frederikshavn* efter sin kongelige Bygherre. I Navnet er en Mindelse om de Tider, da man virkelig tænkte sig et Havneanlæg inden for Voldene. Som det — men *uden Havn* — blev formet af Henrik Ruse, er det et for sin Tid særdeles anseligt Anlæg. Af de Planer, der foreligger over Kastellet i 1660'erne og nærmeste Tid derefter, er særlig to af Interesse; Resten har kun sekundær Betydning. Hvor grundigt man gik til Værks ved Planlæggelsen af slige store for Staten livsvigtige Foretagender viser alene den Omstændighed, at Ruse i en Have lod opkaste en stor Model af det paatænkte Kastel.³⁴⁾

Hvorledes Ruse paa et tidligt Tidspunkt tænkte sig Kastellet, viser en kraftigt tegnet Plan, efter Tegnemaaden og Paaskrifternes stilistiske Karakter afgjort udført

³²⁾ K. D. Nr. 451. — Om Københavnernes Uvilje mod Kastellet se Ax. Liljefalk: *Kbhvn.ske Tilstande i Tiden efter Fredsslutningen 1660* i *Hist. Medd. om Kbhvn.*, 1. Rk., IV, p. 202 ff.

³³⁾ Jahn: *Anf. V.*, p. 25 ff., hvor Kontrakten gengives. *Danske Mag.* 6 R., 11, p. 96.

³⁴⁾ O. Nielsen: *Anf. V. V.*, p. 10.

af ham selv. Bogstavbetegnede Lokalteter, uden Navneliste, viser, at der til Planen har hørt en Memorial. Hele to saadanne lod Ruse følge selve Planen. Ønsker og Krav — aldrig helt realiserede — angaaende Kastellets Bygninger stempler Planen som et Projekt — endda et *tidligt Projekt*, og selvom det ikke kan bevises, at det netop er det allerførste, der indleveredes sidst i Juli 1661, taler dog en vis Sandsynlighed derfor.³⁵⁾ (Ktvk. 1942, T. III, 1).

Projektet omfatter kun selve Kastellet; det gengiver Befæstningsanlægget i alt væsentligt som det blev. Men det viser tillige med al ønskelig Tydelighed, hvor lidt der er blevet tilbage af Axel Urups Værk — ud over Dimensionerne. Den femkantede Kastelstype, ogsaa anvendt i Harburg, er gennemført i alle sine Konsekvenser, ogsaa for Udenværkernes Vedkommende; Gravforsvaret er dog hverken her — eller i hans andre Arbejder — helt i Overensstemmelse med de 1654 i „Versterckte Vesting“ fremsatte Teorier!³⁶⁾

Projektet gør først og fremmest Rede for selve Fortifikationen. Særlig kompliceret er Forsvaret mod Landfronterne med dobbelte Grave. Af de 5 Bastioner er den vestligste — Kongens Bastion — gjort til Hovedbastion, men ogsaa de øvrige Bastioner er stærkt udbyggede. Dette gælder ogsaa Udenværkerne — Contreskarpen mod Sundet („Langelinie“) og Contregarden mod Landfronten („Smedelinien“) med dens 7 Værker — Raveliner. *Kastellet er kraftigere og mere rationelt i Udformning end noget hidtil anlagt Fortifikationsværk i Danmark,* og større og langt stærkere end det ligeledes af Ruse i

³⁵⁾ Kgl. Bibl.: Gl. kgl. Smlgr. 717 A. Kortet, der har paaklistret Rettelser og indeholder Ændringsforslag, er mulig noget beskaaret. Det bærer ikke i sin nuværende Skikkelse nogen paategnet Approbation.

³⁶⁾ Jahn: Anf. Arb., p. 9.

1660'erne anlagte Frederiksort ved Kielerfjords Indløb.

Kastellets Ophavsmand angiver tillige, hvilke Bygninger han tænkte sig opført paa det rummelige, femsidede Terrain inden for Voldene, foruden Porthbygningen med Vagthuse — corps de garde'r.

Opgaven, der forelaa, var at skabe en Soldaterby, men — som Planen viser det — skulde denne Soldaterby være noget langt mere og vigtigere! Thi foruden Barakker og den Kirke, der naturligt hørte til i en By for Soldater, skal Kastellet ogsaa rumme et Slot — „et kongeligt Hus“. Soldaterbyen orienteredes efter en vest-østgaaende Hovedakse fra Kongebastionens Spids vinkelret paa Kurtinen mod Sundet og „den lange Linie“ og med den nord-sydgaaende Hovedtrafikvej fra Sjællandsporten til Norgesporten som Tværsakse. Anlæggets Midte er kraftigt betonet af Slot og Kirke, og mellem disse to Monumentalbygninger af en aaben Plads, hvis to andre Sider begrænsedes af lange Barakkers Gavle. Kirken er i sig selv interessant — en Centralbygning i Form af en Røtunde med 4 Kortarme; mærkeligt nok er den klemmt inde mellem en trelænget Bygnings Fløje.

Som det lille Byanlæg er tænkt, er det overmaade regulært udformet³⁷⁾ — *symmetrisk foldet op til begge Sider for det aksialt komponerede Midtparti — et Højrenaisanceanlæg paa Tærskelen til Barokken*. Med Placeringen af Slot og Kirke lige overfor hinanden har Ruse fulgt den italienske Renaissanceteoretiker, Vincenzo Scamozzis Anvisning.³⁷⁾ Derimod har han ikke villet — eller kunnet — følge Barokkens Krav om faste, sluttede Pladsvægge. Naar man ikke desto mindre kan anbringe Ruses Soldaterby som et Værk, der har noget af Barokkens Aand i sig, ligger Berettigelsen hertil i den monumentale

³⁷⁾ A. E. Brinckmann: Platz u. Monument, 1912, p. 33, Fig. 10.

Udformning, hvori dette Byanlæg er tænkt — med den store tunge Slotsfirkant som det hele Anlægs Dominand, medens Centralkirken lige overfor, der er af mere beskedne Dimensioner, dannede Overgangen til de lave militære Bygninger.³⁸⁾ Selv nu føler man i Kastelet noget af Tidens store alvorlige Stil. Grundstenen til Slottet blev lagt 1664, men Arbejdet blev ikke videreført, selvom Ruse endnu saa sent som December 1666 fastholder Tanken om „det kongelige Hus“.³⁹⁾ I Slottets Sted opførtes 1703 nuværende Kirke og paa den paa-tænkte Kirkes Plads byggedes 1725 Kommandantboligen.

En sikkert korrekt Gengivelse af *Kastelet*, *saaledes som det kom til at se ud* under Henrik Ruses Ledelse, foreligger i den af ham selv signerede Plan af December 1666. (Ktvk. 1942, T. III, 2), og den er saa meget mere interessant og værdifuld, som den tillige viser, hvorledes *Kvarteret umiddelbart Syd derfor dengang var* — eller i al Fald var tænkt.⁴⁰⁾ Denne smukt tegnede og illumnerede Plan er udført halvtredje Aar efter, at det i Juni 1664 var overdraget Ruse at ordne Kastelets fortifikatoriske Forbindelse med Østervold og anlægge en Befæstning med Vej Syd paa, ned mod Islandske Kompagnis Reberbane.

Af Kastelets Bygninger fastholdes ikke alene Slottet i Kongens Bastion, men ogsaa tilgrænsende Vinkelbygninger, Baggers, Bryggers og Proviant- og Tøjhus, medens Kirken og omliggende Huse er opgivet; kun

³⁸⁾ Facaden af *Slottet* gengivet i Vilh. Lorenzen: Kbhvn.ske Pa-læer I, Fig. 23. Angaaende *Kirken* og dens Stilling inden for Tidens Kirkearkitektur henvises til samme: Lambert v. Haven, p. 15 f. — Om to Projekter til en Centralkirke, begge af samme Dimensioner, se Fr. Weilbach: Arkitekten 1930 (Ugehæfte, p. 217 ff).

³⁹⁾ Angivet paa Planen (Ktvk. 1942, T. III, 2).

⁴⁰⁾ Kgl. Bibl.: Gl. kgl. Smlgr. 717, A. — Jvf. K. D. VI, Nr. 416, 506.

3 + 3 „Stokke“ — Soldaterbarakker — med Officershus og Kommandantbolig — er indtegnet. Den hele Soldaterby er følgelig blevet stærkt forenklet, men Hovedaksen er dog stadig respekteret, omend svagere betonet; helt fastholdt er Tværaksens Gade mellem Sjællands(da Konge)porten og Norges(da Dige)porten.

Hvad angaar selve Befæstningssystemet, er dette i alt væsentligt det samme som efter den tidligere omtalte Plan, dog en Del forenklet, især for de to Strandbastioners Vedkommende. *Østervold* har Ruse ladet slutte til den dækkede Vejs Spids ud for Møens Ravelin, der laa foran den stærke Kongebastion. *Østerport* er angivet paa sin tidligere, alt fra Christian IV's Ny København angivne Plads (Ktvk. 1930, VII, 1), ud for Rigensgade, rigtigt anbragt midt paa Kurtinen mellem to Bastioner og værnet af en Ravelin.⁴¹⁾

Af militære Grunde er Terrainet mellem Kastellet og Nyboder holdt frit for Bebyggelse — som *Glacis* for Fæstningen. Og mellem Nyboder og Sundet var Terrainet — vel af samme Grund — udlagt til Haver. Nærmest Nyboder laa den tyske Kansler Theodor Lentes (d. 1668) og bag denne Storkansler Peter Reedtz (d. 1674).

Ogsaa om Ruses Arbejder i det mærkelige Terrain Sydøst for Kastellet fortæller denne Plan med al ønskelig Klarhed. Fra Reduten ud for Bastionen Sjælland

⁴¹⁾ M. H. t. Kassellets almindelige Historie henvises til V. Krohn: Kastellet Frederikshavn som Fængsel i Hist. Medd. om Kbhvn., 1. Rk., II, p. 219 ff. og s. St. 2. R., III, p. 50: Kastellet Frederikshavns ældste Kirke og dets kirkelige Forhold. — S. St. p. 207: Huset i Falsters Kontregarde. — S. St. p. 547: Bageriet og Møllen i Kastellet. — S. St., 2. Rk., IV, p. 264: Kastellet F.s Brønde og Vandforsyning. — S. St. 2. R., V, p. 408: Krudttaarnene i Kastellet. — S. St. 3. Rk., II, p. 403: Kassellets forskellige Stalde. — Jvfr. Weilbach: Kirken og Kommandantboligen i Kastellet, s. St. 2. R., IV, p. 248. — En mere samlet Oversigt over Kassellets Værker giver V. Krohn i: Kassellets Volde og Udenværker, 1917.

førtes *det planlagte Voldanlæg*, tæt forbi Reedtz Have og langs Stranden videre Sydtaa, saaledes at baade Volden og Sydøsthjørnet af Kastellet var dækket af Sundet. Ogsaa øverste Del af *den nye Vej* fra Toldboden faar man klar Besked om. Den er anlagt paa en Dæmning ude i Stranden, gaar fra Toldboden i en skarp Bøjning ind mod den nye Vold og løber videre Sydtaa, parallelt med denne. Voldens og Vejens videre Udformning giver et Kort fra 1670 (Ktvk. 1942, T. V). Vejen løber paa sin Dæmning helt ned imod den store Karré ved Lille Strandstræde, Volden standser derimod allerede ved den projekterede Tværkanal Syd for Reedtz' Have med en Bastion.

Om selve *Toldbodens* Beliggenhed, Anlægsform og Bygninger faar man ligeledes god Besked og tillige om en Dæmning, der fra Toldboden forbi „Pael Huys“, d.v.s. Pælehuset, er ført videre til den dækkede Vej ud for Grevens Bastion.

Meget interessant er Planens Angivelse af *Vejforbindelser* i denne Del af Staden — dens „Ingenmands Land“. Det viser sig her, at *Adgangen til Kastellet* unægtelig var gjort besværlig. Kom man fra den indre By, maatte man fra St. Kongensgades Udløb ved Kansler Lentes Have i en Bue bevæge sig henover Glaciset, op paa den dækkede Vejs Vold og oven paa denne et godt Stykke til den omtalte Redute, hvorfra en Bro førte over Ydergraven til Sjællands Ravelin, og herfra atter ad en anden Bro over Indergraven til Sjællandsporten (den gang Kongens Port). Ogsaa ad den nyanlagte Vej forbi Toldboden kunde man ad den omtalte Dæmning slippe op paa den dækkede Vejs Vold ved „Pælehuset“, og oven paa denne naa Reduten.

Men hvad det øvrige Vejnæt angaar, drejer det sig aabenbart om et Projekt, da de ved stiplede Linier betegnede Veje ganske ser bort fra den forhaandenværende

Østerport og i Stedet sigter mod en *helt ny Østerport*, anbragt, hvor Østervold støder mod Kastellet's yderste Udenværker — og paa en fra sædvanlig Praksis helt forskellig Maade! Men faktisk flyttedes Østerport senere herhen — og Initiativet er følgelig Ruses. „Hier soll das neue Ostertohr sein“, skriver han paa det omtalte Sted paa Planen.⁴²⁾

Vel havde Opførelsen af et nyt og stærkere Kastel i ganske særlig Grad ligget Regeringen paa Sinde — men man glemte ikke derfor Befæstningen om selve Residensstaden, selv om mere gennemgribende Arbejder maatte opsættes, til Kastellet var færdigt. Kort før Henrik Ruses Ansættelse udgik 24. April 1661 Ordre om Udlæggelse af en *Demarkationslinie*. Den skulde omspænde „al den Plads indenfor den gamle Vesterport, saa og paa denne Side Søerne og indenfor Vartov“. Dette store Omraade maatte ikke bebygges og *de tidligere afbrændte Forstæder ikke genopføres*. Faa Dage efter — 30. April —

⁴²⁾ Der findes, og aabenbart fra Kastellet's første Tider, en *Del Planer over Kastellet* af større eller mindre Værdi, men som alt anført ovenfor, kun af sekundær Betydning. Ret værdiløs er en Plan i Det kgl. Bibl., Gl. kgl. Smlgr. 717 B. Derimod giver Paa-tegning paa en Plan s. St. Oplysning om Kanonerne's Antal — 218 — og deres Kaliber („Swaerte der Canons“). Paa en Plan i Nationalmuseets Arkiv angives, at den er „von Gedenken fantasieret“ — tegnet efter Hukommelsen. (I den klare Tegning, med blaa Vandsignatur, kunde den minde om andre Tegninger fra samme Tid — Midten af 17. Aarh.). Sammesteds findes Kopi efter en Op-maalning af selve Befæstningsanlægene og ikke helt uden Værdi. Af Bygninger angives kun Slottet, dog helt misforstaaet! En ret intetsigende Kopi opbevares i Krigsarkivet i Stockholm. Endelig skal henvises til en formentlig i 1690'erne meget smukt tegnet Plan i Natm.'s Arkiv og en 1687 dateret Plan i Rigsarkivet: Kortsamling Mape 1.

Angaaende *Østerport* befalede Kongen 1682, at den „ganske skulde tillukkes og afskaffes“. (O. Nielsen: Anf. V. V, p. 5). Jvf. Ruses egen Motivering s. St. p. 14.

ramte et Tordenslag de arme Bønder i Sundbyerne, der fik Ordre til at flytte til Christianshavn „for ikke at ligge Fæstningen for nær“. I hvilket Omfang det skete, er ganske vist en anden Sag!

Paa den Del af Befæstningen, der laa mellem Kastellet og Nørreport, blev Bastionerne gjort større og Voldene forhøjede. Men ogsaa fra Nørreport til Vesterport tiltrængtes en Modernisering — for ikke at tale om, at der fra Vesterport og videre mod Syd behøvedes et Nyanlæg ud mod Kallebodstrands Flodvand, saaledes, at man fik dækket Slottet mod et direkte Angreb. Ikke for intet var det omkring Vesterport, Svenskerne var gaaet haardt paa, og 11. Februar 1659 ramte Hovedstormen Liniens svageste Punkt — Halvbastionen ved Vandkunsten, hvorfra Afstanden ind til Slotsholmen kun var saare kort!

I 1661 var en Ingeniør gaaet i Gang med Voldarbejdet ved Nørreport.⁴³⁾ Hvem Ingeniøren var, vides ikke, og hvad hans Arbejde gik ud paa, er ikke helt klart. Paa Planen af 1649 (Ktvk. 1930, XVIII) er angivet en Nørreport — ikke som den gamle Port ud for Nørregade og ført gennem den derværende Bastion — men flyttet længere mod Nord ud for en planlagt ny Gade. Den er korrekt efter Tidens Fordringer, anbragt midt paa Kurtinen mellem to Bastioner og Adgangen udefra yderligere dækket af en Ravelin, hvorpaa der vides at være arbejdet dette Aar.⁴⁴⁾ Ogsaa paa Belejringskortet (Ktvk. 1930, XXIII) har Nørreport denne Beliggenhed. Men dette kan ikke være korrekt; thi først langt senere — 1671 — kunde den ny Nørreports Pragtfacade opstilles. Belejringskortet maa her have kopieret ældre Kort med projekterede Arbejder. Man faar imidlertid begrundet Mis-

⁴³⁾ K. D. VI, Nr. 295; V, Nr. 1810.

⁴⁴⁾ O. Nielsen: Anf. V. V, p. 1.

tanke om, at der ikke er sket synderligt ved det 1661 paabegyndte Voldarbejde, og at det tidligt er stillet i Bero.

Først en Del Aar efter, og efter at Kastellet var blevet færdigt, *gaar man 1667 for Alvor i Gang med en Udbedring og Udvidelse af Byens Befæstning* — ogsaa ved Nørreport.

Forud maa være gaaet alvorlige, meget muligt langvarige Overvejelser indenfor de Sagkyndiges Kres. Den store Fortifikationsplan, der blev Resultatet af Overvejelserne, gik ikke blot ud paa at modernisere den alt omtalt forældede Befæstning fra Nørreport og videre Syd og Vest paa, men tillige tilsigtede den at dække København — særlig Slotsholmen med Københavns Slot — fra Syd ved at føre Befæstningen i en Bue ud over Kallebodstrand til Sejlløbet og videre paa Christianshavnsiden, med Tilslutning til Volden her.

Denne sidste Tanke var i og for sig ikke ny. Den havde været fremme under Forarbejderne til Planen af 1649 (Ktvk. 1930, XVIII), men var da kun foreslaaet gennemført for Sjællandssidens Vedkommende og havde lidt samme Skæbne som andre af denne Plans gode Idéer.

Selve den store Fortifikationsplan er ikke mere til, men efter Regeringens egne Ord af 20. Febr. 1667 gik den nu ud paa „vores Residensstad Københavns Fortifikation at lade forbedre og i Perfektion bringe“, og naar der i den Anledning paalagdes Byens Borgere Extraskatter, motiveredes det med, at det gjaldt „den almindelige Landsens Tryghed“, hvilket jo ikke kunde bestrides!⁴⁵⁾

Den, der har udarbejdet Planen til det store Værk, var Henrik Ruse, hvis Embede det netop var, og han havde da ogsaa allerede 1661 ladet forfærdige en Model af det hele Værk, samtidigt med, at han arbejdede paa Kastels-

⁴⁵⁾ K. D. III, Nr. 1036; VI, Nr. 516, 524.

planerne. Men selve Arbejdet skulde overvaages af en Kommission, hvori, foruden Ruse, ogsaa Rigsfeltherren Hans Schach, Københavns Kommandant Fr. Ahlefeldt og Oberst Niels Rosenkrantz havde Sæde. Det blev imidlertid Rosenkrantz, der fik Ansvar for Værkets Udførelse i Praksis — et Ansvar, som han synes at have skilt sig fra med megen Ære.

Man begyndte 1667 med „*Fortifikationen for Vesterport*“. Portforsvaret var det altid af særlig Vigtighed at have i Orden, ikke mindst ved Stadens egentlige Hovedport. Arbejdet fortsattes i det følgende Aar med Nedbrydelse af den gamle Vesterport, der gik gennem Bastionen ud for Vestergade. I Stedet paabegyndtes Opførelsen af en ny, der flyttedes lidt mod Syd ud for St. Clementsstræde (nogenlunde svarende til Frederiksberggade); Grunden til den nye Vesterport blev lagt 1. Juni 1668, og samme Aarstal bærer den nye opsatte Pragtportal.

Vesterport har gjort en storartet Virkning, korrekt anbragt som den var midt paa Kurtinen, værnet af de to Bastioner og yderligere af en Ravelin; Broen over Graven kunde indvies 16. Novbr.⁴⁶⁾

Men Voldarbejdet gjaldt mere end Partiet ved Vesterport. Det var Meningen, at det skulde omfatte *hele Strækningen fra Kammen ved Vesterport til Nørreport*.⁴⁷⁾

Hvad der blev udført, fremgaar med al Klarhed af Planen over København af 1670 (Ktvk. 1942, T. V.). Systemet med de store Bastioner er ført videre fra Vesterport til *Nørreport* og denne blev nu endelig anbragt, som det alt fra 1649 havde været Meningen, ud for den planlagte ny Gade, efter ganske samme System som Vester-

⁴⁶⁾ O. Nielsen: Anf. V. V, p. 2, 10. — K. D. VI, Nr. 466, 469.

⁴⁷⁾ K. D. V, 707.

port og med foranliggende Ravelin. 1671 kunde Portens Pragtportal opsættes.⁴⁸⁾

Nævnte Kort viser tillige, *hvorledes Vesterports søndre Bastion kom til at optage Strækningen helt hen mod den tidligere lille Halvbastion yderst ved Kallebostrand, der nu forsvandt, og videre med en hel og en halv Bastion i Kallebostrand ud til Sejlløbet* — og atter hinsides dette, i det grundede Vand, i *en Bue hen til Christianshavns Vold*, der helt og holdent moderniseredes efter det alt nævnte System, fraregnet den lille Halvbastion i Nord, ud mod Havnen her.

Af de Mænd, der under Ruses Overopsyn arbejdede med paa dette store Værk, bør — foruden Niels Rosenkrantz — ogsaa nævnes Andreas Fuchs og C. H. v. d. Osten.

Med en virkelig Kraffanstrengelse havde Regeringen nu faaet Fæstningsbyen København sat „i Perfektion“, selvom der arbejdedes videre ogsaa i de følgende Aar. Saadan set bliver en Fæstning jo aldrig færdig! Men København var ved Aar 1670 blevet en endog meget stærkt befæstet Stad, med et kraftigt Kastel, og det indrømmes da ogsaa af Udlændinge, der i de Tider gæstede den. Det døde Værn var i al Fald nu i god Orden!

Endnu c. 30 Aar efter, at Kastellet var bygget, kunde Christoffer Heer i sit Fortifikationsværk af 1693 give det den højeste Ros: Først omtaler han, at Bastionen mod Søen, „med dens hele og halve Kartover vældigen forsvare Havnen, og at det mod Landsiden kun har een Bastion, som man kan attackere“. Dernæst tilføjer han: „Dette er et af de allerbedste Kasteller, eller Citadeller, jeg endnu har set og er bleven bygget i vor Tid. Og ihvorvel det alene er opført af lutter Jord, kun med

⁴⁸⁾ Vilh. Lorenzen: Lambert v. Haven, p. 52.

murede Porte, er det ikke destomindre vel forsynet med sine tredobbelte Flanker, Cavallerer og et herligt Artilleri paa nogle 100 Kanoner. I det Indre er der Barakker til 2000 Mand, samt et Tøj- og Provianthus“. ⁴⁹⁾

⁴⁹⁾ C. Heer: Anf. V., p. 103. — Gengivelse af „Friederichshafn ist das Castel bey Copenhafen 1665“.

II

NY-KØBENHAVN MED KONGENS NYE TORV.

Med Udformningen af denne store ny Bydel og det dermed nøje forbundne Kongens nye Torv, efter den 1649 af Axel Urup lagte Plan (Kvtk. 1930, T. XVIII), var det gaaet overmaade langsomt og trægt. Da Krigen med Sverige endte, var end ikke den gamle Østervold med Grave helt fjernet (Kvtk. 1930, T. XXII). Og endnu laa den ærværdige Forstad udenfor Østerport saa temmelig urørt, med sit højst uregelrette, selvgroede Vejnæt, saaledes som det er gengivet i Kvtk. 1930, T. IV og indtegnet paa et i 1690'erne udførte Kort (Kvtk. 1942, T. II, 2). Hyggeligt vred og snoede Vejene sig udenfor Østerport vifteformet hen over Ny-Københavns Omraade mellem „Haver og smaa Huse“ og hist og her „idel Haver“ — som det levende skildres i en Kommissionsbetænkning af 1682.⁵⁰⁾ Den havebyagtige Karakter af den hele Forstadsbebyggelse træder tillige overmaade tydeligt frem, naar man gennemlæser Grundtaksten af 1661 for Ny-København.⁵¹⁾

Af de gamle Veje her var een afgjort *Hovedtrafikfor-*

⁵⁰⁾ E. Pontoppidan: „Origines Hafnienses“, 1766, p. 285 ff. I en banebrydende Afhandling har Fr. Schiött skildret vigtige Forhold i Ny-Kbh.s Bebyggelseshistorie i 17. og 18. Aarh. i: „Nogle Blade af St. Annæ Kvarters Historie“, Architekten VIII og IX.

⁵¹⁾ K. D. I, Nr. 504, p. 763 ff.

bindelsen ud ad Landet til. Det er den fra Christian III's Tid stammende „Adelvej“, der umiddelbart udenfor Østerport bøjede brat af til venstre og ilede frem, som den vestligste af dem alle, hen forbi Skraahjørnet af Kongens Have og videre ad Helsingør til. Af hin berømmelige Vej er endnu en Stump tilbage — den uberømmelige Helsingørgade — som hverken Axel Urup eller senere H. Ruse har kunnet faa Bugt med! Omtrent hvor Adelvejen passerede Hjørnet af nuværende Store Kongensgade og Gothersgade, udsendte den et helt Knippe andre Trafiklinier. Nærmest den selv løb den saakaldte „Adelgade“ op mod Nyboder i Retning af midterste Skraagade her; det er Forstadens yngste Vej, blevet til i Forbindelse med Nyboder Anlæg og c. 1640 brolagt. Den var tænkt som Ny-Københavns *Hovedudfaldsgade stilende frem mod den nye Østerport.* Derefter fulgte „St. Annæ Stræde“, fortsat i „Blegstræde“ og nogenlunde følgende nuværende St. Kongensgade. Og endelig „Den brede Gade“, der i et Sving bøjede ind mod nuværende St. Annæ Plads for derefter, stadig udvidende sig, at følge den nuværende Bredgades Retning.

Direkte ud fra den gamle Østerport gik en sikkert meget gammel og ikke uvigtig Trafikvej — den, der søgte østligst ud og langs Islandske Kompagnis Reberbane løb lige løs paa den agtværdige St. Annæ Skibbro et Stykke Syd for Toldboden og endnu 1661 istandsat som privat privilegeret.⁵²⁾ Denne Vej, af hvilken endnu en Stump er tilbage i Store Strandstræde, var *det ældre Københavns Udfaldsvej mod Kysten og Sundet* — først alene mod Skibbroen, senere ogsaa mod Kastellet. Umiddelbart Øst for den fulgte en Parallelvej den et Stykke, for omtrent ved nuværende St. Annæ Plads, hvor dengang Reberbanen begyndte, at forene sig med Hoved-

⁵²⁾ K. D. III, Nr. 886.

linien. Af denne Vej er atter „Lille Strandstræde“ en Del. Heller ikke disse to gamle Vejfragmenter har det 17. Aarhundredes Byplanlæggere kunnet faa indpasset i deres System! Og den Dag i Dag er de to Stræders Sammenløb markeret af *den lille Trekantplads ved Garnisons Kirke*.

Der var da Grund nok til, da Krigen var slut og Byen faldet nogenlunde til Ro, at tage hele Spørgsmaalet om Ny-København's Fremtid op til fornyet Overvejelse — og det skete!

Nu skulde der sættes Fart i Arbejdet. Den Skandale, hele Sagen truede med at blive, maatte og skulde undgaas! Og man havde jo den 11 Aar gamle Urupske Plan af 1649 at arbejde efter. Endnu i 1661 bortskødedes rask væk Grunde til Godtfolk i den nye Bydel efter de foreliggende Planer (Jvf. Ktvk. 1930, T. XIX), og lejlighedsvis omtales baade Dronningens Kanal og Prinsens Kanal, og nuværende Adelgade og Gothersgade som „nyafstukken“.⁵³⁾ Men at faa Grundene bebyggede var aabenbart vanskeligt. Det er, som om Sporene skræmmede, saa Ihændehaverne af Skødebrevene ikke havde ret Tillid til det hele Forehavende. Dertil kom Vanskeligheder og Vrøvl med Forstadens gamle Grundejere, foruden Besværligheder og Bekostning med Rydningsarbejder af alle Slags og Opfyldning i lavt og fugtigt Terrain.⁵⁴⁾ De nye Grundejere mente aabenbart, at de uden større Risiko kunde tage Sagerne paa samme Maade som før Enevældens Indførelse. Under den almindelige Opløsning af al Autoritet i Adelsvældens sidste Aar havde Borger-skabet været lidet følgagtigt overfor Regeringens Paabud. Det gik ikke længer — nu skulde Borgerne faa at føle,

⁵³⁾ K. D. III, Nr. 900, 870, 881, 886, 973, 1012.

⁵⁴⁾ Jvf. J. Bircherods Dagbøger, 1846, p. 67.

at de maatte lystre! Med den stille Boykotning af Monarkens Vilje og Kancelliets Forordninger skulde det være forbi! Og i Efteraaret 1661 udsteder Kongen et sandt Tordenbrev til de Forsømmelige.⁵⁵⁾ Majestæten har tabt Taalmodigheden! Inden Aar og Dag skal de lade opsætte god Købstadbygning og brolægge deres Fortove. Hvis ikke, skal Skøder og Byggepladser uden videre Proces være forbrudt. Hvor vanskeligt det alligevel blev at opdrage Borgerskabet til Lydighed, skulde de følgende Aar vise!

Siden Axel Urups Generalplan af 1649 var jo unægtelig ogsaa sket adskilligt, der gjorde det umuligt at anvende den da lagte Plan i dens fulde Udstrækning. Der var bl. a. sket det, at *Nyboders gamle sydlige* Skraagade var nedlagt. Og desuden, at betydelige Arealer i den nordlige Del af Ny-København var sammenlagt til store Haver. Der var — efter Grundtaksten af 1661 — Kansler Peder Reedtz' Gaard og „en meget stor Have tilhørende“, der var Sekretær, senere Kansler Th. Lentes Have og Oberstløjtnant J. C. v. Cicignons Pomeranshave og endelig var der „Hendes dronninglige Majestæt tilhørende en stor Have“, foruden andre Ejendomme. Disse anselige Privatomraader sprængte den Urupske Plan i Nord og Øst, og navnlig skyldtes dette Dronningens Have — eller rettere sagt Haver — og Hensynet til Islandske Kompagnis Reberbane mellem dem og Stranden.⁵⁶⁾

Et lille Problem, der hører hjemme her, skal kortelig berøres. 1660 omtales 6. Jan. „*Kongens liden Lysthave*“ mellem Bredegade og Strandstræde. Sidste Gang den vides nævnt er 24. Sept. 1661.⁵⁷⁾ Imidlertid var Dronning Sofie Amalies Lysthave udenfor Vesterport blevet øde-

⁵⁵⁾ K. D. III, Nr. 898.

⁵⁶⁾ K. D. V, Nr. 1785; VI, Nr. 298.

⁵⁷⁾ K. D. VI, Nr. 380.

lagt under Belejringen, og hun var nu ivrig for at skaffe sig Erstatning ved Opkøb af Ejendomme i Forstaden udenfor Østerport, bl. a. alle de nævnte Ejendomme og Grunde mellem den islandske Reberbane og Bredegade, samt 1664 tillige den omtalte Pomeranshave nogenlunde lige over for paa den anden Side Bredegade mellem denne og St. Kongensgade.⁵⁸⁾ Paa det anselige Terrain mellem Strandstræde og Bredegade vilde Dronningen tillige have et Lystslot og Enkesæde opført. Opkøbet af Grunden her blev saaledes Begyndelsen til det senere Sofie Amalienborg.

Men hvorledes gik det med „Kongens liden Lysthave“? Det maa formodes, at den indgik i det opkøbte Areal. Allerede Aaret efter — 1661 — nævnes den slet ikke i Grundtaksten. Kunde det tænkes, at Kongen har skænket den til sin Gemalinde, og at den er blevet Kærnen i det senere store Omraade? Men hvor laa den?

Er det rigtigt, at et Projekt til Haveanlæg med tilhørende Eremitage og aabenbart fra disse Aar gengiver den?⁵⁹⁾ (Ktvk. 1942, T. II,3).⁶⁰⁾ Projektet omfatter et 250×125 sjællandske Alen stort Areal mellem de to Gader, der samtidig foreslaas regulerede efter lige Linier. Arealet synes at ligge paa en Strækning, hvor de to Gader løber nogenlunde parallelt, og dette kunde bekræfte den ovenfor fremsatte Tanke, at Projektet gælder netop den Egn, hvor Dronningen opkøbte Grunde. Midtpartiet af Arealet optages af en Have, delt i 4 Kvadrater; til den ene Side er „en Plantagio von jungen Bäumen“, til den anden Side „Fischteich“ og „Baumgarten“. Eremitagen er lagt efter Tværaksen — en typisk lille Barokbygning paa 40×25 Alen, tænkt i 2 Etager med hvælvet søjlebaaren Loggia indbygget i Facaden mod Haven. En an-

⁵⁸⁾ Schiött: Anf. Afh., Architekten VIII, p. 519.

⁵⁹⁾ I Det kgl. Bibl.: Kort- og Billedsamling.

⁶⁰⁾ K. D. VI, Nr. 347.

den Løsning, med Eremitagen liggende efter Længdeaksen er antydet. Paa Grund af Anlæggets ret beskedne Dimensioner vilde det være rimeligt at tænke sig det lille interessante Projekt gældende en Ordning af Kongens lille Lysthave. Om det nogen Sinde er kommen ud over Papiret, er en anden Sag!

Men ikke alene til forskellige Haveanlæg maatte Gadeudstikningen tage Hensyn. Ogsaa det nye Kastel krævede visse Indgreb i det i sin Tid planlagte Gadenæt. Da *Henrik Ruse* havde faaet Arbejdet her sat godt i Gang, fik han af Kongen 1662 *Ordre til at udarbejde en ny Plan* — „en Afridsning“ — for Ny-København, og Aaret efter befales det ham at afstikke Gaderne ved Pæle. „Mutvillige“ Personer rykkede imidlertid Pælene op igen og Sabotagen fortsattes ogsaa overfor dette nye Forehavende. Det københavnske Borgerskab var ikke let at opdrage! Kongen er meget forbitret, truer 12. Jan. 1663 med strenge Straffe,⁶¹⁾ og Ruse faar en Uge efter atter *Ordre til at afpæle Gaderne „paa de Steder, hvor Gaderne forandres skal“*.⁶²⁾ 30. Marts er Arbejdet i fuld Gang med de „nyanlagte Gader“.⁶³⁾

Desværre eksisterer *Henrik Ruses Originalplan* ikke mere. Den havde været et saare værdifuldt byhistorisk Dokument. Men et Par fortræffelige Kort fra c. 1670, det ene i Ktvk. 1942 T. V, maa gengive Ny-København saaledes, som Ruse nu — sikkert i Forstaaelse med Kongen — planlagde det.⁶⁴⁾

En Sammenligning mellem den ældre Plan (Ktvk. 1930, T. XIX) og Ruses (Ktvk. 1942, T. V) viser Lighe-

⁶¹⁾ K. D. III, Nr. 938.

⁶²⁾ K. D. VI, Nr. 338.

⁶³⁾ K. D. VI, Nr. 347. — Jvf. Nr. 527.

⁶⁴⁾ Det andet i Ingeniørkorpsets Arkiv. Begge Kort har samme Original til Forudsætning.

der og Forskelle. Axel Urups differentierede Plan for en stræbsom *Søhandelsstad*, blev saa temmelig opgivet. Urups vidtløftige Havne- og Kanalprojekt indskrænkedes til en enkelt Kanal ved nuværende Fredericiagade, der var tænkt som dens nordlige Kajgade; Kanalen blev forøvrigt aldrig udgravet. Men med Hensyn til selve Gadenættet bibeholdtes Hovedprincippet. Ny-København blev i sin almindelige Struktur uforandret og beholdt Parallelsystemet, som Axel Urup havde lagt det. Men *det til Bebyggelse bestemte Areal blev betydelig mindre*. Mod Vest lod man Rosenborg Have beholde et større Areal. Nord derfor simplificeredes Omraadet mellem Rigenegade og Volden, idet den ufuldendte, men herlige St. Anna Rotunda, blev helt opgivet 17. April 1662 og Grunden skænket Henrik Ruse.⁶⁵⁾ I dette Kvarter bevarede Rigenegade og Sølvgade ikke alene deres gamle Plads, men ogsaa deres gamle Navne. Nord og Øst for Nyboder blev adskillige Karréer udeladt til Fordel for det frie Skudfelt fra Kastellet. Særlig gik det ud over Partiet Øst for Bredegade — nu Norgesgade, senere Bredgade. Det skyldtes Hensynet til Dronningens Have her og Islandsk Kompagnis Reberbane. Men disse Dispositioner kom i højeste Grad til at forringe den nye Bydels Havnemuligheder, idet den spærredes ude fra Sejløbet.

Der har aabenbart været Vanskeligheder med dette Parti af den nye Bydel, og 6. November 1663 er det, Ruse faar Befaling til at afgive en skriftlig Betænkning om de nye Gaders Afridsning „og samme Gader saaledes ordinere“, at de ikke bliver til Hinder for Reberbanen med tilhørende Plads og Bygning.⁶⁶⁾

Hvad der blev tilbage for Ruse at planlægge, blev nærmest det ret beskedne Omraade mellem Rosenborg Have

⁶⁵⁾ K.D. III, Nr. 915.

⁶⁶⁾ K. D. VI, Nr. 380.

og Bredgade, hvor Karréerne blev gjort betydelig større, med kun een gennemløbende Tværgade — Dronningens, samt en kort Forbindelsesgade mellem Borberggade og Adelgade, der for øvrigt ikke blev virkeliggjort. Bemærkelsesværdigt er, at Gaden mellem St. Kongensgade og Bredgade faldt helt bort. Enkelte Gader blev gjort bredere end andre og derigennem stemplede som Hovedgader, bl. a. Norgesgade (Bredgade). Mellem Adelgade og Rosenborggade er ud for Haven udsparet to lange, smalle Pladser. Det hele Anlæg her udgjorde en „bred“ Gade, og her var det Meningen at anlægge en „Spillebane“ — utvivlsom en saakalt „Palmaille“ til Boldspil. Den var vel tænkt som Erstatning for den „Palmaille“ udenfor den nye Østerport, Belejringen havde tilintetgjort.⁶⁷⁾

Om allerede Ruse i sin Plan af 1662 har været inde paa Tanken om Nyhavns Kanal, som Erstatning for det Urupske Kanalnet, faar staa hen. Faktisk er, at paa det „General Charte“, Frederik III sad inde med 22. Marts 1669, da han til sin uægte Søn, Ulrik Frederik Gyldenløve, bortskødede den store Byggegrund ved det nye Torv — var Nyhavns Kanal projekteret. Og hvem anden kan vel have udarbejdet dette Generalkort end Henrik Ruse, hvad enten det nu gaar helt tilbage til 1662 eller er noget yngre.⁶⁸⁾

Forholdet var jo det, at en Bebyggelsesplan for Ny-København nødvendigvis ogsaa maatte omfatte en Ordning for det gamle Hallandsaas og Bremerholm. De to Opgaver faldt faktisk sammen til een. „Generalkortet“, der desværre ikke er til mere, maa ogsaa have beskæftiget sig med det store Omraade nærmest Syd for den ny Bydel, og Kortet fra c. 1670 antyder da ogsaa, omend kun svagt, at Tanken fra 1649 om et stort nyt

⁶⁷⁾ K. D. VI, Nr. 742.

⁶⁸⁾ K. D. VI, Nr. 620.

„Østertorv“ — det senere „Kongens nye Torv“ — og af regulær Form ingenlunde har været helt opgivet paa det Tidspunkt.⁶⁹⁾ Det snart efter paabegyndte Gyldenløves store Palæ, nu Charlottenborg, begunstiger jo ogsaa denne Tanke! Den blev dog snart forladt, vel fordi den var for kostbar at realisere. Og ihvorvel Kongen 1663 havde ladet Ruse jævne og brolægge Torvet, laa det op i 1660'erne uordentligt hen, med sin murede Galge, der først 1667 beordredes flyttet udenfor Vesterport.⁷⁰⁾

Den Opgave, Henrik Ruse løste — stærkt bundet som han var af sin Forgængers Dispositioner og af tvingende aktuelle Hensyn — kan det ikke have været særlig interessant for ham at gaa i Lag med. Ruse løste den usigelig nøgternt og ligetil, men uden selv det ringeste Forsøg paa at skabe bybygningsmæssige Skønhedsværdier. Hans Byplanarbejde her er endda overnøgternt — ikke engang med en Smule monumental Torveplads, som han dog senere skabte den i Frederiksstad i Norge. Ikke engang en Kirke hører med til hans Byplan. Thi den af Christian IV paabegyndte St. Anna Rotunda var paa det Tidspunkt opgivet og — som alt nævnt — 1662 overladt Ruse selv.⁷¹⁾ Med hans barokt inspirerede Kastelsplan i Erindringen, føles hans Plan for Ny-København som en temmelig ringe Ydelse. Og dog var ogsaa hans Byplanlægning i Pagt med den nye Tid, for saavidt som den repræsenterer den monumentale Byplan med de store Linier og den let overskuelige Opdeling. De *snorlige Gader*, der skærer hinanden under rette Vinkler, danner ogsaa i Ruses Plan *kvadratiske eller rektangulære Karréer, lette at udstykke paa rationel Vis.*

⁶⁹⁾ K. D. III, Nr. 993.

⁷⁰⁾ O. Nielsen: Anf. V., p. 34. — K. D. VI, Nr. 471.

⁷¹⁾ K. D. VI, Nr. 317, III, Nr. 915.

Gadernes Bredde røber tillige Tidens *rumlige og plastiske Følemaade, Sans for Hygiejne og trafikmæssig Bekvemmelighed*. Ruses matematisk udadlelige Byplan er da ogsaa saa korrekt som vel muligt. Og viste han sig ikke her som Kunstner, afslører han sig i al Fald som den dygtige Matematiker, han var. I sit berømte Værk om Befæstningskunsten bemærker han i Forbigaaende, at han anser Matematiken som sit „Fundament“. Alle, der studerer Ingeniørkunsten, giver han forøvrigt Anvisning paa, hvorledes man uden synderlig Ulempe „blot ved Hjælp af Decimalregning kan gøre alle til denne Videnskab hørende Beregninger uden at underkastes Forvirringen med brundne Tal; ligesaa forholder det sig med de under dette Arbejde hyppigst forekommende Maader med Lethed at haandtere Passeren paa“.

Var selve Bebyggelsesplanen lidet opsigtsvækkende og uden Antydning af monumentale Værdier, kunde dog den Maade, hvorpaa den bygningsmæssigt udnyttedes, bringe baade praktiske og skønhedsmæssigt tiltalende Resultater. Det lod sig heller ikke nægte, at de store Haveomraader laa som Reservater for en eventuel monumental Anlægs- og Bygningskunst, og det skulde da ogsaa i det lange Løb vise sig, at *netop i dette Kvarter af Residensstaden fik Barokken — i al dens Alsidighed — smukke og interessante Opgaver at løse* — og løste dem, hver enkelt i det paagældende Slægtleds Aand.

Det, der mest præger en By, er dog den almindelige Bebyggelse, Gade op og Gade ned, og her er det interessant at kunne paavise det bybygningsmæssige Syn, der var de Ledendes — vel først og fremmest Kongens og hans tekniske Raadgiveres.

De Gader, man først begyndte at bringe i Orden i Foraaet 1663, var *Borgergade, St. Kongensgade, Dronnin-*

gensgade(*Tvær*) og *Norgesgade*, nu Bredgade. For disse Gader var „Stager afsatte til Efterretning, hvorledes de skal gaa“. Adel- og Gothersgade var — som alt aftalt — afstukne. Den 14. Marts udgik strængelig Befaling til alle Vedkommende i disse Gader at indplanke deres Grunde og nedbryde de nødvendige Huse. De skal tillige forhøje Gaderne og brolægge den halve Part. *Brolægning* blev altsaa paabudt. Men interessant er ogsaa det Krav, at ingen maa indrette større Haver end Bredden af deres Huse. Thi det ledende Synspunkt er, at „ingen Plads ud til Gaden ledig bliver bestaaendes, men med Huse bebyggt“. Men dette vil atter sige, at der paabydes *sammenhængende Gadebebyggelse*. Gaderne skal have faste, sluttede Vægge — et gammelt Krav, helt fra Renaissancens Dage, men genoplivet og kraftigere motiveret af Barokken, med dens udprægede Følelse for *Gaderummet*. At Overtrædelsen af disse Paabud straffes strængt, med naadeløs Konfiskation, er nu en Selvfølge!⁷²⁾

Men de strænge Trusler vilde ikke rigtig gøre Virkning! Borgerne var forbitrede over Besværet med de nye Gadeanlæg, og deres Raseri vendte sig — karakteristisk nok — ikke mod Kongen, men mod Henrik Ruse. En Tid lang blev endda Arbejdet med de nye Gader stillet i Bero, for senere atter at genoptages. Vanskeligheden ved at faa Folk til ogsaa at bebygge deres Grunde laa dog stadig for, men Kongen kender nu hverken til Naade eller Barmhjertighed.⁷³⁾

Den nye Bydel beskæftigede Frederik III stærkt i disse Aar. Den 25. Januar 1665 anmoder han Statskollegiet om en Udtalelse angaaende fremsendt Concept til Forordning om Gader og Bygninger her i Staden.⁷⁴⁾ Hvor

⁷²⁾ K. D. III, Nr. 938. — Jvf. s. St. Nr. 972. — O. Nielsen: Anf. V. V, p. 11.

⁷³⁾ K. D. VI, Nr. 400.

⁷⁴⁾ K. D. VI, Nr. 421.

langsomt den hele Bebyggelse gik for sig, og hvor modvilligt Borgerskabet bestandig reagerede overfor de kongelige Paabud og Trusler, endda saa sent som 1668, viser Kongens Tordenbrev af 10. Marts, særlig rettet til Beboerne i Gothersgade, „som gaar fra Volden ved Nørreport, langs vores Lyst- og Køkkenhave hen ved det store nye Torv ned til Stranden“. Om den Uhumskhed og Urenlighed, der fyldte op paa Byggegrunde og i Gaderne i den nye Bydel, særlig i Gothersgade — „og i Synderlighed ved vores Lysthave“ — giver denne Forordning en forfærdende Forestilling.⁷⁵⁾

Man fejler næppe ved at gaa ud fra, at endnu ved Kong Frederik III's Død 9. Februar 1670 laa baade Ny-København og Kongens nye Torv halvfærdige hen — svagt bebyggede og i en temmelig uordentlig Tilstand.

Eet Omraade var der dog, hvor en rationel Ordning var i god Gænge og et for den Tid ret storslaaet Anlæg var ved at udfolde sig.

Det var paa det store Areal, Dronning Sofie Amalie havde erhvervet sig Øst for Bredgade, og som strakte sig fra nuværende St. Annæ Plads og helt op til Fredericiagade. Her var *Sofie Amalienborg-Anlægget* ved at blive til — omend det først op i 1670'erne blev helt færdigt. Den tidligere Reberbane blev inddraget i Anlægget som Økonomibygning.

Det Lystslot — med Bagfacaden op mod Fredericiagade og langstrakt Haveanlæg foran Sydfacaden — der fra 1670 kom til at tjene Dronningen som Enkesæde, blev paabegyndt 1668, efter at den sidste Grund var blevet tilbørlig opfyldt og jævnet.⁷⁶⁾

⁷⁵⁾ K. D. Nr. 527.

⁷⁶⁾ K. D. VI, Nr. 408, 416. — Om Sofie Amalienborg, se Schiött i Architekten IX, p. 245 ff. — Jvf. Vilh. Lorenzen i Kbhsk. Palæer I, p. 62 ff.

Men inden Lystslottets Form og Skikkelse blev endelig fastslaaet, er det muligt, andre Forslag har foreligget. Højest interessante Projekter til Lystslotte med tilhørende Have og Kanal anlæg fra Frederik III's Tid, dels i Kobberstiksamlingen, dels i Nationalmuseets Arkiv, kunde tænkes at tage Sigte paa dette Terrain.⁷⁷⁾ Men hidtil har intet sikkert Bevis herpaa kunnet gives. Kun saa meget er givet, at der her, sidst i 1660'erne forbedtes et kunstnerisk Helhedsanlæg — Slot og Have — afgjort i Barokkens Tegn.

⁷⁷⁾ Vilh. Lorenzen: Anf. V., p. 67 ff. — Charles Christensen: Fra vor Barokkunst Barndom i Architekten XXVIII, p. 365 ff. Ogsaa C. C. er inde paa samme Tanke. Der er dog ogsaa den Mulighed, at der er tænkt paa et Lystslot ved Frederiksdal, hvad Hr. Museumsinspektør J. Rubow har gjort mig opmærksom paa.

III

SLOTSHOLMEN MED FREDERIKSHOLMS KVARTERET.

Ogsaa Slotsholmens vestlige Halvdel, med dens fra ældre Tider arvede helt forrodede Bebyggelse, kom i Frederik III's Dage under Forvandlingens Lov. De Reguleringer, den blev Genstand for, hænger nøje sammen med Anlægget af den nye Bydel Syd for Slotsholmen, Frederiksholm, opkaldt efter Majestæten.

Slotsholmen var ved Aar 1660 bebyggelsesmæssigt opdelt i 4 Dele — sydligst Christian IV's Søarsenal, Nord derfor selve Slottet og vestligst for dette en anseelig, overvejende Privatbebyggelse. Mellem denne og Arsenalet laa igen forskellige Udenomsbygninger til Slottet, bl. a. Stalde; yderst paa Pynten ud mod Havneløbet laa drøj og høj Kongens Bryghus. Foruden ad Holmens Bro, Højbro og Nybro (ud for Knabrostræde) var der Adgang til Slotsholmen gennem den murede, overdækkede Løngang, der førte over Slotsholmskanalens Udløb i Kallebostrand. Kom man fra Vesterport og skulde til Slottet, var det korteste Vej. Herfra tog den sachsiske Kurprins 1666 „over Volden“ og gennem Løngangen til Slotsholmen.⁷⁸⁾ Endelig afgrænsede et „Brystværn“ med Bastionen „det store Batteri“ Slotsholmen mod Kallebostrand.

⁷⁸⁾ Bircherods Dagbøger, p. 108.

Saaledes træder Slotsholmen frem for os paa Christoffer Heers Kort fra c. 1660 (Ktvk. 1942, T. I), hvor dog Befæstningsanlægget samt tilstødende Del af Byvolden ikke helt svarer til Virkeligheden. Med mindre de paa Kortet angivne Værker sigter til de under Belejrningen fra 9. August 1658 og senere — til 24. Juli 1660 — udførte Arbejder. Naar disse alligevel ikke helt dækkes af Kortet, kan det forklares af, hvad der udtrykkelig siges 16. Oktober 1660 om de nævnte Arbejder, at „en Del nu paa Stedet findes og en Del ofte er forandret og borte“.⁷⁹⁾

Hvorledes Gade- og Vejnættet henover Slotsholmen var, er ikke klart, selvom man supplerer Kortet fra 1660 med Kortet af 1668 (Ktvk. 1942, T. IV). Kun Gaden langs Løngangen — Trompetergangen — er helt sikker. Men desuden nævnes „Gaden, som gaar til vores Staldgaard“. Her skænkedes 1663 Grund til et „Komediant-hus“, tæt ved Højbro, der dog allerede 3 Aar efter bliver nedrevet og Grunden udlagt til Have.⁸⁰⁾ Aaret efter igen, 1667, er der Tale om „den ny Vej eller Gade“, der skal anlægges tæt ved Løngangen.

Den første Begyndelse til en Regulering af den forvirrede Bebyggelse af Slotsholmen skete, da Kongen 1665 paabegyndte Opførelsen af sin Bibliotheksbygning — hans Regeringstids eneste monumentale Arkitekturværk. Det fik sin Plads mellem Proviant- og Tøjhus. Dermed blev en klar og lige Vej muliggjort herforbi og ned mod Staldgaarden — utvivlsomt den Gade, der betegnes som gaaende „ligefra Slotspladsen til den nye Vold“. Og da han 1668 bekostede den firlængede Staldmestergaard „lige for Kongens Bryghus“ respekteredes den givne

⁷⁹⁾ Lassen: Anf. V., p. 190 f. — Angaaende Slotsholmens Historie se H. U. Ramsing i Hist. Medd. om Kbhvn., 1. Rk., III, p. 47 ff.: Slotsholmen og Skarnholmen.

⁸⁰⁾ K. D. III, Nr. 932, 1019.

Byggelinie, hvad Projektet til Frederiksholm samme Aar (Ktvk. 1942, T. IV) bevidner. Den paabegyndte Regulering krævede det tidligere Brystværn her, tilligemed Bastionen — „det store Batteri“ — sløjfet. Dette paabydes 8. Februar, og at en ny Bygning skal opføres ved Ridestalden, „med en Have, samme Bygning til Zirats og Beprydelse“ og paa Pladsen „bagved“, 5: foran Brystværnet.⁸¹⁾ 1669 var tillige beordret et Ridehus opført efter den kgl. Bygmester, Evert Jansens Tegning.⁸²⁾

Saavidt var man kommet, da Hensynet til det paa-tænkte Frederiksholm og dettes Tilslutning til Slotsholmen greb ind.

Et af de mange eklatante Vidnesbyrd om, hvorledes Krav til en rent sagligt begrundet Befæstning af København kunde medføre Ændringer i selve Bylegemets Struktur, er netop Anlægget af denne Bydel, der skulde rejse sig saa at sige af Havet — mellem Slotsholmen og det nye Værk i Kallebo. Det lave Vand her — kun tildels fyldt op af Renovation — skulde nu helt inddæmmes for at give Plads til en betydelig Udvidelse af Staden.

Medens selve Befæstningsanlægget her var i fuld Gang, gav Kongen 16. Jan. 1668 Henrik Ruse Befaling til „at lade forfærdige en rigtig Cart og Afstik for de underdanigst Supplicerende langs ved den ny Kanal udi det nye Værk bag ved vores Slot her i København, hvorefter enhver, som bygge vil, sin Plads kan udvises“.⁸³⁾ Det er saa heldigt, at et Projekt til Frederiksholms Bebyggelse, desværre usigneret, endnu er til (Ktvk. 1942, IV).

⁸¹⁾ K. D. VI, Nr. 554. — I Hist. Medd. om Kbhvn. 1. Rk., III, p. 48, har H. U. Ramsing paa et Kort gengivet Slotsholmen og dens Bebyggelse 1/1 1668. — Her (p. 47 ff.) er tillige gjort udførligt Rede for „Slotsholmen og Skarnholmen“ i Frederik III's Tid. Jvf. K. D. VI, Nr. 514, 590.

⁸²⁾ K. D. VI, Nr. 605, 611, 633, 650.

⁸³⁾ K. D. VI, Nr. 507.

Efter Paaskrifternes sproglige og stilistiske Karakter maa det skyldes Henrik Ruse og kan meget vel være det, han fik Ordre til at udarbejde.⁸⁴⁾ Selvom dette Projekt ikke blev fulgt i Enkelthederne — det er heller ikke ap-proberet — er det overmaade interessant, baade byplan-mæssigt og historisk — det sidste, fordi det ogsaa giver gode Oplysninger om visse ældre Forhold i denne Del af Staden.

Den Opgave, der var stillet Ruse, maatte ikke alene gaa ud paa at skabe en *Bebyggelsesplan for det inddæmmede Omraade*, men tillige foreslaa en naturlig og praktisk *Tilknytning til det ældre Kvarter* omkring Mølle-graven og sidst, men ikke mindst, *til Slotsholmen*.

Det Givne i Opgaven var Kanalen — Frederiksholms Kanal — gennem hvilken Slotskanalerne fik Udløb i Sundet — og saa „det nye Værk“. Forøvrigt varede det en rum Tid, inden denne Kanal virkelig blev helt ud-gravet. Det skete først 1681.⁸⁵⁾

Mellem denne foreløbig kun projekterede Kanal og Volden trak Ruse en Række *Parallelgader* — 5 ialt — hvoraf den midterste var den bredeste og gav Adgang til Slotsholmen. Gaden nærmest Byen fik ved sit Ud-løb et Knæk for at kunne løbe vinkelret ind paa Kana-len her. Da der ingen Porte var i „det nye Værk“, kunde det foreslaaede Gadenæt ikke tage Hensyn til Befæst-ningen, ud over at *fortsætte Vester-Voldgade* og dermed imødekomme et almindeligt trafikalt Krav. Det samme var Tilfældet med *Kajgader* langs *begge* Kanalens Sider.

Tilknytningen til det ældre Bykvarter omkring Mølle-graven er unægtelig noget besynderlig. Ruse gik ud fra, at Graven skulde respekteres, hvad altsaa dengang end-nu ansaas for nødvendigt. Men selvfølgelig sløjfer han

⁸⁴⁾ O. Nielsen: Anf. V. V, p. 47 ff. — Kongel. Bibl.: Gl. Kgl. Smlgr. 717, B. Allerede 1/6 1668 udstedtes Skøde paa Grunde „indenfor de nyanlagte Værker“. K. D. VI, Nr. 554.

⁸⁵⁾ J. Bircherods Dagbøger, p. 207.

Volden, der fulgte den ældre Kystlinie her og paa Projektet er angivet ved stiplede Linier; han sløjfer ogsaa visse Bygninger indenfor den, bl. a. Strandkompagniets Vagtbygning, angivet paa samme Maade. Og han nedbryder den nu helt overflødige teglhængte Løngang, hvis Beliggenhed ligeledes er indtegnet; den blev fjernet allerede 1668. Ogsaa den gamle Vandmølle og Christian III's Taarn fjerner han. Alt dette skete for at faa Plads til nok en Parallelgade, med en kort Tværgade, der ad en Bro over Møllegraven skulde sætte den nye Bydel i Forbindelse med den ældre Bys Gadenæt paa dette Sted.⁸⁶⁾ Men det skete rigtignok paa en temmelig ubehændig Maade! Af de ældre Gader er paa Projektet angivet Hestemøllestræde, Vandmøllestræde, nu Raadhusstræde og Knabrostræde. Paa tværs af disse løber Compagni-stræde, fortsat i Farvergade. Ud for Broen over Graven laa „Forgaarden“ langs med selve Møllegraven og paa en Del af det nuværende Torv, Vandkunsten. Den korte Gadestrækning her forbinder Hestemøllestrædes Fortsættelse, Gaasegade, med Vandmøllestræde.

Naar Projektet paa dette højvigtige Punkt falder uheldigt ud, maa man i nogen Grad give Møllegravens Bi beholdelse Skylden. Endnu i Foraaret 1667 lader Kongen forstaa, at han selv vil bruge Vandet i „den Canal imellem Vesterport og vores Løngang“.⁸⁷⁾ Det er ogsaa Møllegraven, der vanskeliggjorde en bekvem Ordning af Partiet ved Gravens Udløb, hvor der foreslaas en *Bro* over til Knabrostræde. Herfra førte forøvrigt allerede fra c. 1658 den alt omtalte Nybro, senere kaldet Rødebro, over til Slotsholmen; ogsaa den er angivet i Projektet.⁸⁸⁾

⁸⁶⁾ Mulig har denne Bro eksisteret tidligere. K. D. III, Nr. 956.

⁸⁷⁾ K. D. VI, Nr. 474.

⁸⁸⁾ Dette Bykvarters ældre Historie er fyldigt skildret af H. U. Ramsing i Hist. Medd. om Kbrvn., 1. Rk., II, p. 506 ff. Fra Kallebo til Ladbros.

Af langt større Klarhed er *Tilslutningen til Slotsholmen*. Her gør Barokkens Syn paa Byplanlægning sig gældende, forsaavidt Ruse forbinder Frederiksholm med Slotsholmen paa monumental Vis ved at lade den brede Midtgade ad en Bro over Kanalen fortsætte i en ligesaa bred Gade — nuværende Tøjhusgade — henover Slots- holmen forbi Bibliotheksbygningen. Der skabtes derved tillige en af de lange Gadeflugter, Barokken gerne arbej- der med — endda stilende hen mod en Monumentalbyg- ning, her Holmens Kirke, som Point de vue, forudsat denne kunde ses for den „Løngang“ fra Slottet, over Graven til Tøjhuset, der var beordret bygget 1662.⁸⁹⁾ Parallelt med denne nye Gade paa Slotsholmen flugter en anden Gade med en tilsvarende paa Frederiksholm, dog uden at de forbindes med Bro over Kanalen. Men Parallelsystemet her brydes igen af den ældre Skraa- gade, Trompetergangen.⁹⁰⁾

Ogsaa paa Slotsholmen angiver stiplede Linier, hvad der skal fjernes — her det tidligere omtalte helt over- flødige ældre Befæstningsanlæg, med tilhørende Bastion.

Med den brede Gade paa Slotsholmen langs Søarsenal og Bibliotheksbygning blev det af Ruse tydeligt og klart slaet fast, at *fremtidig Bebyggelse af Slotsholmen maatte følge en vest-østgaaende — ikke den med Christian IV's Søarsenal anbefalede nord-sydgaaende Akse*.

Ser man paa det af Ruse for Frederiksholm foreslaae- de Udstykningssystem, forbavses man forøvrigt over de smaa Grunde paa kun 12 Alen c. 8 M.'s Facadebredde. Det forudsætter lutter Gavlhuse — paa hollandsk Ma- nér!

⁸⁹⁾ K. D. VI, Nr. 322.

⁹⁰⁾ Om Arbejdet med Slotsholmens Omregulering faar man An- tydninger igennem Skødebreve udstedt 1668. Se K. D. VI, 531, 543, 544, 582, 650.

Imidlertid maa *et nyt Projekt for Frederiksholm* være blevet udarbejdet og det er muligt, at det er et saadant, der er indtegnet paa Kortet af 1670 (Ktvk. 1942, T. V). Er dette Tilfældet, betegner Projektet et Skridt videre mod det endelige, idet det, samtidig med at fastholde den store Akseforbindelse med Slotsholmen, gør Karréerne større — sidst, men ikke mindst — trækker Kajgaden lige ud. Men Kortet gør sikkert her en Fejl ved at lade Karréernes Facadelinie ramme — ikke mod Raadhusstræde — men i Retning af Broen over Møllegraven, der er bibeholdt paa Kortet, ganske vist saaledes, at sydlige Side af Løngangsstræde, der blev anlagt paa den tilfyldte Møllegrav, er foregrebet.

Thi *Møllegraven var paa et vist Tidspunkt af Forhandlingen om Frederiksholm blevet dødsdømt* — og dermed Vejen gjort fri for en fornuftig og mere naturlig Tilknytning af den nye Bydel til den gamle By. De nye Befæstningsarbejder paa Strækningen fra Vesterport til Kallebostrand havde faktisk ødelagt den gamle Vandmølle ved at sænke Vandstanden i Graven.⁹¹⁾ Denne var følgelig ingen Nytte til mere og kunde uden Skade opfyldes. Det skete ganske vist ikke før sidst i 1670'erne.⁹²⁾

Først nu var der Mulighed for at udarbejde *det endelige Projekt* og dette maa være sket *senest i Begyndelsen af 1669*, da der 2. Marts dette Aar er Tale om Møllegravens Omdannelse til den Gade, der fik Navn af *Løngangsstræde* og meget naturligt kom til at løbe nogenlunde parallelt med Gaderne paa Frederiksholm.⁹³⁾ Det maa være dette Projekt, der er indtegnet paa et med det i Kortværket gengivne samtidigt eller nogenlunde samtidigt Kort i Ingeniørkorpsets Arkiv, med kun 5 Kar-

⁹¹⁾ E. Pontoppidan: *Origines Hafn.* 1760, p. 257, 345.

⁹²⁾ K. D. VI, Nr. 1083.

⁹³⁾ K. D. VI, Nr. 612.

rээр. Medens østre Kajgade — Slotsholmens — her er opgivet, er vestre Kajgade — som det ogsaa blev gennemført — paa dette Kort angivet som en direkte Fortsættelse af Raadhusstræde. Dermed var atter skabt *en lang nogenlunde lige Gadeflugt helt oppe fra Gl.- og Nytorv*. Bemærkelsesværdigt er ogsaa, at den senere *Stormbro* allerede her er projekteret. Den fører over mod Trompetergangen. Man har ment paa dette Kort, lige indenfor Stormbroen, at se antydet den Dæmning, Frederik III i sin Tid befalede slaaet over Slotskanalen, men som 1669 maatte gennembrydes af et „Hul“, for at Vandet igen kunde faa frit Løb.⁹⁴⁾

Alt 1669 har det vel ogsaa været Meningen, at „Forgaarden“ skulde udlægges til den Plads, der nu bærer Navnet *Vandkunsten* — den Dag i Dag et Minde om en fjern Fortids Møllebrug med vidtløftige Sluseanlæg. Pladsen blev dog først anlagt 1673.⁹⁵⁾

Det endelige Projekt, hvorefter de nummererede Grunde bortskødedes, har desværre ikke kunnet findes, men at ogsaa det, som eventuelt andre Forslag, skyldes Henrik Ruse, tør man sikkert gaa ud fra. Den ny Bydel er i al Fald stærkt præget af hans noget tørre matematiske Arbejdsmethode, med Passer og Decimalregning, omend det ikke maa glemmes, at der i Tilknytning til Slotsholmen virkelig er arbejdet efter de store Linier! I store Træk maa Ordningen af den gamle og den nye Bydel i dette Parti af Staden være slaaet fast umiddelbart inden Frederik III's Død.

⁹⁴⁾ H. D. Lind i Hist. Medd. om Kbhvn. 1. Rk., IV, p. 171 f.

⁹⁵⁾ H. U. Ramsing: Anf. Arb., p. 528.

IV

CHRISTIANSHAVN.

Som man tidligt, ved Udlægning af den nye Vester-vold, havde været betænkt paa at planlægge et nyt Kvarter mellem denne og Slotsholmen, maa man gaa ud fra, at samme Betænksomhed har fremkaldt et Forslag til en *Udvidelse af Christianshavn over mod den nye Vold* her. Der foreligger da ogsaa et Projekt til en saadan Udvidelse af Christianshavn (Ktvk. af 1942, T. VI) — ganske vist ikke approberet, ej heller indtegnet paa Kortene af c. 1670 og mulig først fra Begyndelsen af 1670'erne i sin her foreliggende Skikkelse. Men i flere Henseender interessant.⁹⁶⁾

Det forudsætter Demolering af den ældre Befæstning her og store Opfyldninger i det lave Vand ud mod Sejl-løbet. Dets 8 bogstavbetegnede Karréer „sind neue Plätze nach der neuen Fortification erweitert und mit neuen Strassen verteilt“. De 3 Karréer er lagt ud for Strandgade ud mod den gamle Grønnegaards Havn, de 5 ud mod Volden, med et helt Kanalsystem, hvoraf den ene Kanal er en Fortsættelse af Christianshavns gamle Kanal, i et Knæk ført langs Volden, indenfor denne, og ud i Kallebostrand. Ved dette System skabtes en hel Del Kajgader. Det skulde imidlertid vare meget længe, inden

⁹⁶⁾ Nationalmuseets Arkiv.

der blev gjort Alvor af en Bebyggelse her — og da skete det ingenlunde efter denne Plan.

Men Projektet fortæller tillige om et Udviklingstrin indenfor *Christianshavns Kirkes* Tilblivelseshistorie. Der er nemlig i nordligste Karré op mod Knippelsbro afsat „Platz zu der Kirche“ med Kirkegaard — en Korskirke, med tresidet afsluttet Kor og — mærkeligt nok ikke placeret solret, endda med Koret nærmest i Vest. Nu skal en saadan Tegning næppe tages altfor højtideligt, men helt uden Forbindelse med et reelt Kirkeprojekt er den vel heller ikke. Med de korte Korsarme minder den lidt om den c. 30 Aar yngre Garnisons-Kirke.

Forholdet var det, at Christian IV's beskedent byggede Bindingsværkskirke, tæt ved hvor nuværende Frelseres Kirke ligger, som naturligt er, ønskedes afløst af en mere monumental Bygning. Christian IV vilde — efter Resens Skildring — selv have bygget et større og bedre Kirkehus og fik Grundstenen lagt, men kom ikke videre. Frederik III tog imidlertid Tanken op og bestemte 1657 en Plads „udi den nederste Del af Byen, ved Grønnegaards Havn“ til en ny Kirke. Men Krigen kom og Sagen maatte opsættes. I Aaret 1668 er det atter stærkt paa Tale at bygge en Kirke paa Christianshavn, men heller ikke da skete nogetsomhelst.⁹⁷⁾ Tanken om en Kirke paa dette Sted lever dog stadig og 9. September 1670 bestemte Christian V atter, at Kirken skulde ligge her, først 1682, at den skulde bygges paa sin nuværende Plads.⁹⁸⁾

⁹⁷⁾ Jvf. Fr. Weilbach i *Arkitekten* 1930 (Ugehæfte), p. 217 ff.

⁹⁸⁾ K. D. III, Nr. 1055, p. 787, 796 f.

DEN GAMLE BY.

Paa Christoffer Heers Plan over København af c. 1660 (Ktvk. 1942, T. I) er det vist, hvorledes Byens ældre Kvarterer — den gamle Bispestad — skulde glide sammen med Ny København. Der var her adskilligt at ordne. Men det samme var jo efter 1668 Tilfældet ogsaa med Frederiksholmskvarterets Tilknytning til den ældre By. Og endelig var der de Forandringer af forskellig Art, som de store Befæstningsarbejder i 1660'erne krævede. Men ogsaa i de indre Bydele skete i dette Tiaar adskilligt af Betydning.

Sammenholder man Heers Kort med Generalplanen af 1649 (Ktvk. 1930, T. XVIII), da er der, siden denne blev udarbejdet, foreslaaet visse Ændringer og til dels ogsaa en Udvidelse af Gadenettet i *Omraadet mellem den gamle By og Ny København*, hvoraf Østervold og Grav optog en betydelig Plads. Gothersgade var den givne Forudsætning for en Nyordning. Dette lange Gadestræk gjaldt det om at kombinere med gamle og nye Gader i det Ingenmandsland, der opstod, naar Volden faldt og Graven blev opfyldt!

Generalplanen af 1649 behandler Omraadet indenfor den nye Nørreport meget flygtigt og ganske interessant er det derfor at se den mere gennemarbejdede Ordning af dette Omraade, der er vist paa Kortet af 1660, og som

blev den endelige. De to Karéer indenfor Porten og dens nordre Bastion begrænses, foruden af Voldgaden og Gothersgade, af *Rosenborggade* og *Frederiksborggade*; Tværgaden imellem Karréerne er *Tornebuskegade*. Gadenettet her svarer ganske til Kortets af 1670 (Ktvk. 1942, T. V). Men det tog Tid, inden den gamle Østervold paa dette Sted blev ryddet og Graven fyldt op. Da der 5. Januar 1669 bortskødedes en Grund i Frederiksborggade, omfatter den endnu „den gamle Bys Grav“.⁹⁹⁾ Denne Gade var forøvrigt vigtig, da den var Udfaldsgade mod den ny Nørreport og burde selvsagt straks være sat i direkte Forbindelse med Købmagergade, hvad først skete langt senere. Helt færdig blev den ikke før 1680 og de følgende Aar.¹⁰⁰⁾ Rosenborggade var allerede 1661 godt bebygget.¹⁰¹⁾

Men bag denne Gade var der fra gammel Tid almindelig Forvirring baade i Bebyggelse og Gadenæt. Her løb fra 1655 et nyt St. Gertrudstræde, der meget snævert borede sig frem imod Rosenborggade. En Grundejer ansøgte 1670 hos Kongen om at faa dette Gadestykke rettet ud, hvilket ogsaa skete, saa Strædet kunde komme lige frem „i Snor og Vinkel“.¹⁰²⁾

Paa den anden Side af dette forvirrede Kvarter er paa Kortet af c. 1660 (Ktvk. 1942, T. I) tænkt anlagt en kort Gade mellem Rosenborggade og Landemærket; den skulde føre fra Aabenraa til Gothersgade, men den er blevet opgivet og findes heller ikke anført paa Kortet af 1670 (Ktvk. 1942, T. V).

Unægtelig forbavser det, at Landemærket paa Kortet af 1660 ikke er ført igennem til Gothersgade. Det er derimod sket paa Kortet af 1670, hvor Fortsættelsen —

⁹⁹⁾ K. D. VI, Nr. 601.

¹⁰⁰⁾ K. D. VI, Nr. 1139.

¹⁰¹⁾ K. D. I, Nr. 504, p. 751, jvf. III, Nr. 1005, VI, Nr. 833.

¹⁰²⁾ K. D. VI, Nr. 702.

„Slippen“ — er angivet. Derefter følger paa begge Kort *Store Brøndstræde*, fortsat et kort Stykke til Gothersgade, hvorfra den efter den ældre Bebyggelsesplan for Ny København skulde løbe videre i en af de senere opgivne Længdegader paa Rosenborg Haves Grund. *Lille Brøndstræde* er udeladt paa begge Kort. Den er en Stump af den tidligere Voldgade her.

Hvorledes man skulde behandle de tre følgende Gader og Omraadet henover den gamle Østervold har der øjensynlig ikke været nogen Tvivl om. Her er der ikke megen Forskel paa, hvad Planen af 1649 og hvad Kortet af 1660 anbefaler. Det faldt ganske naturligt at *fortsætte Møntergade* det korte Stykke ligeud til Gothersgade, for at den herfra kunde løbe videre i en Længdegade i Ny København paa Rosenborg Haves Grund, der forøvrigt ogsaa blev opgivet. Det var tillige regulært, og overensstemmende med Tidens Krav om reelle Byggegrunde, at *lede Store Regnegade og Grønnegade i et Knæk* fra de Steder, hvor de tidligere udmundede i Østervoldgaden, frem i ret Vinkel mod Gothersgade, som det da ogsaa skete!

Ved Reguleringen af Bylegemet ud mod det nye Torv lægger allerede Planen af 1649 en kort Gade parallelt med Gothersgade—*Ny Adelgade*. Kortet af 1660 bibeholder aabenbart her den gamle, skraa Voldgade og Kortet af 1670 gentager denne Tanke, men gengivet „i Snor og Vinkel“. Det blev Ny Adelgade i dens sidst foreslaaede Skikkelse, der blev ført ud i Livet.

Men det synes netop i dette Parti af Byen at have været mærkeligt længe, inden den gamle Vold og Grav her helt forsvandt.¹⁰³⁾

Hvor Frederiksholm grænsede op til den gamle By, lykkedes det — som alt omtalt — langt om længe at

¹⁰³⁾ Jvf. O. Nielsen: Anf. V. V, p. 472.

finde en naturlig og god Form, ved at føre Parallelgade-systemet videre med Løngangsstræde paa den opfyldte Møllegravs Plads. Men det blev det lange Gadestræk — Raadhusstræde — fortsat i Kajgaden — der blev den klare og stærke Trafikforbindelse mellem den gamle By og det ny Kvarter.

Naar den endelige Gade- og Bebyggelsesplan her blev helt virkeliggjort, er en Sag for sig. Baade Grav og Vold blev liggende i ret lang Tid. 1669 bortskødes en Grund „ret paa den gamle Vold ... og hvor nu Møllegraven er“.¹⁰⁴⁾ Der gik over en halv Snes Aar, inden alt dette var kommet i Orden og baade Løngangsstræde og Vandkunsten kunde fungere efter Bestemmelsen.

Befæstningsarbejderne medførte ogsaa mindre Fornyelser og Ændringer i den gamle By, foruden de alt omtalte større Indgreb. Som nævnt fremtvang den nye Nørreport Anlæggelsen af Frederiksborggade. Indenfor den gamle Nørreport, mellem Nørregade og Fiolstræde, opstod den lille trekantede Plads, *Nørretorv*, der endnu er til. Den fremkom ved, at den gamle Karré mellem Fiolstræde, Rosengaarden og den ældre Vold udvidedes i Forbindelse med Anlægget af Frederiksborggade. Kortet af 1670 viser klart den lille Plads's Form og Skikkelse. Den fik senere det uhyggelige Navn „Skidentorv“. Ogsaa indenfor Vesterport blev der, da Befæstningslinien her blev lagt noget længere ud, en mindre Plads — *Halm-torvet* — til henimod Farvergade.

Den indre By forblev dog i det Store og Hele i dette Tiaar uforandret med sine gamle Gader, Stræder og Gange, med deres ofte saa pudsige og talende Navne.

Efterhaanden som de nye Volde og deres Bastioner rejste sig op mod fuld Højde, opstod imidlertid et Problem. Det var Voldgadernes hensigtsmæssige Udform-

¹⁰⁴⁾ K. D. VI, Nr. 612.

ning, særlig i den gamle By mellem Vester- og Nørreport. De maatte have en passende Bredde, og det havde de ikke alle Steder. Den 31. August 1668 befalede Kongen derfor Rigsfeltherren Hans Schack og Statholder Christoffer Gabel at tage „vores Ingeniør til sig og straks lade afpæle, hvorved Plads inden Byens Volde her udi Staden behøves at ryddelig gøres og ubebyggt forblive, saa og, hvad Huse til saadan Plads at forvide endelig vil nedbrydes“.¹⁰⁵⁾ Der paatænktes altsaa en *Omregulering af Voldgaderne*, og der er her — som andetsteds i lignende Tilfælde Tale om Expropriation mod fuld Erstatning. Ingeniøren maa være v. d. Osten, der vides at have behandlet Sagen og indgivet en „Designation og Fortegnelse“ paa de Huse og Vaaninger mellem Vester- og Nørreport, der skulde nedbrydes.¹⁰⁶⁾

Største Forandring i den indre By skete med Dannelsen af *Graabrødretorv*, efter at Corfitz Ulfeldts Gaard her var blevet nedrevet 1664. Størstedelen af Grunden blev udlagt til Torv og til den korte *Kejsergade*. Aaret efter er „den nye Plads i Løvstræde“ i Orden.¹⁰⁷⁾ Den kom godt til Pas! Thi i den snævre, forbyggede By var der aabenbart Mangel paa Torve. Gadehandelen generede Færdselen i de vigtigste Gader, og paa Amagertorv kunde Trafikken næsten helt spærres. Derfor blev det 1665 bestemt, at Graabrødretorv skulde forbeholdes en Del af Amagerne. Resten, og andre Bønder, skulde benytte det ny Østertorv, d. v. s. Kgs Nytorv.¹⁰⁸⁾ At Byens Udendørs-handel desuden fik de to Smaaplads, Nørretorv og Halmtorvet at raade over, opfattedes sikkert som et Gode.

¹⁰⁵⁾ K. D. VI, Nr. 656.

¹⁰⁶⁾ K. D. VI, 707, 770.

¹⁰⁷⁾ K. D. VI, Nr. 398, III, Nr. 993 og 1016. — Om Graabrødretorv og dets Omgivelser se H. U. Ramsing: Graabrødrekloster og Helligaandshus i Hist. Medd. om Kbhvn. 1. Rk., III, p. 417 ff.

¹⁰⁸⁾ K. D. III, Nr. 993.

Derimod havde det tidligere Helligaandsklosters Omraade allerede i Aartierne før 1660 faaet de Gadeløb, det beholdt til efter den store Brand 1728. Men forøvrigt skete baade her og der rundt om i den gamle By og Tid efter anden Smaaforandringer, der dog ikke i nævneværdig Grad ændrede de afgørende Linier i det hævdvundne Gadenæt.¹⁰⁹⁾ Thi ingen By eller Bydel er til nogen Tid helt stillestaaende. Der sker altid noget — Gaderne trækker sig sammen eller udvides, aabnes eller lukkes, og saaledes var det ikke mindst i det 17. Aarhundredes gamle Bykærne.

Bebyggelsen var endnu i Frederik III's sidste Tiaar ganske overvejende præget af det middelalderlige, uregelrette Gadenæt og af ældre Tidens Bebyggelse med knægtbyggede Bindingsværksgaarde og -huse; spredt imellem disse laa Huse i Grundmur fra Middelalder og fra vor gotiske Renaissance.¹¹⁰⁾ Det gamle København var stadig i sin Struktur en ren gotisk By. Men man ønskede naturligvis en solidt bygget Stad til Undgaaelse af Brandfare og forsøgte sig med *Byggereglementer*. Det blev paabudt, at der i alle de vigtigere Gader kun maatte bygges i Grundmur og kun i to Stokværk. Andetsteds tillades Bindingsværk helt eller delvis. Men hvormeget det hjalp, er et stort Spørgsmaal. Selve Paabudet er dog et Vidnesbyrd om, at man tilstræbte en ensartet Bebyggelse — ogsaa i de gamle Dele af Staden — i al Fald for Hovedgadernes Vedkommende. *I nye som gamle Bydele er det Barokkens Ordensbegreb, man søger at gennem-*

¹⁰⁹⁾ Jvf. bl. a. E. Madsen: Kbh.'s østre Kvarter i Hist. Medd. om Kbhvn. 1. Rk., IV, p. 99 f.

¹¹⁰⁾ Om Bindingsværksarkitektur se: Chr. Ax. Jensen: Dansk Bindingsværk fra Renaissancetiden, 1933. — Jvf. særlig for Københavns Vedkommende Samme: Bremerholms Admiralgaard i Fra Arkiv og Museum I, p. 196 ff.

føre — det, der ogsaa gør sig gældende i Datidens Forkærlighed for militær Ensartethed i Uniformer, og Ensartethed i Soldaternes Højde.

Modsat de helt nye Kvarterer med de lige og relativt brede Gader, maatte selv de „fornemme“ Gader i den gamle By ofte forekomme gammeldags krumme og skæve, men navnlig snævre, selv om de, med det Tilvantes Ret, af de fleste sikkert betragtedes som svært hyggelige! Rent bortset fra Gadehandelens Beslaglæggelse af den fri Plads indskrænkedes denne yderligere af „Skur, Svibbuer, Boder, Bislag, Stakitter, Kælderboder, Stene, Støtter, Trapper og deslige Udbygninger“. Alt dette var selvsagt højlig imod moderne Forestillinger om rigtig og ret Bybygning og blev ikke længer taalt. Det var ganske mod den Ensretning, Enevælden paa alle Omraader tilstræbte. 1665 udstedes da ogsaa en kgl. Forordning, der kræver alle slige Ting fjærnet. De var „deformerende“ „og for Farten og Kørselen hinderlige ... saa at saadan Udbygninger *Staden ikke alleneste stor Ulighed og Vanære* tilføjer, men endog Carosser og andre Vogne Farten frem og tilbage forhindrer“. ¹¹¹⁾ Særlig Brugen af Carosser tog til efter 1660 og til de store, tunge Vogne maatte der tages Hensyn — som til Bilerne nu om Dage!

Men Byens Borgerskab syntes ikke om alle disse Paa-bud. I en morsom „Barselstue“-Satire fra disse Aar tager en Borgerkone forbitret Ordet:

„Hvi skal der, sagde en, hvis Navn jeg ikke mindes, i denne vores By saa stor Forandring findes? Skal Skure tages af? Skal Boder brydes nér, Rendstener tages ind? og saadant andet mer. Derover taber jeg hvert Aar tre Snese Daler, som Pøsekoner mig til Leje nu betaler.

¹¹¹⁾ K. D. III, Nr. 993.

Saa faar de ogsaa Skam, som saadant finder paa, de maatte udi Ro lad' vore Huse staa“.¹¹²⁾

Udbygninger er ikke indtegnede paa Tidens Kort, men de hører med i Billedet af Stadens Gadenæt og Forordningen af 1665 siger udtrykkelig, at *den Form for Gadebebyggelse i de nye Gader vil man ikke finde sig i*, thi den modarbejdede den „Lighed“ i Byvilkaar, Regeringen arbejdede for at skabe og var stik imod Tidens byæstetiske Syn.

Regeringens Mening med disse Paabud var den allerbedste, og noget kom der sikkert ogsaa ud af dens hæderlige Bestræbelser for at forme og omforme den gamle Del af Staden i moderne Aand.

Men paa eet Omraade førte den endnu i Frederik III's Dage en temmelig haabløs Kamp. Det var, naar man ogsaa vilde *gøre København til en renlig By*. Det kunde tiltrænges! Thi Byen stank af alskens Urenlighed. En Renovationsordning udstedtes 1661 og efterfulgtes i de følgende Aar af en ny, men ligemeget hjalp det. Borgerne ydede den sædvanlige passive Modstand, de forstod ikke Nytten af det Hele — var vel ogsaa ofte for fattige til at udrede den i Anledningen paabudte Ekstraskat.

Det skulde først blive senere Tider forbeholdt at naa videre frem i denne højvigtige Sag.

¹¹²⁾ Jvf. Hist. Medd. om Kbhvn., 1. Rk., IV, p. 548.

VI

UDENFOR VOLDENE.

Helt forstaar man ikke Fæstningsbyen København som det i sig selv afsluttede Bylegeme, det dengang var, uden at kaste et Blik ogsaa udenfor Voldene. Staden stod jo dog paa mangfoldig Vis i Forbindelse med det omgivende Land og dets allernærmeste Omegn, særlig Terrainet mellem Befæstningslinien og Søterrainerne har det derfor ogsaa sin Interesse at kunne følge paa Tidens Kortarbejder.

Regeringen forstod Værdien af at have ordentlige Kort over Københavns nærmeste Omegn til Tjeneste, selv om Nyttens deraf lidt sent synes at være gaaet op for rette Vedkommende. Et virkeligt godt Kort over en større Del af Omegnen søgte man først at faa tilvejebragt i Frederik III's allersidste Dage, da det 2. December 1669 blev paalagt Oberstløjtnant C. H. v. d. Osten at sørge bl. a. for, „et Kort paa Situationen paa 2 Mile i Circumferents her omkring vores Residensstad“.¹¹³⁾

Omraadet ud til Søerne var jo udlagt som *Demarkationsterrain* og Bebyggelse strængt forbudt. Men med Rydning af Bebyggelse her gik det langsomt, og Rege-

¹¹³⁾ K. D. VI, Nr. 678. — Om dette Kort eksisterer, vides ikke. Desværre savnes endnu Studier over *danske* Landkort og deres Historie. Her ligger et interessant, hidtil ganske uopdyrket Felt!

ringen tøvede helt til 1672 med at gribe alvorligt ind.¹¹⁴⁾ Demarkationsterrainet synes at have ligget hen hovedsagelig til Græsning af Kvæg og Heste. Vejene ude fra Sjælland skar deres Linier igennem de grønne Flader frem imod Stadens Porte. Desværre er de ikke — maa-ske af militære Grunde — angivet paa Kortene af 1660 og 70.

Men udenfor den nye Østerport, i det lave og fugtige Terrain mellem Sundet og Christian IV's befæstede Vartov, der 24. Juni 1661 befaledes sløjfet,¹¹⁵⁾ var ved denne Tid blevet anlagt kongelige *Fiskedamme* med Hus for Fiskemesteren. Disse Fiskedamme er omhyggeligt indtegnede paa Christoffer Heers Kort af c. 1660. Naar han har angivet alene denne Lokalitet, hænger det utvivlsomt sammen med, at han under sit Ophold i København har interesseret sig for Stedet og dets Muligheder. Han har udarbejdet hele to, indbyrdes kun lidet forskellige, Projekter til en parkagtig Udvidelse til Siderne og Inddragning af et Omraade af tilsvarende Bredde op mod Vartov, med tilhørende Kanal anlæg, idet han benyttede Gravene foran Christian IV's tidligere Fortifikation her.¹¹⁶⁾ Langs Kysten trækker han en lang, lige Kanal, og udenfor denne tænkte han sig en veritabel Strandvej. Det ene Projekt er gengivet i Ktvk. 1942, T. II, 1. Men Heers Forslag fandt ikke Paaskønnelse paa højeste Sted.

Ellers laa Demarkationsterrainet stille hen. Ønskede man ikke de Levendes Boliger, forholdt det sig anderledes med de Dødes. 1662 fik Ruse Ordre til at afmaale Pladser til 2 Kirkegaarde, den ene udenfor Nørreport, den anden udenfor Østerport. Men først 1666 anlagdes

¹¹⁴⁾ K. D. VI, Nr. 843.

¹¹⁵⁾ K. D. VI, Nr. 286.

¹¹⁶⁾ Det kgl. Bibl. Gl. Kgl. Smlgr. 717 B. Et Kort over Fiskedammene findes ogsaa i Kobberstiksamlingen.

ved Helsingørvejen Begravelsesplads for Marinen — Byens ældste nuværende Kirkegaard. Den var til at begynde med kun halvt saa stor som nu, indbefattende alene den nordre Del. Ved samme Tid blev ogsaa Garnisons Kirkegaard anlagt.¹¹⁷⁾ Mærkeligt nok er de først indtegnede paa Kortarbejder fra 1680'erne.

¹¹⁷⁾ K. D. VI, Nr. 320. — Jvf. O. Nielsen: Anf. V., p. 527.

PROBLEMER I KØBENHAVNS HISTORIE

1660—1757

BELYST VED SAMTIDIGE KORT.

II

Af VILH. LORENZEN.

CHRISTIAN V's REGERINGSTID

1670—1699.

I.

INDLEDNING.

Christian V var utvivlsomt langt mere direkte indstillet paa praktiske og tekniske Ting end hans lærde Fader — han har paa disse Omraader mere lignet sin Farfader, og hans Interesse for Residensstaden stod næppe tilbage for dennes. Ogsaa Christian V hører til Københavns store Bygherrer! Selv mindre Problemer i Bybygning vilde han selv personlig og paa Stedet sætte sig ind i, som da han i sin allerførste Regeringstid i egen høje Person gav Møde ved Omreguleringen af St. Gertrudstræde.¹⁾ Men navnlig fulgte han med stor Opmærksomhed og virksom Interesse *Færdiggørelsen af Københavns alt anlagte nye Kvarterer og Planlægningen af helt nye*. Kongen og hans Mænd støttedes her stærkt af en gennem hele Resten af Aarhundredet fortsat Vækst af Befolkningen. Det menes, at København fra 1660—80 voksede fra c. 30,000 til 60,000 Indbyggere — altsaa blev

¹⁾ Københavns Diplomatarium VI, Nr. 702.

fordoblet i Løbet af 20 Aar.²⁾ Det var bl. a. en Følge af den stadig stærkere Koncentration af Rigets Produktion og Omsætning i selve Rigshovedstaden. Og dette staaer igen i nøje Forbindelse med Regeringens merkantilistiske Politik.

Beskæftiger man sig med Københavns Historie i denne Konges Tid, kan man ikke undgaa at gribes af den stærke Optimisme, der bar de ledende Mænd oppe i deres Forhold til Hovedstaden, ja! denne Optimisme kunde — som det følgende vil vise — antage tilsyneladende helt fantastiske Former. Og dog har Københavns Udvikling i de følgende Aarhundreder i mangt og meget givet disse Mænd Ret. Kun mente de allerede inden for deres eget Slægtled at kunne opnaa, hvad viste sig at maatte tage mange Slægtleds Arbejde og Møje.

Men godt Arbejdshumør er der i høj Grad over Tidens Mænd, naar de tumlede med store Planer for Københavns Fremtid.

Overmaade stærkt var Christian V ogsaa optaget af *København som Fæstningsstad*, og her var han med til at skabe noget helt nyt.

I den svulstige latinske Inskription paa hans Sarkofag i Roskilde Domkirke kommer alt dette stærkt frem. Denne Konge, staaer der — „øgede og prydede Kongestaden med Bygninger (structura), ved at gøre den større og fremme dens Handel“. Og paa Residensstaden tænkes der ikke mindst, naar det siges, at „han rejste mægtige Fæstningsværker (fortissima monumenta) til Rigets Sikkerhed“.

Christian V, vor første selvskrevne Enevoldsmonark, havde Tidens Sans for det storladne og pompøse og følte det som sin arvekongelige Pligt at have alt det ydre i Orden. Han besad i høj Grad sine fyrstelige Kollegers

²⁾ Edv. Holm: Danmark-Norges Hist. II, p. 394.

Kong Christian V. 1646—99.

Malet af Abraham Wuchters. Frederiksborg.

Forstaaelse af, hvad Kunsten, ogsaa Bygningskunsten, betød til Zirat og Lustre for Tvillingerigets souveraine Hersker. Sit jævne Væsen til Trods er han vor første Barokfyrste!

Til sin Raadighed ved Udformningen af Residensstaden havde han, ligesom Faderen, sine Teknikere — baade Ingeniører og Arkitekter. Af de første var de fleste og de vigtigste knyttede til Hæren. Bestræbelsen for at bringe Orden i Administrationen af alskens Bybygning — heri indbefattet Fortifikation og almindelig Bygningskunst — blev i denne Konges Tid fremmet med stor Kraft, som Aarene efter hans Tronbestigelse i det hele blev en udpræget Organisationstid.

Der kom saaledes bedre Orden ogsaa i Københavns Matrikelvæsen og i Byens offentlige Bygningsvæsen.³⁾

Knyttet specielt til København var *Stadskonduktøren*, hvis Embede dog først blev oprettet 1690, i Christian V's senere Aar. Det Tilløb, der i 1650'erne var gjort med Ole Steenwinkels Ansættelse, var hurtigt blevet opgivet, og man havde ved Udmaaling af Grunde i de følgende Aar fulgt forskellige Fremgangsmaader, som det er skildret i Indledningen til Værket: *Stadskonduktøren i København 1690—1940*. Geddes Kort 1757.

Overmaade vigtig var *Stadsbygmesterens* Stilling, men dens Oprindelse er ikke helt klar og synes til at begynde med at være slaaet sammen med en Stadsingeniørs Virksomhed. Jan Jansen omtales sidste Gang i Virksomhed 30. Jan. 1668.⁴⁾ Om hans Stilling straks derefter er blevet besat, er tvivlsomt. Den betegnedes med Benævnelsen „Fabrikmester“ og efter Navnet, der er hollandsk og stammer fra det latinske *fabrica* — Bygning — maa dette ogsaa have dækket en Stadsbygmesters Stilling.

³⁾ Se herom nærmere Vilh. Lorenzen: Lambert v. Haven, 1936, p. 4 ff. — Samme: Københavnske Palæer, I, p. 34 ff.

⁴⁾ K. D. VI, Nr. 511.

Med samme Titel — Fabrikmester — ansætter Christian V 1670 Gotlænderen Thomas Walgensteen, og ogsaa han kan tænkes at have fortsat begge Hverv og har altsaa i saa Tilfælde indehaft en Dobbeltstilling. Hans Eftermand 1676 blev Christoffer Groos, der 1693 afløstes af J. E. Ernst.⁵⁾ Men begge disse Mænd betegnes udtrykkeligt som Stadsbygmestre. Bag Stadsbygmesteren skimter man ogsaa lejlighedsvis Christian V's Generalbygmester, Lambert v. Haven (1671—95) og den kgl. Bygmester, Hans Steenwinkel d. Yngste, der døde 1699. Stadsbygmesterens Hovedopgave fremgaar af Instruksen af 1694, hvorefter han skulde sørge for, at der blev taget alle Hensyn til Stadens og Naboens Krav, „saa og at al Bygning skikkelig og zirlig, fornemmelig ud til Gaden bliver indrettet“.

Faktisk manglede København en Stadsingeniør til Varetagelse af alle de Sider af Byens daglige Liv, der vendte ud mod saadanne praktiske Forhold, der ikke direkte vedrørte Bygningsvæsenet og en Stadskonduktørs Forretninger. Derfor maatte man gribe til *Nedsættelse af visse Direktioner, oftest dog Kommissioner*, for flere saadanne Omraader, hvor en Stadsingeniørs Virkefelt naturligt vilde have ligget. — Denne Fremgangsmaade var man slaaet ind paa allerede i Frederik III's Dage, men man fortsatte i langt større Omfang i Christian V's, særlig i 1680'erne. Der nedsattes Direktioner og Kommissioner for Vandvæsenet, Nyhavns Kanal, for Gader, Stenbroer og Vandløb, for Brandvæsen og Gadelygter.⁶⁾ Af megen Betydning for København som Søhandelsstad var den Kommission, der 1692 fik til Opgave at opmudre Kanalerne og sørge for, at de fik Bolværker, hvad ingenlunde var Tilfældet med dem alle!

⁵⁾ Vilh. Lorenzen: anf. V., I, p. 36 f.

⁶⁾ O. Nielsen: Københavns Historie og Beskrivelse, V, p. 411 ff.

Af særlig Karakter var den 1682 nedsatte, tre Aar efter fornyede, Kommission til den Opmaaling af Stadens Grunde, der førte til Oprettelse af Stadskonduktørembedet. I saa godt som alle disse Kommissioner møder man *Ole Rømer*, en af Danmarks allerbedste Mænd i de Tider.⁷⁾

Ole Rømer var 1681, da han vendte hjem fra sin berømmelige Frankrigsfærd, kun 37 Aar gammel, og straks blev der lagt Beslag paa hans ualmindelige Evner, og hans bestandig voksende Indflydelse fik en særlig stærk Baggrund, efter at han var blevet Medlem af „Kommissionen i Raadstuen“ — et Slags forstærket Geheimekonseil. Han forenede paa mærkelig Vis i sig videnskabelige Ævner med stor praktisk Sans og mekanisk Snille og saa længe han levede, til 1710, havde han Haand i Hanke med saa at sige alt, hvad der inden for Omraader, han beherskede, skete i Hovedstaden. Det er næppe for meget sagt, at han i disse mange Aar helt fra 1681 fungerede som en Slags Overingeniør for København, til at begynde med i Konkurrence med Gotfred Hoffmann, men efter dennes Død 1687 øjensynlig ret eneraadende.

I de nævnte Kommissioner møder man imidlertid hyppigt ogsaa et andet Navn — det er Landets og Stadens *Politimester*, Klavs Rasch, der som den første overtog denne Stilling 1682 og beholdt den til sin Død 1705. Til hans Embede hørte at have Overopsyn ogsaa med Kanaler og Bolværker, ligesom han var fast Medlem af Kommissionen for Gadernes bedre Indretning og af Vandkommissionen.

Af militære Ingeniører arvede Christian V *Henrik Ruse*. Men denne Mands meget omfattende Embede drev

⁷⁾ H. C. Harding: *Ole Rømer som Ingeniør*, 1918. — Edv. Holm: *Danmark-Norges Hist.*, I, p. 63. Jvnf. K. D. VII, Nr. 650.

ham ustandseligt ud paa Rejser. Allerede i Frederik III's sidste Aar havde dette været Tilfældet, og det blev det endnu mere under hans Efterfølger.

I Vinteren 1670—71 var han dog i København, men fra April 1671 til 1673 er han nøje knyttet til Hertugdømmerne; sidst paa Aaret 1671 flyttede han til Rendsborg. Da han tilmed 10. Oktober 1673 bliver General-løjtnant i Norge og senere gjorde Skaanske Krig med, til han 4. December 1677 fik sin Afsked, er det givet, at han i al Fald fra Foraaret 1671 næppe kan have været benyttet i København, hvor han heller ikke mere var saa højt anskrevet som før og synes at have haft mægtige Fjender. Ikke længe efter, at han havde trukket sig tilbage, døde han i sin bedste Alder, kun 55 Aar gammel, 4. Marts 1679.⁸⁾

I København erstattedes Ruse af Oberstløjtnant *C. H. v. d. Osten*, en af hans egne Regimentsofficerer og — som alt nævnt — allerede fra 1668 knyttet til København. Man kan sikkert opfatte ham som Elev af Ruse, og det blev ham, der kom til at lede Afslutningen af de store af hans Regimentschef planlagte Befæstningsarbejder, ogsaa efter Christian V's Tronbestigelse som dennes „Ingeniør“. Men *v. d. Osten* var ikke tilfreds med sin Stilling, og 1671 anmoder han om sin Afsked. For at kunne leve havde han maattet bruge af sine private Midler, og nu var han ruineret. Efter at have brugt sine bedste Aar i Kongens Tjeneste stod han alligevel uden Haab om Avancement og vilde derfor hellere trække sig tilbage. Dette blev dog heldigvis ikke til noget, og vi beholdt endnu i en Aarrække denne dygtige Ingeniør-officer i dansk Tjeneste. Avancement udeblev heller ikke. Han blev i April 1671 forfremmet til Oberst og Aaret efter forsat til Kronborg som Fæstningens Komman-

⁸⁾ Jahn: Henrik Ruse, 1849, pass. — D. Mag. 5. R. IV, p. 192.

dant. 1674 blev han Generalkvartermester og højeste kommanderende Ingeniørofficer, gjorde Skaanske Krig med og blev derefter 1680—85 atter Kommandant paa Kronborg.⁹⁾

Fra 1668 til 1672 er v. d. Osten nøje knyttet til Hovedstaden og i de første 4 Aar overmaade stærkt benyttet — man fristes til, for Aarene 1668—72, at kalde ham en Slags Overingeniør for København. Som saadan afløses han af Kaptajn *Gotfred Hoffmann*. Efter de mange fortjenstfulde Arbejdsaar i Fredericia var denne Mand 1672 kommet tilbage, først til Kronborg, hvor han havde et voldsomt Sammenstød med Henrik Ruse, der endda fordrede ham afskediget — derefter til København, hvor han fik en omfattende Virksomhed, fra 1675 som Oberstløjtnant. Der var under den skaanske Krig Tale om at gøre ham til Generalkvartermester, hvad han dog nødig vilde paa Grund af sin Alder. Alligevel faar han Ordre til at overtage den rent tekniske Side af Embedet. Ansat direkte under Hærens daværende Øverstbefalende, Hertug Hans Adolf af Pløn, faar han Tilladelse til „for Fremtiden kun at blive benyttet som Ingeniør“. Men 1678, da man vilde ansætte W. W. Rømer, tidligere i dansk Tjeneste, og Aaret i Forvejen indkaldt af Ruse, som Generalkvartermester og Hoffmann kun som hans Generalkvartermesterløjtnant, protesterede han paa det voldsomste.¹⁰⁾ Aaret efter fik han selv Embedet, men fortsatte stadig som en Slags Overingeniør for København, indtil han 1681 fik en Konkurrent i Ole Rømer. Han blev 1684 Chef for den nyoprettede danske Fortifikationsetat, samtidig med, at en Fortifikationsetat oprettedes for Hertugdømmerne med Rømer

⁹⁾ K. D. VI, Nr. 526. — Rockstroh i Biogr. Leks. 2. Udg. — Rigsarkivet: Krigskollegiet. Indk. Breve. — Hirsch. Anf. V.

¹⁰⁾ Hirsch. Anf. Arb.

som Chef. Hoffmann døde 1687. Som Chef for den danske Fortifikationsetat afløstes Hoffmann af Kaptajn *Peter Povelsen Arrebo*, der imidlertid døde allerede 1689. Hans Eftermand blev den tidligere, lejlighedsvis i København anvendte Kaptajn *Christian Steenwinkel*; men ogsaa han døde faa Aar efter, 1694, og efterfulgtes for de følgende 2 Aar af Oberstløjtnant *Leonhard Christian Engel*, efter hvis Død 1696 *Hans Erasmus v. d. Pfordten* overtog Embedet — til 1710.

Af andre til Hæren knyttede Ingeniører, og udtrykkelig benævnt med denne Titel havde *Selgen Petersen* gjort en smuk Karriere. Han omtales 1674 som Generalkvartermesterløjtnant og var i de to følgende Aar beskæftiget med Befæstningen af Hals. 1680 tog han sin Afsked. Af slige militære Ingeniører regnedes for Danmarks Vedkommende ved Aar 1680 tre — foruden Chefen. Det var den alt omtalte Chr. Steenwinkel, *David Tscheppe*, der virkede i København 1684—89, og *Eosander*; desuden var der et Antal Oberkonduktører og Konduktører.¹¹⁾ Lejlighedsvis har i 1680'erne og 90'erne til København været knyttet en Række ingeniøruddannede Mænd, der senere skulde faa et godt Navn — Mænd som *Andreas Francke*, *Hans Georg Motschman*, *Marcus Heinsohn* og *Hans Heinrich Scheel*. Til det underordnede Personale hørte Konduktøren *Jens Vejlin*, der fra 1683 til 1685 virkede i København og i den Gottfred Hoffmann tilforordnede Kommission, der skulde lade Byens Grunde opmaale.

Udenfor Fortifikationsetaten stod Ingeniøren *Wenceslaus Franciskus de Hammershaimb*, den Mand, i hvis Lod det faldt endeligt at opmaale de københavnske Grunde. Han var født i Schlesien, og kom til Danmark

¹¹⁾ K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær II, p. 294. Jvf. Tychsen: Anf. V. — Hirsch: Anf. Arb.

Vilh. Lorenzen

1674, da han fik Ansættelse som Kongens Ingeniør og Mathematicus. I 1690'erne benyttedes han en Del, hvad flere Kortarbejder fra hans Haand vidner om. Han døde 1696.¹²⁾

¹²⁾ K. D. VII, Nr. 454. — C. F. Nielsen: Stamtavle over Familien Hammershaimb, 1876.

II
DE STORE PLANERS AAR
1670—75.

I Christian V's første Regeringsaar, der prægedes af et saa stærkt Initiativ paa mange Omraader, skulde Regeringens almindelige Virkestrang sætte sig stærke Spor i dens Holdning over for København som Byorganisme. Det var i disse Aar Samarbejdet mellem Griffenfeld og Gyldenløve betingede det raske Tempo i Regeringens Handlinger — med Kongens forstaaende Støtte. Som Leder af Danske Kancelli havde Griffenfeld de københavnske Anliggender at varetage — og viste paa forskellig Vis megen Interesse for sin Fødeby, dens Trivsel og sunde Udvikling — ogsaa i skønhedsmæssig Henseende.¹³⁾ Baade han og Gyldenløve var grebet af Barokkens Idealer, og begge ønskede de at se dem virkeliggjorte.

I de store og omfattende Planer, Regeringen havde for med de to Rigers Hovedstad, skulde dog Krigen med Sverige gribe hæmmende ind, og dette var een af Grundene til, at de langtfra naaede den Udfoldelse, der var tilsigtet.

Hvad gik nu disse Planer ud paa, og hvad vides om dem?

Det er meget beklageligt, at det autentiske, originale Kortmateriale, der i Enkeltheder skulde kunne klarlæg-

¹³⁾ K. Fabricius: Griffenfeld, 1910, p. 174 ff.

ge, hvad Datidens Teknikere havde tænkt sig med København, ganske savnes — i al Fald hidtil ikke har været til at finde.

Men man har — som en god Hjælp til Viden derom — et mærkværdigt, tilsyneladende ganske fantastisk kartografisk Arbejde at holde sig til, der viser, at der maa være arbejdet overordentlig intenst med Planer for Byens Udvikling i Christian V's første Aar. Der sigtes her til det af Københavns Præsident, Peder Resen, 1674 udgivne Kort over København, tegnet og stukket i Kobber af Johs. Husman, fra dette Aar ansat som Universitetets Kobberstikker, og fra 1680 med kgl. Bevilling som Kobberstikker.¹⁴⁾ Fra 1675 var Kortet til offentlig Salg for 4 Mk. dansk. (Kortværket 1942, T. XIII og XIV). Dette Arbejde bærer, under Griffenfelds prangende Vaaben, en højtidelig Dedikation til Storkansleren og meddeler i højstemte latinske Udtryk, at Resen „ydmygt og underdanigt“ tilegner „dette Kort (Delineatio) af Staden København og Danmarks Hovedstad til sin Mæcen og Patron“ Griffenfeld.

Helt uden Mening kan Tilegnelsen til Griffenfeld næppe være. Den skyldes sikkert ikke alene Resens personlige Forhold til ham, men sikkert ogsaa, at Griffenfeld maa have vist Hovedstaden en Interesse ud over det sædvanlige. Kongen er dog heller ikke glemt! Resen har nemlig formaaet Digteren og Historikeren Vitus Bering til at forfatte et latinsk Digt, der er trykt paa Kortet, ind imellem de tal- og bogstavbetegnede Lokaliteter. Her skriver Bering, efter en pompøs Hyldest til Staden København, „der uovervunden løfter sit Hoved imod Stjærnerne“: „De Havne, Du ser, Fæstningsværker (castra), Paladser og Huse og den krigsmægtige Aands forskelligartede Arbejde (Opus) — alt dette er Kongens

¹⁴⁾ Pontoppidan: Kirchengesch. IV, p. 567. — K. D. VI, Nr. 1137.

Værk (monumenta), fyldt af hans Genis guddommelige Kraft (numen) og midt i dette sit Værk har den Stormægtige selv sin Bolig“. Det skal dog siges, at Resen ikke selv er blevet glemmt og Digteren hylder til Slut særlig ham: „Staa Stad, urystet, baaret af evige Søjler, Du, hvem det er paabudt at leve ved Resens lærde Haand — han, under hvis Auspicier den — efter at dens Form er *gengivet i et helt nyt Kort* — nu vel kun vil være en Del af Fædrelandet, men snart en Del af den hele Verden“.

Som et vordende København er foregrebet i Resens Kort, vidner dette tillige om, at man i ledende Kredse har set Staden gaa en berømmelig Fremtid i Møde. Man har haft en urykkelig Tro paa Københavns Muligheder som Søhandelsstad, hvad ogsaa Commercekollegiets Opprettelse 1670 vidner om! Og endnu eet — Det Resenske Kort er et *Forsøg* — omend lidt tøvende — *paa at indføre Barokkens ledende Synspunkter i Byens Fysiognomi*.

Thi om et Fantasikort kan der ikke være Tale! Derfor borger for det første, at en af Hovedtankerne, Kortet fremsætter — Fortsættelse af Christianshavns Vold i en Bue til overfor Kastellet — virkelig blev gennemført. Men ogsaa de andre Forslag, der fremsættes, maa have en reel Baggrund, da Kortet er udgivet af Resen, der ikke blot dengang var Københavns Præsident, men tillige Medlem af Statskollegiet. Og naar tilmed Storkanslerens, Griffenfelds, Navn er inddraget i Foretagendet, er „det nye Kort“, med dets mange projekterede Anlæg afgjort alvorligt ment. Man har her endog givet de talrige nye Gader og Pladser Navne!

Kortet lader i det væsentlige den gamle By — fraregnet Bremerholm og Frederiksholm — urørt. Helt nyt er Projektet til *Befæstningslinien fra Christianshavn nord-*

paa over *Refshalegrunden*, til en delvis befæstet Holm skraas overfor Kastellet, kaldet „*Kongens Holm*“, med Orlogsværft mellem et stort trelænget Bygningsanlæg, der bringer Christian IV's Søarsenal i Erindring. Mellem Befæstningslinien og Sejllobet, er, dækket af Volden, planlagt en hel By — en mægtig Udvidelse af Christianshavn nordpaa, der meget naturligt kan kaldes *Ny-Christianshavn*. Med Christianshavns Tilværelse som selvstændig Stad var det forøvrigt forbi 1674, da den indlemmedes i København. Og meget muligt staar Indlemmelsen i Forbindelse med de store Udvidelsesplaner. Thi bag dem ligger ikke alene den alt omtalte glædelige Vækst i Stadens Indbyggerantal, men tillige en fanatisk Tillid til, at denne Vækst vilde tage til ud i Fremtiden i et stigende Tempo.

At Ny-Christianshavn i et opfyldt Terrain maatte blive en *Kanalby* var givet og dens tre parallelle Kanaler opdeler den i tre Dele eller Holme, samtidig med, at det gamle Christianshavn udvides op til sydligste Kanal. Det Parti af nordligste Holm, der ligger ud mod „*Kongens Holm*“, kaldes „*Mastholmen*“. Gadenættet — med Kaj- og Strandgader ud mod Kanaler og Sejllob — følger *Skakbrætprincippet*, men er forøvrigt uden særlig Interesse, ganske sagligt, uden nogensomhelst formildende Omstændigheder — et ret nøgternt Ingeniørarbejde. Ny-Christianshavn er dog planlagt saaledes, at de to Kanaler korresponderer med den planlagte Dronningens Kanal og den da alt udgravede Nyhavnskanal. Og paa midterste Holm er i Midten udsparet en stor, rektangulær Plads — „*Det nye Torv*“. I disse Træk er der afgjort barokke Antydninger, særlig i Kanalflugterne.

Hele dette stort tænkte Anlæg er i Virkeligheden kun den endelige og naturlige Konsekvens af Christian IV's Udvidelse af den gamle Stad med Ny-København og

„Skandsen ved St. Annæ Bro“, det senere Kastel. Man drager tillige Konsekvensen heraf m. H. t. Havnen. Den Tilsidesættelse af Havnemulighederne, Henrik Ruses Omarbejdelse af Axel Urups Generalplan af 1649 saa temmelig havde gjort sig skyldig i, blev rettet! Københavns Havn vilde nu kunne faa den mægtige Udvidelse nordpaa til Toldboden, der faktisk havde været i Christian IV's Tanke. Og vel at mærke — denne Storhavn vilde blive beskyttet af et stærkt Forsvarsværk, der tillige skulde kunne skærme ikke blot en helt ny Bydel, men hele København mod Angreb fra Søen. Storhavnen vilde tillige faa Karakter af en *dobbeltsidet Flodhavn* med særlig og god Plads til Flaaden ude paa Strømmen.

Ogsaa *Terrainet ud for Sofie Amalienborg* bliver udvidet ud mod Dybet med et helt nyt Kvarter og med en „Strandgade“!

Paa samme Maade omskabes *Bremerholm* til en helt ny Bydel, med Gadenæt trukket hen over hele dens Omraade. Som Orlogsværft skulde „Holmen“ jo ikke mere benyttes, da et saadant nu var planlagt andetsteds.

Som det gamle *Christianshavn udvidedes* mod Nord, udvidedes det ogsaa mod Syd, henimod den fra 1668 opførte nye Befæstningslinie her. Den Plan, „det nye Kort“ projekterede, er imidlertid en anden end den tidligere — en Del forenklet.

Det er unægtelig dristige og interessante Tanker, der her har fundet Udtryk og Kortets største Værdi ligger i, at det — ganske vist paa en noget løs Maade — giver Besked om et nu tabt *Projekt til København som en til alle Sider vel befæstet, rigt befolket Handels- og Havne-stad* af anselige Dimensioner og med Kajpladser i det uendelige. De ypperlige Havnemuligheder er her udnyttet til det yderste! Thi — som franske Udsendinge ogsaa bemærker i deres Memoire 1671 til Colbert: „Der er ingen Havn i Verden, sikrere og mere bekvem end Kø-

benhavns og Byens Beliggenhed for Handel er beundringsværdig“.¹⁵⁾ Som København her er tænkt, vilde dens Areal blive udvidet med henimod 50 pCt. og den vilde faa en for en befæstet By naturlig rundagtig Form.

Hvad ellers findes af nye Tanker, er, sammenlignet med Kortets bærende Ideer, af temmelig underordnet Betydning. Nævnes skal dog, at Søterrænet er udvidet baade imod Sundet og mod Kallebostrand og Vejene fra Portene ført over lange, smalle Dæmninger. Af Interesse er ogsaa den nye Østerport, projekteret helt oppe mod Kastellet, som Ruse havde ønsket det.

Det skulde ganske vist vise sig, at denne Indstilling overfor Københavns Fremtids Muligheder var og blev for optimistisk for Slægtledet af 1670, endda det Resenske Korts Tanker i de følgende Aar stadig lader sig paa-vise i de Projekter, der udarbejdes. Men blev det end aldrig til noget med et Ny-Christianshavn, som det oprindelig paatænkte, foregriber „det nye Kort“ ikke destomindre, hvad det alligevel lykkedes senere Aarhundreder at sætte i Værk. Thi Sagen er jo den, at Kortets Tanker, stort set, har vist sig rigtige og det Bybygningsarbejde, det tilrettelægger, er fremskuende Mænds Værk. Det er berettiget her at tale om en *Generalplan for København af 1674*, den første efter *Generalplanen af 1649*. Resens Kort er jo kun at opfatte som en Kopi og tegneteknisk Bearbejdelse af et Originalkort, der har foreligget, men desværre synes forsvundet. Bearbejderen er aabenbart Johs. Husman, der menes at være Mester for de efter samme fugleperspektiviske Princip tegnede Kort i Resens Atlas Danicus.¹⁶⁾

¹⁵⁾ Kn. Fabricius i D. Mag. 5. R. II, p. 106.

¹⁶⁾ G. Knudsen: Resens Atlas Danicus i: Fortid og Nutid XI, p. 146 ff.

Men hvem var den Mand, Ansvaret og Æren for Generalplanen af 1674 tilkommer?

Henrik Ruse maa der her ses bort fra og ligeledes fra v. d. Osten — begge havde da forladt København. Tilbage bliver *Gotfred Hoffmann* som den eneste kompetente Ingeniør, fra Fredericia velkendt med Byanlæg i sumpet Terrain! Han kan — selvsagt med Hjælpere og efter højere Ordre — have udarbejdet Generalplanen. Derpaa tyder ogsaa, at det var ham, der blev sat til at lede de Arbejder, der virkelig blev udført efter denne Plan.

III

BEFÆSTNINGEN MED KASTELLET, CHRISTIANSHAVNS NYE VÆRK MED FLAA- DENS LEJE OG NY-CHRISTIANSHAVN.

Hverken med Kastelet eller med den Befæstning, der var lagt udenom det gamle København med Ny København i Frederik III's sidste Aar, skete Ændringer af Befæstning.

Afslutningen af de store Arbejder, der da fandt Sted, gengives nøgternt, men ret summarisk paa Kortet af 1670 (Ktvk. 1942, T. V). Generalplanen af 1674 anbefaler visse Forstærkninger, særlig et større Antal Raveliner i Voldgraven, men saa længe den skaanske Krig udkæmpedes — fra 1675 til 79 — er der stille om København. Krigen trak bort fra Hovedstaden og man havde andet at tænke paa. De store Planer maatte hvile!

Dog — næppe var Krigen endt, før man igen begyndte at beskæftige sig med Residensstadens Befæstning.

Det blev dog hverken Kastelet eller den ældre Befæstningslinie, man ofrede synderlig Opmærksomhed og, hvad den sidste angaar, indskrænkede man sig til Smaaforbedringer, idet Generalplanen kun paa enkelte Punkter blev fulgt. Gotfred Hoffmanns Kort (Ktvk. 1942, T. XII) gør fyldigt og detaljeret Rede for Befæstningen som den var ved 1687, og det viser sig her, at Generalplanens Ravelin mellem Rosenborgs og Quitzous Ba-

stioner virkelig er blevet anlagt. Visse Oplysninger om Enkeltheder i Fortifikationsværket faar man i et lidt yngre Kortarbejde fra c. 1690 i det svenske Krigsarkiv. Disse Oplysninger er givet i Paa- og Tilskrifter — sikkert paalidelige, i Betragtning af, at netop København som Fæstning interesserede den svenske Hærledelse saa ganske overordentligt.

Ravelinen nærmest Kastellet — mellem Rosenkrantz' og Pücklers Bastioner — hvor den gamle Østerport havde været, gengives her som en Art Dobbelttravelin. Det siges, at den har tør Grav til „Behrens“ 3: en Batardeaux' Forsvar. Er den tidligere Bro her blevet til en Dæmning, eller har en Brodæmning altid tillige tjent som Batardeaux? Om den siden 1670 tilkomne Ravelin hedder det, at den er forfalden og at dens Bestemmelse er at forsvare „Røret“, d.v.s. den Vandledning, der førte frisk Vand fra Sortedamssøen. Helt nyt paa det svenske Kort er, at der udfør Rosenborg Bastions Spids angives en „Behr af Jord“ og yderligere tilføjes der ud for denne: „Gennem denne Kanal bliver Vandet ledet ind i Gravene — und können dieselbe dadurch angestauet werden!“ Talen er atter her om Vandledning fra Sortedamssøen. Om Stadsoberstens Bastion ved Nørreport faar man at vide, at den — forøvrigt som Kongens Bastion i Kastellet — havde en „Cavallér“, d.v.s. en kraftig Forhøjning, som meste Delen er forfalden og benyttet til Værkets Forbedring. Selve Nørre Ravelin siges forsynet med en „Faussebrey“, d.v.s. en nederst mod Graven anlagt Vold. Som Stadsoberstens Bastion havde ogsaa den anden Bastion ved Nørreport, Ahlefeldts, en Cavallér, „der er saa temmelig i Stand“. Derimod var Cavalléren i den følgende Bastion, Hanens, for største Delen fjærnet for at tjene til Værkets Forbedring. Af de to Bastioner, der flankerede den vigtige Vesterport — Schacks og Gyldenløves — havde mærkeligt nok

kun den første i sin Tid faaet en Cavallér og den siges at være repareret. Om Ravelinen mellem Gyldenløves og Holcks Bastioner anføres, at den er anlagt til Forsvar for Inddæmningen, der lukker for Stadsgraven her, og det samme siges om de to Batterier, der yderst paa begge Sider af sydlige Havneindløb og ud for Rysensteens og Callebo Bastioner er lagt paa Bastionsspidsene.

Hvad ellers arbejdedes med i København hele Resten af Christian V's Regeringstid, var ingenlunde uvigtigt — tværtimod. Men Hovedinteressen samlede sig dog om Gennemførelsen af den Generalplanen af 1674 alt beherskende Idé — den radikale Omformning af hele Københavns Amagerside! Hvor langt man naaede med dens Virkeliggørelse, er en Sag for sig! Saa meget er i al Fald sikkert, at den Del af Generalplanen, der angik Christianshavns „nye Værk“ henover Refshalegrundens Østside, med Arbejdet paa Ny-Christianshavn, af mange Grunde maatte ligge Regeringen stærkt paa Sinde.

Imidlertid var sket den Ændring, at man i Stedet for et Orlogsværft paa „Kongens Holm“ nu vilde forlægge Flaadens større Skibe til det dybe Vand i „Hugget“ — hollandsk Navn („Hocken“) for „Hjørne“ — tæt ved samme Plads, og derved aflaste det tidligere Flaadeleje ved Bremerholm.¹⁷⁾

Den Mand, der forestod Arbejdet med Hugget og det endnu større Arbejde med det nye Værk, kan, som alt nævnt, kun have været Fredericias Skaber, Gotfred Hoffmann. Efter hans Død 1687 har formodentlig hans Efterfølgere som Chefer for Fortifikationsetaten haft Ledelsen. Gotfred Hoffmanns Navn kan med Ære stilles ved Siden af Navne som Johan Semb, Christians-

¹⁷⁾ Skibsbygning og Maskinvæsen ved Orlogsværftet 1692—1942. p. 7 ff.

havns Skaber, Axel Urup, Hovedmanden for Ny-København og Henrik Ruse, der har grundlagt Kastellet og Frederiksholm. Kongernes — og da særlig Christian IV's vældige Indsats ufortalt — er det disse Mænd, hvis Navne betegner den store Ingeniørindsats i Københavns Historie igennem 17. Aarhundrede.

Med Hugget gik man først i Gang!¹⁸⁾

I Juni 1680 bifaldt Kongen, at Flaadens nye Leje skulde være ved „Dybet“ paa Pladsen ved Toldboden, men først Februar 1681 kunde Arbejdet begynde og efterhaanden antog Stedet Form og Skikkelse af en lille Tømmerfæstning, i Hjørnerne med 4 „stærke Blokhuse“, som det hedder paa et svensk Spionkort fra c. 1690.¹⁹⁾

Ganske særligt er det dog „det nye Værk“, der betegner en virkelig Kraftanstrengelse og Samtiden var da ogsaa højlig imponeret. Det overgik, mente man, de berømte Diger af Alexander d. Store for Tyrus, Prinsen af Parmas Anlæg foran Antwerpen og den franske Konge, Ludvig XIII's foran la Rochelle. De Ledende var vel i nogen Grad inspireret af de store befæstede Havneanlæg i Udlandet, særlig Frankrigs. Men den bestandig truende Baggrund og det levende Incitament var og blev Frygten for Sverige, særlig efter at man her 1680 havde paabegyndt Anlægget af den stærkt befæstede Flaadehavn Carlscrona i Blekinge.²⁰⁾

Det var kun naturligt, at man hastede med at faa Befæstningslinien fra Christianshavn til „Hugget“ bragt i Orden — „Christianshavns Bolværker“ som den ogsaa kaldes.

Forskellige Planer var fremme!

¹⁸⁾ Jvf. Schultz: Den danske Marine II, p. 134 ff. — C. Elling: Holmens Bygningshistorie, 1932.

¹⁹⁾ Krigsarkivet Stockholm.

²⁰⁾ G. Clemensson: Flottans Förläggning till Carlscrona.

Et Kort, formentlig fra c. 1680, viser kun en lang Dæmning, der fra „Hugget“ er tænkt ført i en Bue ned mod Christianshavn.²¹⁾ Næste Skridt er, at man falder tilbage paa Generalplanen af 1674, forsaavidt man nu vil anlægge en Befæstningslinie med 7 Bastioner ned mod Christianshavn, men saaledes, at denne Bydel med sin Befæstning lades urørt og der mellem de to Systemer bliver en fri Aabning.²²⁾

Den endelige, af Kongen 2. Maj 1682 approberede Ordning lader Befæstningslinien med de 7 Bastioner slutte op til Christianshavns Vold ved Bastionen Nord for Amagerport, der ganske vist faar en mærkelig uformelig Skikkelse.²³⁾ Paagældende Kort, der er frygtelig maku-leret, bærer Paaskriften: „Efter denne Afrids skal Vol- den omkring Christianshafn bereinis“ og med disse faa og korte Ord af Christian V blev det nye Værk sat i Gang.²⁴⁾ Men endnu hengik der en rum Tid, inden der for Alvor blev taget fat paa at realisere Voldprojektet. Det skete først i Foraaret 1685 og for 25. Juni kan Pres- sen forkynde, at Hans Majestæt har „beset de ny be- gyndte Fortifikationer paa Christianshavn“. „Mercurius“ er ovenud begejstret og synger i April:

Amager lave Land, det stolter til at knejse,
for man paa Hovedet begynder smukt at rejse
fra Christiani Havn, hvor Volden vides ud
og hæves som et Fjeld af Grundens grove Grud.

21) Kort i Det kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling.

22) Kort i Krigsarkivet i Stockholm. Samme Projekt paa et Kort s. St., udført af den fremragende svenske Ingeniør, Kaptajn David Gerdes, og 20. Juni 1685 overleveret til hans Overordnede.

23) Kort i Rigsarkivet.

24) Rigsarkivet: Kortet er ogsaa i andre Henseender bemærkel- sesværdigt, hvorfor der senere vendes tilbage til det.

I August er Begejstringen steget endnu nogle Grader — og i et Digt fra denne Maaned er det tydeligt, at Forfatteren ogsaa har Ny-Christianshavn i Tankerne:²⁵⁾

Som snart Venedig ses vor Stad at gøre Mine,
 med skønne Havne, som skal Byen gennem trine.
 Se, hvor det skønne Værk paa Christianshavn
 indfavner Floden i sin krumme-bøjet Favn.
 Bulværker, Vold og Værn ses op af Grunden bryde
 og sig i halv Oval imod Castellet skyde.
 Ja! tal ad Aare til, da skal Du se en Stad:
 — nu gaas af Arbejd, og man er af Hvile glad!

Hvorledes Hoffmann tænkte sig baade Voldlinien og Bebyggelsen indenfor med Ny-Christianshavn, har han selv, umiddelbart før sin Død 1687, tydeligt og klart angivet i et mærkeligt Kortarbejde, ledsaget af to Prospekter af København og en Række Gengivelser af Byens Kirker og andre prominente Bygninger. Det synes at være et con amore-Arbejde, han her har udført, tillige et Slags Testamente, der har skullet indprente Eftertiden, hvorledes han saa paa denne store Opgaves Løsning. (Ktvk. 1942, T. XII).

Men et officielt Embedsmandsarbejde er det ikke.

Hoffmann følger her i alt væsentligt den af Kongen approberede Plan af 1682, for Voldliniens Vedkommende, men forøvrigt knytter den største Interesse sig til Udformningen af Ny-Christianshavn og her afviger Hoffmanns Kort ret stærkt fra Generalplanen af 1674, idet han trækker Christianshavns Kanal videre gennem de kun to nye Bydele eller Holme, han lader blive tilbage. Hver af de to Holme faar sin Torveplads og disse

²⁵⁾ Maanedl. Relationer, 1685. — Mercurius, April og Aug. 1685. — Paa et samtidigt Spionkort i Krigsarkivet, Stockholm, er anført paa Gengivelsen af „det nye Værk“: „Dee nya Wårker“, hvorpå nu ahrbetas på den Sanden, som nu ligger uttom Hambnen.

følger begge det barokke Princip med lukkede Hjørner, saaledes som han havde praktiseret det i Fredericia — ikke Renaissancens, med Gadeudløb i Hjørnerne, som Johan Sembs Christianshavns Torv i dets oprindelige Skikkelse.

Langsomt skred Befæstningsarbejdet fremad i de følgende Aar og en Række Kortarbejder, deriblandt adskillige svenske Spionkort, ofte dog af ret skitse-mæssig Karakter, angiver forskellige Stadier i Arbejdets Gang.²⁶⁾ Men det slugte mange Penge, alene 1691 maatte Kongen udskrive en Extraskat bl. a. til dette Foretagende, der — og med Rette — siges at være til „vores Milities og Flaades Conservation“.²⁷⁾ Værket var dog ingenlunde fuldført ved Kongens Død 1699 — omend i nogenlunde forsvarsmæssig Stand.

Hvorledes dette store Værk med tilhørende Marine-anlæg efterhaanden blev til gennem Anlæggets første 14 —15 Aar, er udførligt skildret af C. Elling i Holmens Bygningshistorie 1680—1848. Her skal kun gøres opmærksom paa visse betydningsfulde supplerende Arbejder og gives saadanne Oplysninger, der kan hentes fra det samtidige Kortmateriale.

Interessant er det at se, at man vistnok meget tidligt efter Voldarbejdets Igangsættelse har været inde paa Tanken om et — forøvrigt højst paakrævet — Forsvar for det hele Værk mod Angreb fra Nord, idet Flaadens Leje her kun var dækket af det 1685 nedrammede Pæle-

²⁶⁾ I Krigsarkivet i Stockholm foreligger 6 Kort fra 1690'erne. Værdifuldt er ogsaa et Kort over Kbh. i Ingeniørkorpsets Arkiv fra 1692 (Ktvk. 1942, T. XIX). Nogenlunde samtidigt er et Kort i Staatsbibliothek, Berlin: Kartenabteilung, Kath. X, Nr. 3154 og et smukt tegnet Kort i Kongens Haandbibliothek fra c. 1695. Slotsholmspartiet gengivet i Ktvk. 1942, T. XXII.

²⁷⁾ K. D. VII, Nr. 499.

værk—Estakaderne. Paa et Kort af Navigationsdirektør Jørgen Dinesen fra 1688 er projekteret et Fort paa Refshaleøens Nordspids — *Forløberen for det senere Batteri Trekroner*. Fortet, der her er angivet 6-kantet og bationeret, med Indsejling for Skibe paa Sydsiden, omgiver en lille Ø eller sænket Skib.²⁸⁾ Tanken om et saadant Fort toges op senere, i Frederik IV's første Aar, i Forbindelse med Planer om Forstærkning af Landbefæstningen.

Samtidig var man ogsaa betænkt paa at udnytte Arealet mellem Hugget og Voldlinien og 1690 paabegyndtes Anlægget af *Nyholm*, nogenlunde, hvor Generalplanen af 1674 havde placeret „Mastholmen“.²⁹⁾ Den blev fra nu af Stedet, hvor Flaadens Skibe byggedes — Kærnen i det senere Orlogsværft, hvor 6. Okt. 1692 det første Skib løb af Stabelen — det berømte „Dannebrog“.³⁰⁾ Christian V var aabenbart selv glad og stolt over det nye Flaadeleje og Anlægget af Nyholm. Som altid ved glædelige Begivenheder i sit Liv, lod han ogsaa nu, i 1691, slaa en Medalje med Gengivelse af begge Anlæg, staaende under Sky- og Ildstøttens Værn og med Paaskriften: *Nec irritantes, nec irritandæ* — hverken skræmmer de, ej heller lader de sig skræmme.

Hvor langt man sidst i 1680'erne var naaet med „Hugget“ og „det nye Værk“, faar man ret detaljeret Besked om af to næsten ensartede Kortarbejder, fremgaaede af den omfattende Spionvirksomhed, der fra svensk Side blev drevet i disse Aar i København — ganske som vi selv spionerede alt, hvad vi kunde, i Carlsrona.³¹⁾

Allerede er omtalt Ingeniørkaptejn David Gerdes Kort

²⁸⁾ H. D. Lind i Hist. Meddelelser om Kbh., 1. Rk., IV, p. 198.

²⁹⁾ C. Elling. Anf. V., p. 23 ff. — Kortet afbildet p. 23. Jvf. Kort i Rigsarkivet med kgl. Approbation 8/4 1690.

³⁰⁾ Maanedlige Relationer 1692.

³¹⁾ Krigsarkivet i Stockholm og Kgl. Bibl. s. St.

over København, med den nye Voldlinie, men — som alt nævnt — efter en noget anden Plan end den officielt anerkendte. Mere detaljerede er de to næsten ensartede Planer, Resultatet af Svenskeren Leijonclo's Sendelse 1689. Det ene er gengivet i Ktvk. 1942, T. XIV. Paa Rezens Plan af 1674, som ganske simpelt er købt i en Bogbod for de 4 Mark Danske, er klæbet en tegnet Plan over Partiet Nord for Christianshavn, med Hugget, Havnen og det nye Værk og fyldt med Bemærkninger og Tegninger. „Alt hvad som paa det fastlimede Papir staar tegnet, er udi Naturen“, men „allesteds paa Chartet, hvad som dette hvide paalimede Papir overdækker, findes inte udi Naturen at være“. Hvad her oplyses, synes at være overordentlig nøjagtigt. Vedkommende har været en habil Tegner.

Det paalimede Papir fortæller mangt og meget.

Indsejlingen gennem Bommen ved Toldboden er beskyttet af Kanoner paa Toldbodens Skibbro og „Tenailen“ ligeoverfor. Kortet beretter ogsaa, hvorledes „Blokhuset“ paa Nordhjørnet af *Hugget* er spækket med Artilleri. *Hugget*, selve „Havnen“, er angivet med sine Pælerækker og mellem disse tvende Bomme, „som Läses öpp och igen“, ud mod Sejlløbet. De Gangbroer af Tømmer, der paa de 3 andre Sider omgav „Havnen“, er omhyggeligt gengivet i Tegning. Man faar tillige Besked om, hvorledes saavel „Tenailen“ som Blokhuset er bygget paa Pæle, med Brystværn af Tømmer. Og en Tegning af Estakaderne viser klart Konstruktionen — de i Vinkel nedrammede Mastetræer, foroven beklædt med Brædder. Meget morsom og instruktiv er ogsaa en Tegning af den store Havnebom, hvor, som det hedder paa et Kort fra Datiden, „alle Skibe skulle passere“. Bommen, som siges at være sammentømret af 6 Master, og var befæstet med Jærnkæder, er anbragt „under modstaaende Bro“. Om *det nye Værks Volde* faar man den

ikke uinteressante Oplysning, at de „synes næsten saa høje som de gamle Volde. Men Gravens Dyb kunde ingen komme til at pejle; dog sluttes, at den maa være 10 eller 12 Fod dyb, eftersom Voldene ere temmelig høje og fyldte udi 2 Fod Vand — ja! endog opfyldt i Vandet den lille Contrescharpe, hvilken Jord ogsaa er tagen ud af Grusen“.

Kortene forklarer tillige rigtigt, at den gamle Befæstningslinie paa Nordsiden af Christianshavn — fra Bastion Tigeren — er demoleret.

Men Meningen var jo ogsaa, at et *Ny-Christianshavn* skulde anlægges og bygges. Tanken er stadig levende, den stødte imidlertid paa Modstand fra Flaadens Mænd, der ønskede selv at lægge Beslag paa de fremtidigt inddæmmede Arealer.³²⁾ En Kendsgærning er, at paa de tidligere omtalte Projekter til Befæstningslinien er den paa Generalplanen af 1674 fremsatte Idé til en Fortsættelse af Christianshavn nordpaa vitterligt opgivet. Men paa det Kort af 1682, hvor Kongen approberede en Voldlinie, sluttende direkte til Christianshavn, er — omend kun ved Passerhuller — tydeligt angivet et *Ny-Christianshavn*.

Ogsaa paa dette Punkt er man da 1682 faldet tilbage paa den 8 Aar ældre Generalplan, og i Midten af 1680'erne betragtes det som en Selvfølge, at den nye Bydel skal virkeliggøres. Det viser et mindre Kort med Angivelse af Plads til en *Reformert Kirke* paa Christianshavn, et Stykke Nord for den 1682—96 byggede Frelasers Kirke, Christianshavns skønneste Monumentalbygning. (Ktvk. 1942, T. XI, 1). Det gamle Christianshavn er her gengivet fortsat nordpaa efter nøjagtig samme Skema som i den ældre Bydel og ganske i Overensstem-

³²⁾ Elling. Anf. V., pass.

melse med Princippet i Hoffmanns Plan af 1687. Det undrer forøvrigt mindre, da det ogsaa er ham, der har udarbejdet Kirkeprojektet, idet han 27. Januar 1685 af Kongen fik Befaling til at udvise de Reformerte en bekvem Plads paa Christianshavn og siden afmaale den.³³⁾

Endnu i Begyndelsen af 1691 var man fast besluttet paa at gøre Alvor af den nye Bydel — ja! det ser ud, som om man netop nu, da det nye Værk havde faaet en anselig Højde, var betænkt paa at gaa videre med Generalplanen af 1674 og virkeliggøre Drømmen om et Ny-Christianshavn. Mærkeligt nok er den endelige Plan for dette i Sandhed store Foretagende havnet i Oslo Universitetsbibliotek. Den er approberet af Christian V d. 3. Jan. 1691 med følgende Ord: Efter denne Afritz skall Christianshafn bebygges“. (Ktvk. 1942, T. XVIII). Planen er tillige vigtig ved at vise, hvorledes det nye Værk kom til at se ud, da det var endelig fastlagt, med den brede, ombyggede Tigerbastion, umiddelbart Nord for Amagerport. Men først og fremmest er dette Kort interessant ved den Udformning, det giver Udvidelsen af Christianshavn, særlig mod Nord, men ogsaa mod Syd — foruden hvad det oplyser m. H. t. en Regulering af Ny København Øst for Bredgade — hvorom mere senere.

Planen til den nordgaaende Udvidelse — Ny-Christianshavn — er et overmaade interessant Dokument til Byplanlægningens Historie i Danmark i Almindelighed og selvsagt Københavns i Særdeleshed. Den er det ogsaa, fordi den giver et virkelig klart Udtryk for Barokkens Synspunkter for Byanlæg og paa hvilket Standpunkt man da, europæisk set, stod herhjemme. Straks skal siges, at det bygger ganske paa Gotfred Hoffmanns Tanker, som disse var nedfældede i hans Kortarbejde af 1687.

³³⁾ K. D. VII, Nr. 143. Jvf. Nr. 147 og 161. — Om Frelseres Kirke se Vilh. Lorenzen: Lambert v. Haven, p. 15 ff.

Ny-Christianshavn med Christianshavn fremtræder ogsaa her som en sluttet og samlet By og nordligste Parti fra 1674 er ogsaa her opgivet — øjensynligt af Hensyn til Marinens Udviklingsmuligheder. Modsat Hoffmanns Plan er sydligste Kanal gennemført til ud for den gamle Christiansholms Kanal, og den er stadig ført paa langs ned igennem Bylegemet. En ikke uvæsentlig Ændring er, at Kortet af 1691 kun bibeholder eet Torv, og at dette i sit Princip gentager Johan Sembs Renaissancetorv i det gamle Christianshavn.

Bevidst og forsætligt, som allerede Hoffmann havde villet det, er Ny-Christianshavn blevet en *harmonisk og konsekvent Fortsættelse af det gamle Christianshavn, hvis Gadenæt og Karrésystem*, som det var formet af Johan Semb, blot føres videre mod Nord.

For saa vidt er denne Byplanlægning den traditionelle fra Renaissance og vilde have glædet Christianshavns Skaber. Men bemærkelsesværdigt er — hvad der allerede var Gotfred Hoffmanns Indsats — Udformningen af Partiet Nord for Tværkanalen, der *korresponderer ganske nøje med den paa den anden Side Sejlløbet liggende Del af Ny-København* mellem Nyhavns Kanal og Dronningens Kanal. Der er derved skabt de lange Flugtlinier — gennemførte ogsaa for nye Gader i Amalienborgkvarteret — der er et særligt Virkningsmiddel i Barokkens Byplanlægning, her ganske vist ogsaa det eneste barokke Træk! Man har atter Indtryk af, at det ikke er en uddannet, moderne indstillet Arkitekt, men en fagligt uangribelig, nøgternt anlagt Ingeniør, der har udarbejdet ogsaa dette Projekt. Formentlig skyldes det den daværende Chef for Fortifikationsetaten, Christian Steenwinkel.

Og *Christianshavns Udvidelse mod Syd*, der — som nævnt — følger samme System for Gadenæt og Karrédannelse, er i samme klare, praktiske Aand. Christians-

havns Kanal er her fortsat et Stykke mod Syd, for i et Knæk at fortsætte ud i Kallebostrand langs Voldens Inderside.

Om denne bemærkelsesværdige Plans Behandling af Amalienborgkvarteret vil senere blive talt.³⁴⁾

Med Rette kunde man have ventet, at Arbejdet med Ny-Christianshavn var sat i Gang i Løbet af 1691 — men der skete intet og det er jo forøvrigt en kendt Sag, at det aldrig blev til noget med denne Bydel, omend den blev ved at spøge i Projekter endnu langt op i 18. Aarhundrede. Ligesaalidt blev Udvidelsen af Christianshavn mod Syd efter Planen af 1691 til Virkelighed. Og dog — eet lille Tegn er der paa, at man havde alvorlige Hensigter. Thi samme Aar, i November, udgik kongeligt Paabud til Politimesteren om at sørge for, at *en ny Gade* anlægges fra den dengang nybyggede Langebro langs Kanalen.³⁵⁾

Et Hovedresultat af alt det, der igennem 1680'erne og 90'erne paa Amagersiden dels kun blev forberedt, men tildels ogsaa virkelig sat i Værk, var, at *Københavns Havn* efterhaanden fik den Udstrækning i Længden, der var den logiske Konsekvens af Christian IV's Anlæggelse af Ny-København og „Skandsen ved St. Annæ Bro“. Denne Udvidelse af Havneområdet faldt heldigt sammen med den efter 1671 stærkt forøgede Skibsfart.³⁶⁾

Havnen var jo baade en Handels- og Orlogshavn. Paa

³⁴⁾ Nær beslægtet med dette Kort er forøvrigt et Kort i Det kgl. Bibl. (gengivet i V. L.: Kbhv.ske Palæer, I, Fig. 12) samt By-museets Kort af 1687. Endelig ogsaa Kortet i Staatsbibl. i Berlin (Kartenabteilung, Katalog X, Nr. 3154).

³⁵⁾ K. D. VII, Nr. 532.

³⁶⁾ Edv. Holm: Anf. V. II, p. 398.

Reden laa Flaadens Skibe, og dette Syn begejstrede Patrioten Jens Sehested:

Jeg ser paa Redens stride Strøm
 de flydende Kasteller
 forgyldt' og fuld af Boltesøm
 i deres Begpaneler.
 Navnprydet staar den brede Bag
 — her menes Lyst-Kompanen,
 som smykkes med den Store-Flag
 af Fokken og Mesanen,
 som ogsaa fra den store Mast
 og Blinden, bliver næsten
 hver Søndag Haardugs-Vimpler kast (ede),
 som fryder sig ved Blæsten.
 Paa begge Sider ligger Trild
 de muse blaked' Hunde,
 som er Metal og spruder Ild
 af deres trinde Munde.
 Jeg tænker tit paa deres Kamp,
 hvorledes de maa grine,
 naar de med sprudend' Ild og Damp
 skal Kugler lade hvine.

Og Digteren lader Blikket glide videre ud over Sundet:

Paa Dybet ser jeg Sejler' gaa
 som snebeklædte Bakker
 med deres hvide Skørter paa,
 hvormed de fremværks lakker.

Nordpaa gik Havnen nu til „Bommen“ ved *Toldboden*, der laa malerisk og frit, næsten helt omflydt af Vand (Ktvk. 1942, T. XV) og aabenbart overmaade praktisk placeret, bortset fra de umulige Trafikveje til og fra. Syd paa gik Havnen til en Linie mellem yderste Bastion paa Sjællands- og Christianshavnsiden. Her var *Lange-*

bro blevet færdigbygget 1687 — en lang Tømmerbro med Vindebro, indrettet for baade Kørende og Gaaende, til Aflastning af Trafik over Knippelsbro — og til Bekvemmelighed for Militæret. En Journalist digter om Begivenheden:

Amagerbroen alt forbygget er til Ende,
saa man der fare kan og hele Vogne vende.
Monarken prøver den, det er et kostbart Værk,
som Strømmen lærer nok at holde god og stærk.³⁷⁾

Yderligere var her kort efter, 1690, Havneløbet blevet afspærret ved en Bom med Forpæling imellem Tøjhuset og Christianshavns Vold.³⁸⁾ (Ktvk. 1942, T. XV, 2).

Og endelig var der slaet Pælerækker langsned gennem Havnen, indtegnede paa adskillige Kort.

Den udvidede Havn begyndte at antage Form og Skikkelse som Verdenshavn!

³⁷⁾ Mercurius, 1687, Juni.

³⁸⁾ Om Havnens Historie se: H. D. Lind: Bidrag til Kbh.s Havns Historie i Kong Chr. V's Tid i Historiske Meddelelser om København, 1. Rk., IV, p. 161 ff.

IV

NY KØBENHAVN, MED KONGENS NYTORV.

Disse i det københavnske Bylegeme indlemmede Omraader var, som alt omtalt, ikke synderligt i Orden, end mindre synderligt bebyggede ved Frederik III's Død 1670. Ogsaa her greb den nye Konge og hans Mænd ind med megen Energi for at faa sat Skik paa disse Bydele, yderligere tilskyndede dertil af Befolkningens Vækst. En Række Kortarbejder fortæller paa deres Vis baade om, hvad man i Christian V's Dage tænkte sig, der skulde ske med disse store Omraader — og hvad virkelig skete. Ikke mindst her mærkes Indslag af Barokkens Syn paa Bybygningens mangesidige Problemer.

Det var Ordningen af *K o n g e n s N y t o r v*, der stod for. Foruden Kort over København som Helhed foreligger 3 værdifulde Kortarbejder, der viser Torvet og dets Omgivelser for Tiden ved 1680 (Ktvk. 1940, T. VII-IX). Det begyndte med, at man tog fat paa *Nyhavns Kanal*. Dette skete 1671 under Ledelse af v. d. Osten og — som alt tidligere fortalt — antagelig efter den af Ruse i sin Tid udarbejdede Generalplan.³⁹⁾ Arbejdet fuldførtes og tilendebragtes 1673 af Niels Rosenkrantz. Men, naar de 3 Kort angiver en Ordning af Omraaderne Nord og Syd for Kanalen, hvor Toldbodgade Syd for Kanalen er fortsat henover Bremerholm — da er dette vitterligt en Tanke, der gaar tilbage til Generalplanen af 1674.

³⁹⁾ K. D. VI, Nr. 767, 894, 907.

Alt for længe opretholdtes denne projekterede Bremerholmgade ikke og 1691 er den indskrænket til en *kort Blindgade* (Ktvk. 1942, T. XVIII), der til Gengæld holdt sig til Nyreguleringen af Gammelholm i forrige Aarhundrede.

Det ældste af de 3 Kortarbejder (Ktvk. 1942, T. VII) fra c. 1673 skildrer Kgs. Nytorv og Omgivelser, med indløbende Gader.

Paa Østsiden er Gyldenløves Palæ, nu Charlottenborg, angivet, endnu kun trefløjet. Grundstenen til Palæet blev lagt 1671. Det 1671 paabegyndte Kanonstøberi, Gethusets, Beliggenhed viser, at man i Begyndelsen af Christian V's Regeringstid helt har opgivet den vistnok i sin Tid tænkte Tanke at give Torvet rektangulær Form. Endelig viser dette Kort den tidligere Corps de Garde — Hovedvagt — liggende ude paa Torvet, skævt for Palæets Facade. Men højst ejendommeligt virker det, at Holmens Kanal her er tænkt bragt i Forbindelse med Nyhavns, hvorved Bremerholm atter, som i længst forsvundne Dage, blev gjort til en Ø. Og dette var alvorligt ment, thi Kortet bærer Kongens Approbation. „Efter denne Afrids maa Kanalen forfærdiges!“ Ved en saadan „Forfærdigelse“ opnaede man *at give Torvet en ret ejendommelig, men helt symmetrisk Form — rektangulær i Nord, tilspidset i Syd* — komponeret over en nord-sydgaaende Længdeakse. Man imødekom derved Barokkens Krav til velafvejet Pladskunst. For yderligere at markere Pladsen som Kunstværk indtegner man et Arrangement af Pladsmidten af typisk Barokform og komponeret efter Torvets Længdeakse. Meningen var den bedste, men Forudsætningen var, at Kanalen virkelig blev gravet — hvad den aldrig blev — og et nyt Projekt blev udarbejdet af Gotfred Hoffmann, men uden Kanalen. Det approberedes 5. Juni 1680 af Kongen, med følgende Ord: „Vi haver allernaadigst samtykt, at Kon-

getorvet med samt de derom byggede Gader maa paa den Maade vorde indrettet som hosføjede. Afridsning udviser og at den paa Kongetorvet nu staaende Corps de Garde maa henflyttes i den Krog imellem afgangne Generalleutenant Rosenkrantz og Friederich Gieses Gaarde^{.40)} Resultatet af den her approberede Ordning aflæses paa det yngste af de tre Kort fra c. 1688. (Ktvk. 1942, T. IX). *Hovedvagten*, der befaledes flyttet 1680 og nu er opført, skulde være „til deres Fornøjelse“, der bor paa Kongetorvet; den er anbragt i et Indhuk umiddelbart Nord for „Graf Ahlefeldts Haus“, nuværende Hotel d'Angleterre. Arrangementet paa Pladsmidten er gentaget i en lidt anden Form end det tidligere foreslaaede. Givet er, at *Kongens Nytorv blev det første bevidste og efterhaanden ogsaa gennemførte Forsøg paa at skabe Pladskunst i Danmark i Barokkens Aand*. Ophavsmanden til Kortet af 1688 kendes ikke.⁴¹⁾

Men eet er Pladsens Form, noget andet er dens Gulv og Vægge, thi en Plads er jo et Rum. Og her møder man atter noget for Tiden saare karakteristisk! Ikke nok med, at Torvet 1670 var befalet brolagt under Tilsyn af Niels Rosenkrantz, og at Grundejerne her skulde opføre tilbørlige Købstadbygninger. To Aar efter præciserer Kongen sine Bygningskrav nøje. Da befales, „at ingen maa paa bemeldte Torv nogen Huse eller Bygning sætte, som jo i det mindste befindes i to Stokværk i Højden, foruden Kælder, og til Gaden med en Brandmur opført, og derhos iagttages, at samme Huse, saavidt muligt er, paa een Manér og efter een Bygningsmodel efter vores Stadsbygmesters Anledning bygges“. Her stilles unæg-

⁴⁰⁾ K. D. VI, Nr. 1123. Kongen har befalet G. H. at lade Kongetorvet forfærdige efter den af ham gjorte Afridsning. At det ældre Kort fra 1673 ogsaa skyldes ham, er vel rimeligt at antage.

⁴¹⁾ Jeg bringer Generalmajor H. U. Ramsing min Tak for Bistand med Dateringen af disse Kortarbejder.

telig strænge Krav til Helhed i Bebyggelse. Man fordrer — og gennemført med tvungen Censur — *Ensartethed i Pladsbilledet*. At disse borgerlige Husrækker brødes af monumentale Palæbygninger, saa Kongen gærne og foruden Gyldenløves Palæ fra 1670'erne, rejste sig andre statelige Privatboliger i 1680'erne: Niels Juels (nu det Thottske), det Ahlefeldske (nu Hotel d'Angleterre) og det Bjelkeske (hvor nu Magasin du Nord ligger). Selv byggede Kongen 1671—73 Kanonstøberiet, Gethuset, omtrent paa det nuværende Kgl. Teaters Plads.⁴²⁾ Derimod ved man ikke, hvor den Kirke ved Kgs. Nytorv, Kongen i 1680'erne havde givet de hollandske Lutheranere Til-ladelse til at bygge, skulde have rejst sig.⁴³⁾

Men Følelsen af at den store, ret uformelige Plads maatte have noget midtsamlende, var stadig levende. Men hvorledes? Kongen, der aabenbart paa enhver Maa-de vilde gøre sit nye Torv til Stadens fornemste, mest repræsentative Plads, besluttede sig til, vist ved Aar 1685, at lade sin egen lueforgyldte Rytterstatue rejse. I romersk Imperatordragt vilde han ride hen over „Misundelsen“, omgivet af Visdommen (Minerva), Heltemodet (Alexander den Store), Styrken (Herkules) og Æren (Artemisia). Kunstneren, der var udset til Opgaven, var Franskmanden Abraham Cesar Lamoureux, og 1688 var Statuen færdig til Opstilling, omgivet af et Gitterværk for at holde Folk i passende og ærbødig Afstand. Udenom dette plantedes Træer i en stor Kres, „Krindsen“, som foreslaet paa et samtidigt Kort (Ktvk. 1942, T. XXI).⁴⁴⁾

⁴²⁾ Vilh. Lorenzen: Kbhv.ske Palæer, pass. — Samme: Lamb. v. Haven, 51. — K. D. VI, Nr. 724, 730, 779, 856.

⁴³⁾ Vilh. Lorenzen: Reformert Kirke, 1914, p. 8.

⁴⁴⁾ Hj. Friis: Rytterstatuens Historie, p. 377 ff. — E. Marquard: A. C. L. i Fra Arkiv og Museum, Serie 2, Bd. 1, p. 237 ff. — K. D. VII, Nr. 82.

Christian V's Rytterstatue blev anbragt saa rigtigt, som Pladsens Form tillod det — nogenlunde i Skæringspunktet mellem Torvets Længdeakse og Gyldenløves Paa-læs Symmetriakse. Christian V rider følgelig i Torvets Længderetning ned mod sit Slot! Over det nye Torv var der nu kommet Samling og Holdning! Hvad man end vil sige om Statuen som Kunstværk — Opstillingen er, som den bør være, efter alle Kunstens Regler.

For alle, der huskede det tidligere „Hallandsaas“ og det Kaos, der havde hersket paa denne Plads, maa Forandringen have virket ganske overvældende og Lokalpatrioten Henrik Gerner synger 1691 begejstret:

Hvor nu er Kongens Torv, der før var Grav og Volde
om gammel København; hvor før var Hestestolde,
Morads og ringe Værk, der nu staar Hus og Mur,
opbygte regelret, foruden Bod og Skur.

Med Kgs. Nytorv naaedes allerede i Christian V's Tid en endelig Ordning og fraregnet, at Arrangementet omkring Rytterstatuen, og Bebyggelsen har skiftet, har „Kongetorvet“ holdt sig i alt væsentligt uforandret til vore Dage.

Med Kongens Nytorvs Forløb sydpaa mod Holmens Bro skete en mindre Forandring i Forbindelse med en Oprensning af Kanalen. 1685 blev dennes yderste Ende, lige ud for Gethuset, opfyldt til Udvidelse af Torvet og Lettelse for Kørselen. Foran Arealet blev en Grund afsat til et Kommandanthus.⁴⁵⁾ Men den saaledes indvundne Grund blev, da det kom til Stykket, anvendt paa anden Maade, idet der her til Udvidelse af Gethuset 1698 blev opført en grundmuret, ganske enkelt holdt Bygning — det saakaldte *Lille Gethus* — efter Tegning af Oberstløjtnant Blauenstein. Denne Bygnings Tilblivelse giver

⁴⁵⁾ H. D. Lind i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., IV, p. 179. — Om Bebyggelsen langs Kanalen se H. D. Lind s. St. V, p. 430 f.: De tidligere Regeringsbygninger ved Holmens Kanal.

et interessant Indblik i, hvorledes Datiden arbejdede æstetisk med Byplanspørgsmaalet — et af de saare faa Tilfælde, hvor man kender de Overvejelser, der gik forud for en offentlig Bygnings Opførelse. Da det drejede sig om en militær Bygning, forespurgte man Søetatens Generalkommissariat, om man skulde lade den nye Bygnings Vestside flugte med Gadehusene nede i Størrestræde, nu Holmens Kanal, eller lægge den parallelt med det ligeoverfor liggende Bjelkeske Palæ, nu Magasin du Nord. Spørgsmaalet er interessant, men om Svaret kunde der egentlig ikke være Tvivl og Resultatet blev da ogsaa, at man lod lille Gethus' Vestfacade rette sig efter Palæet.⁴⁶⁾ Der skabtes derved en lille regulær Plads her, ligesom afsondret fra det store, uregelrette Kgs. Nytorv og dog som en naturlig Fortsættelse af dette i Syd. Man nærmede sig Begrebet Pladsgruppe!

Bag Kgs. Nytorv og Holmens Kanal laa Bremerholm, med Orlogsværftets travle og nyttige Virksomhed, levende skildret af Jens Sehested i Begyndelsen af Christian V's Regering:

Paa Holmens Stabler bygger man
de Slot, som Bølgen bryder
og over Vilden Sø og Strand
med Last og Tyngsel flyder.

For Kendskabet til Omraadet Nord for Nyhavns Kanal op mod Sofie Amalienborg er disse tre Kort af megen Værdi. Betydningsfuld er den omtalte Projektering af en ny Toldbodgade og af Kvæsthusgade i Forbindelse med Ordningen af to Karréer her Øst for Lille Strandstræde. Begge Karréer blev udførte efter Planen, men det krævede besværlige Opfyldninger i det lave Terrain, der endnu i 1670'erne tildels

⁴⁶⁾ C. Elling i Hist. Medd. om Staden Kbh. og dens Borgere, 3. Rk., IV, p. 291 ff.

stod under Vand. Paa de to af Kortene er indtegnet Navnene paa daværende Lodsejere, der havde sikret sig Grunde, bl. a. Oberst Marq. Rodsteen, Admiral Jens Rodsteen og Gotfred Hoffmann.⁴⁷⁾ De skævt forløbende gamle Strandstræder havde man nu helt opgivet at faa Bugt med — og har som bekendt heller ikke faaet det siden!

I dette Kvarter besluttedes det at anbringe *Søkvæsthuset*, der havde ført en saare omtumlet Tilværelse og 1682 lader Admiralitetet Kongen vide, at det har købt Admiral Jens Rodsteens Hus og Plads „ud mod Vejen til Toldboden“ (jvf. Ktvk. 1942, T. VIII). Der skulde en ny Bygning med tilhørende Have, for kvæstede Søfolk, opføres. Ejendommen omfattede paa det Tidspunkt hele Grunden mellem Toldbodgade og Lille Strandstræde og Bygningen skulde ligge Nord for Gotfred Hoffmanns Plads, ud mod Stranden. Arbejdet stod paa 1684—86. Det blev en anselig, ganske statelig Bygning, der gav Kvarteret her en vis Holdning.⁴⁸⁾ Opførelsen af Søkvæsthuset medførte *Anlæggelsen af Kvæsthusgade 1688*, og samme Aar begynder Bebyggelsen af den nye Toldbodgade.⁴⁹⁾

De tre Kortarbejder fra c. 1673—1688 danner et naturligt Supplement til Kortarbejder, der oplyser om den øvrige og langt den største Del af N y K ø b e n h a v n.

Her laa Henrik Ruses Bebyggelsesplan fra 1660'erne fast (Ktvk. 1942, T. V) og skulde end Idéer fra Generalplanen af 1674 af og til gaa igen, kom de dog aldrig længere end til Papiret. Thi i hele Resten af Aarhundredet skete kun mindre Ændringer i Gadenættet. Saa-

⁴⁷⁾ K. D. VI, Nr. 889, 918.

⁴⁸⁾ H. D. Lind: *Søkvæsthusets Historie* i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., I, p. 449 ff. — Vilh. Lorenzen: *Lambert v. Haven*, p. 10, 50.

⁴⁹⁾ K. D. VII, Nr. 373. — Jvf. Nr. 374, 476.

ledes faldt „Palmaillepartiet“ ud mod Kongens Have bort. Derimod bibeholdt Nyboder i Christian V's Tid saa nogenlunde sit gamle Omfang og sit gamle Gadenæt med den Ændring, der var sket allerede i hans Faders Tid ved østre Skraagades Bortfald.⁵⁰⁾ Mindre væsentligt var, at „Guldhuset“, tidligere bygget for Æventyreren Borri paa St. Annæ Kirkegaard, 1670 var blevet nedbrudt.⁵¹⁾

I det ubebyggede Omraade mellem Nyboder og Kastellet fandt derimod en indgribende Forandring Sted, idet de langvarige Overvejelser om *Østerports* rette Plads endelig afløstes af Handling, da det 1685 bestemtes, at den „til bedre Magelighed og Bekvemmelighed for denne By skal forfærdiges og aabnes“. ⁵²⁾ Meningen var nu, at den skulde flyttes til den Plads tæt ved Kastellet, hvor Ruse forlængst havde anbefalet det, hvilket selvsagt maatte medføre en Omlægning af den tidligere Vej til Porten. Men forøvrigt var det hele Omraade endnu til op i 1690'erne mærkelig forsømt og laa hen saa temmeligt øde og forladt, uden endnu at have været Genstand for rationel Behandling. Sump og Morads opfyldte stadig Dele af Terrainet mellem Haverne og Kastellet og Adgangen til Toldboden fra Bredgade og St. Kongensgade maa have været mer end besværlig. Reelle Veje var her stærkt paakrævet, men fordrede ikke ringe Arbejde, Besvær og Bekostning!

At faa sat ret Skik paa *de egentlige Boligkvarterer* var heller ikke under denne Konge helt let — selvom det nu voldte langt mindre Vanskelighed at faa Grundene bebyggede. Men med de kongelige Tordenbreve er det ingenlunde forbi. Regeringen kendte dog ogsaa an-

⁵⁰⁾ Om de nye Boder i Aarene omkring 1690 se H. D. Lind i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., I, p. 345 ff.

⁵¹⁾ K. D. Nr. 757, 766.

⁵²⁾ Maanedlige Relationer, April 1685.

dre Midler end Trusler og meget forstandigt stræbte den — og ikke mindst i de nye Kvarterer — at lokke Folk til at bygge smukke og solide Huse „Staden til Zirat“. Midlet var Skattefrihed for kortere eller længere Tid. Det var et virkeligt klogt Træk af Regeringen paa den Maade at faa et sundt Boligbyggeri fremmet og Midlet blev anvendt saavel overfor store som smaa Bygherrer — forøvrigt ikke alene i de nye Bydele, men over hele Staden. Samme Fordringer som til Bebyggelsen af Kgs. Nytorv 1672 skulde ogsaa gælde St. Kongensgade, Dronningens Tværgade og Bredgade. Tre Aar efter er Kongen helt tilfreds med Resultatet af Boligbyggeriet. Da har han „med sær Fornøjelse og Velbehag fornummet, hvorledes en Del af vores kære og tro Borgerskab her i Staden, uanset disse Tidens Vanskelighed, dog haver sig af yderste Ævne været angelegen, denne vores Residentsstad København med god og grundmuret Bygning paa nogle øde Steder at zire!“

Ogsaa i Ny København saa man gerne statelige Privatboliger rejse sig, men det var foreløbig kun enkelte af Rigets Stormænd, der slog sig ned. I 1680'erne byggedes det Plessenske Palæ, nu indgaaet i Hotel Fønix, og 1699 Gyldenløves lille Palæ, nu indgaaet i det Moltkeske.⁵³⁾

Af *offentlige Bygninger* laa der her fra tidligere Tid Bremerholms Admiralgaard ved Helsingørgade — en ganske anselig Bygning, dog kun i Bindingsværk.⁵⁴⁾ Men en Kirke manglede stadig. Besynderligt nok skulde den første Kirkebygning, der er Tale om i Ny København, efter at St. Anna Rotunda var blevet opgivet, blive de Reformertes, opført 1688—89 i Gothersgade ud for Ro-

⁵³⁾ Vilh. Lorenzen: Kbhv.ske Palæer, II, p. 36, 56. Jvf. Samme i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., II, p. 393. — K. D. VI, Nr. 856.

⁵⁴⁾ Chr. Ax. Jensen og Aage Mathiesen i: Fra Arkiv og Museum I, p. 191.

senborg Have.⁵⁵⁾ Samtidig var der Tale om, at Kirken for den hollandske Lutherske Menighed, der til at begynde med skulde have ligget ved Kgs. Nytorv, nu skulde opføres i denne Bydel. Menigheden fik 1689 af Kongen overladt en Grund paa Hjørnet af Adelgade og Dr. Tværgade. Men da man ikke havde Midler til at bygge, blev Grunden overladt til en Kirke for Garnisonen, der dog tilslut, 1703—06, blev opført andetsteds og paa sin nuværende Plads.⁵⁶⁾ Et andet offentligt Byggeforetagende af helt anden Art var i Christian V's Dage projekteret i denne Bydel — et Comediehus — men det blev ligeledes først virkeliggjort i hans Søns første Regeringsaar som Operabygning, nu Østre Landsrets Bygning. Den er afsat paa et Kort over Amalienborgkvarteret fra sidst i 1690'erne (Ktvk. 1942, T. XX, 1), men allerede Gotfred Hoffmann har en Tegning af det imellem de Prospekter, der indrammer Kortet af 1687.

Alt er omtalt Karréerne Nord for Nyhavns Kanal og Kongens Nytorv, der hører med til det store Omraade af Ny København Øst for St. Kongensgade, hvor igen den Del, der ligger mellem Bredgade (Norgesgade) og Havnen, har sin egen, ganske særlige Interesse.

Her fandtes op mod Kastellet de tidligere omtalte Haver og ud mod Kysten havde Ruses Arbejder med Voldanlægget og „Vejen til Toldboden“ foreløbig lagt Forholdene til Rette. Men først i Christian V's senere Aar skulde her ske Forandringer og det endda af saare radikal Art. Disse Forandringer staar atter i Forbindelse med al den Forstyrrelse af hele Kvarteret, *Sofie Amalienborgs Brand 1689* forvoldte. Den medførte omfattende

⁵⁵⁾ Vilh. Lorenzen: Reformert Kirke, 1914.

⁵⁶⁾ K. D. VII, Nr. 771—75. — Fr. Weilbach: Garnisons Kirke, 1929. — Rigsarkivet: Sch. 4, 51, 3.

de og stadig skiftende Planer for Ordningen af hele denne Bydel, til den endelig langt om længe i Midten af 18. Aarhundrede paa Frederik V's Initiativ fik sin nuværende Form og Skikkelse med den efter denne Konge benævnte „Frederiksstad“.

Baade byplanmæssigt og bygningsmæssigt er hele dette store Omraade Øst for St. Kongensgade, men navnlig Øst for Bredgade, et af Københavns interessanteste. Indenfor denne højvigtige Side af Byens Historie repræsenterer Bydelen, helt fra Sofie Amalienborgs og til Frederiksstadens Anlæggelse, mange og varierende Ordninger med Projekter baade af den ene og den anden Art til Udnyttelse af Terrainet. Men hvadenten disse Projekter blev virkeliggjorte eller ikke, *er Bydelen ubetinget den mest levende og omskiftelige indenfor vor gamle Hovedstad*. Man stifter her et intimt Bekendskab med Barokkens voksende Indflydelse.

En Række Kortarbejder giver gode Oplysninger om Bydelens vekslende og begivenhedsrige Historie i Christian V's sidste Tiaar, fra Slotsbranden 1689 til hans Død 1699.

Det er, foruden de 3 Kort over Kgs. Nytorv og Omgivelser, det alt nævnte Projekt af 1691 til Ny-Christianshavn, samt Projekter fra Midten af 1690'erne til et nyt Slotsanlæg, og endelig et Kort over Kvarteret fra sidst i 1690'erne. Dertil kommer Kortarbejder over Toldboden med Omgivelser.

Som naturligt er, kommer Kortet af 1691 (Ktvk. 1942, T. XVIII) først i Betragtning. Det fortæller klart og tydeligt om en projekteret Regulering af Kystlinien; den skulde bestaa i en *Opfyldning ud i Stranden*, saa der Øst for Amalienborgomraadet blev Plads til 3 Karréer mellem Toldbodgaden og den nu definitivt opgivne „Dronningens Kanal“ og Nord derfor nok en Karré ud for Dronningens Have. Den Del af den planlagte Nybe-

byggelse, der ligger ud for Amalienborgområdet, korresponderer — som alt omtalt — paa smukkeste Maade med den tilsvarende Bydel i Ny-Christianshavn. Men det gik med dette Reguleringsarbejde som med Ny-Christianshavn. Det blev ved fromme Ønsker! Kun *Toldbodgade* er tilbage som Resultatet af Overvejelserne — denne faste Linie i alle de mange Projekter og paatænkt allerede i Generalplanen af 1674 under Navnet af „Grevegade“.

Toldbodgade har sin egen Historie. Den smalle Vej-dæmning, der alt fra Henrik Ruses Dage — i 1660'erne — bugtede sig nordpaa op mod Toldboden, ses afsat paa Kortet af 1670 (Ktvk. 1942, T. V). Men vistnok først i 1680'erne arbejdes der paa at modernisere den og trække den op efter den allerede 1674 planlagte lige Linie, og som allerede nævnt, begyndte Bebyggelsen her først 1688.⁵⁷⁾

Mærkeligt nok er der i Projektet af 1691 ikke Tale om at fortsætte denne Gade helt op til *Toldboden*, der bibeholdt sin isolerede Beliggenhed, med sin lille Toldbodbro. Et Kort fra 1690 viser den stadig liggende fast forankret paa sin lille Halvø (Ktvk. 1942, T. XV, 1).⁵⁸⁾ De mindre Byggearbejder, der Tid efter anden foretoges her, ændrede ikke Stedets almindelige Karakter.

Højest interessante er de forskellige *Slotsprojekter*, ikke mindst fordi de beskæftiger sig med hele Kvartaret. De har tidligere været behandlede udførligt af Ragnar Josephson.⁵⁹⁾

⁵⁷⁾ H. D. Lind i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., IV, p. 187 f. — 1690 kaldes den „den ganske ny Toldbodvej“. Maanedlige Relationer 1690, (Decbr.). — Jvf. K. D. VI, Nr. 1134.

⁵⁸⁾ Rigsarkivet. — Jvf. tilsvarende Kort fra 1688 s. St. — Se nærmere H. D. Lind i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., IV, p. 192 f.

⁵⁹⁾ Ragnar Josephson: Tessin i Danmark, 1924, p. 25 ff. To af Projekterne findes i Nationalmuseum i Stockholm, to i Det kgl. Bibl. i Kbh., hvoraf det ene er gengivet i Kortværket.

Opgaven, der forelaa, var at faa anbragt det Kæmpeslot, Christian V vilde opføre her, efter at han først havde syslet med Tanken om en Nybygning paa det gamle Københavns Grund paa den historiske Slotsholm. Generalbygmester Lambert v. Haven havde leveret et Udkast — indtegnet paa et Kort over København fra 1690'erne (Ktvk. 1942, T. XXII, 1) — men det blev kaseret og Kongen henvendte sig i Stedet for ved Aar 1693 til Stockholm Slots berømte Bygmester, Nicodemus Tessin d. Y., for at faa denne til at bygge det nye Slot, der nu skulde ligge i Sofie Amalienborgkvarteret.⁶⁰⁾ Af de forskellige Projekter er eet særligt gennemarbejdet. Det er øjensynlig sket i Danmark, men i Forstaaelse med Tessin, og det er bedst i Stand til at anskueliggøre, hvorledes Opgaven var tænkt løst (Ktvk. 1942, T. XXI, 2).

Slotsomraadet skulde omfatte hele det store Terrain mellem Strandstrædepartiet og Kastellet og indrammes af Kanaler i Syd, i Vest langs Bredgade, og i Nord. I Øst løber Toldbodgade, men her som en *Strandpromenade* i Ligeløb op mod Toldboden. I det nye Slots Beliggenhed ud mod Havet var der for saa vidt noget symbolsk, som Kongen, der herskede over havomflydte Lande og havde en stor Sømagt til Raadighed, virkelig kunde siges „at staa ved højen Mast“. Men naar det nye Kæmpeslot blev lagt her, er det maaske ogsaa for at give det en Placering, som det ærværdige Louvres ved Seinen!

Det brændte Sofie Amalienborgs særlige Slotsomraade, med Haveanlægget foran, kom til at bestemme Pladsen for *det nye trefløjede Slot med den lave Fjerdefløj mod Nord*. Slottet kom til at ligge midt i det nye mægtige Slotsomraade og saaledes, at Hovedtilkørselen blev Syd fra gennem det af en Mur omgivne og lukkede

⁶⁰⁾ Alt fra sin Regerings Begyndelse havde Chr. V syslet med Tanken om et nyt Kongeslot „til denne souveraine kongelige Regerings Ære og Anseelse“ (Chr. V's Testamente).

Haveanlæg og videre ad den tredelte Portal i Hovedfløjen ind i selve Slotsgaarden. Omraadet Nord derfor var indrettet som en af Alléer omgivet og lukket Plads — en Slags *Ridebane* — gennem hvilken der var Tilkørsel til Slottet gennem den lave Nordfløj ad en mindre Port her. Saaledes var da Tessins Slot komponeret efter en nord-sydgaende Hovedakse og efter de bedste Mønstre. Men ogsaa en Tværakse var betonet ved monumentale Portgennemkørseler i de to Sidefløje. Ad den i østre Fløj var Tilkørsel fra Staldlængerne, der var tænkt anbragt til denne Side. Til Porten i Vestfløjen førte en Bro over Bredgadekanalen og det kunde paa Planen se ud, som om der var tænkt udsparet en Plads i Bylegemet ud for denne Fløj — en Slags *Slotsplads*. Men ved dette Tessinske Slot er der den Ejendommelighed, at det, som Følge af sin Beliggenhed, umuligt lod sig passe organisk ind i det tilhørende Bylegeme, modsat Stockholm Slot. Det har ingen monumental Relation til de omgivende Bydele og R. Josephson har Ret i, at Tessin resolut tog Konsekvenserne heraf og lagde det som en *isole-ret Helhed* mellem de hver for sig tillukkede Anlæg: Have og Ridebane. Pompøst og storladent som dette Slot var tænkt, i kraftig italiensk-fransk Barok, med Hovedfløjen ud mod et Haveanlæg, er det nok saa meget Versailles, Bygmesteren kan have haft i Tankerne. Det er i al Fald ud fra fransk Slotsanlægskunst, han har arbejdet.⁶¹⁾

Nu har ogsaa dette Projekt, som saa mange andre, kun historisk Interesse, men som Vidnesbyrd om de store Idéer og Planer, Tiden var saa opfyldt af, taler det sit stærke og tydelige Sprog. Mange Forhold og navnlig Pengemangel tvang Christian V. til at opgive Slotstanken, men han troede selv paa Muligheden af dens Gennem-

⁶¹⁾ R. Josephson: Anf. V., p. 47.

førelse og anbefalede kraftigt sin Søn og Efterfølger at faa Tanken virkeliggjort. Det skete først under hans Sønesøn og da paa Slotsholmen. Men Christian VI's Christiansborg staar i Gæld til Tessins Slot.⁶²⁾

Det store Sofie Amalienborgomraade fik altsaa Lov til foreløbig at ligge hen, som det efterhaanden blev formet i Aarene efter det tidligere Slots Brand 1689 og det er saa heldigt, at vi fra Slutningen af 1690'erne, Christian V's allersidste Aar, har bevaret et overmaade oplysende Kort over det hele Omraade (Ktvk. 1942, T. XX).

Da det lille Slot var brændt 1689, blev det overdraget Ole Rømer at fremsætte Forslag til en Nyordning og 1690 var han færdig med sine Overvejelser. De gik ud paa, at en Gade fra Kvæsthuset skulde føres videre forbi nybyggede Møller, langs Graven for Enden af Amalienborg Have og ud til Bredgade. Det blev Begyndelsen til nuværende *St. Annæ Plads*, hvis Bredde skyldes, at Ole Rømer anbefalede en *Kanal* langs Havens Sydside, foruden en *Kanal* langs Bredgade, begge 30 Alen brede — og begge blev udgravede. Det lave og fugtige Terrain gjorde dem næsten nødvendige. Selve Haven skulde helt nyomlægges, med Adgang over Broer fra Syd og fra Vest fra Bredgade, ligeud for Dr. Tværgade. Kongen bifaldt Forslaget med den Bemærkning: „Direktionen skal Rømer selv have“!⁶³⁾

Det er følgerig ogsaa under hans Ledelse, Haven har faaet den Form og Skikkelse, Kortet angiver og nærmest som en aksefast *Parterrehave*.

Det er den endelige Ordning, Rømer traf, der er gengivet paa det omtalte Kort. Men dette fortæller langt mere og er værdifuldt, fordi det hviler paa en virkelig Opmaaling af hele denne Bydel. Det viser for det første,

⁶²⁾ R. Josephson: Anf. V., p. 77 ff.

⁶³⁾ Fr. Schiött: Blade af St. Annæ Kvarters Hist. i Architekten IX, p. 281 f. — Jvf. K. D. VII, Nr. 558.

regnet fra Nord, Udvidelsen af Nyboder ud mod den nu ligeløbende Borgergade, dernæst gør det ypperligt Rede for det sumpede, lavtliggende Omraade Syd for Kastellet. Her ligger over for Nyboder en stor vinkelformet Grund; derefter følger Dronningens, Charlotte Amalies, Have indenfor Ruses Vold og Bastion. I Syd er der nordligst i Karréen mellem St. Kongensgade og Bredgade afsat, „projecteret“, Plads til det omtalte Comediehus. Tæt herved, ud mod Bredgade er afsat Plads til „neues Modelhaus“, der skulde rumme Tessins omhyggeligt udarbejdede Slotsmodel, bragt hertil 1697. Kortet bekræfter tillige, at der ikke mere tænkes paa en „Dronningens Kanal“ og at Toldbodvejen ligger fast her, tænkt ført helt ud til Toldboden.

Saaledes laa Forholdene ved Kongens Død — endnu ufærdige, trods alle højtflyvende Planer — og den videre Udvikling var forbeholdt følgende Aarhundrede.

For den, der havde kendt København ved Christian V's Overtagelse af Regeringen og som havde haft Lejlighed til at lære den at kende i hans senere Aar, maatte Forandringen i Byens almindelige Udseende være højst paa-faldende og da ganske særligt, naar han tænkte paa de nye Bydele, med alt, hvad her var arbejdet og virket. Ikke for intet kunde Henrik Gerner ved Aar 1690 juble:

Hvad om En vaagnet op, som var for faa Aar siden bortsovet, og nu saa, hvor alting var med Tiden saa ganske plat omvendt, han vilde undre sig og tvivle, hvor han var; han ikke kendte sig!

V

SLOTSHOLMEN MED FREDERIKSHOLM.

I det gamle Kongeslot havde Slotsholmen sin alt beherskende Dominand. Maleriske, men forvirret grupperede Bygningsmasser, holdt sammen af det svære Blaa-taarn med det høje Spir, løftede sig op over mindre og lavere Bygninger paa selve Slotsholmen. I Kanalerne fyldte alskens Skibe og Smaaskuder op —“ en vældig Lund af Takkel, Tove og Master“, som Digteren Jens Sehested skildrer det i Begyndelsen af 1670'erne.

Bagved Slotsholmen rejste sig langsomt op af Havet den helt nye Bydel, Frederiksholm, værnede af stærke Værker.

Frederiksholms endelige Bebyggelsesplan var i Orden allerede ved Frederik III's Død 1670. Kortmaterialet for dette og de følgende Aar viser, at her laa Forholdene fra Henrik Ruses Tid fast. Noget andet er, at det endnu tog mange Aar, inden Bebyggelsen blev blot nogenlunde sammenhængende — endda der synes i dette Kvarter, nær Kongeslottet, at have været ikke ringe Rift om Bygepladser. Længst varede det, inden Bebyggelsen mod Havnen og ind mod den gamle By — om Løngangstræde og Vandkunsten — kom rigtig i Gang.

Kongen interesserede sig personlig for dette Kvarter og ønskede, at det skulde præges af fornemme Bygninger. Der opførtes ogsaa enkelte saadanne — i Kanal-gaden Wigandt Mickelbechers anselige Borgergaard, se-

nere indgaaet i Prinsens Palæ og i Stormgade det Lüt-zowske Palæ, nu Landbygningernes Brandforsikrings Bygning, fra sidst i 1680'erne.⁶⁴⁾ Sikkert for yderligere at stemple Kvarteret som fornemt, var det Tanken at opføre en ny Bygning her for det 1691 stiftede *ridderlige Akademi*, hvilket fremgaar af et bevaret Projekt af 1695, approberet af Kongen (Ktvk. 1942, T. XXII). Tanken blev imidlertid opgivet.⁶⁵⁾ De faa Aar, Akademiet virkede, var det til Huse i en Bygning paa Nytorvs Vestside — en tidligere Adelsgaard.

Tid tog det ogsaa, inden *Forbindelsen med Slotsholmen* var helt i Orden og Stormbroen ud for Stormgade og Prinsens Bro ud for Ny Kongensgade kunde tages i Brug. Længe havde man klaret sig med let byggede Broer, der idelig trængte til Reparationer.⁶⁶⁾ Men i Forbindelse med den endelige Færdiggørelse af Kanalen her 1684, da det første Skib kunde føres til Frederiksholm gennem Broerne, blev de begge fornyede i Sten og forsynede med Broklapper. Arbejdet med Stormbroen var paabegyndt senest i 1682.⁶⁷⁾

Frederiksholms *Tilknytning til og Indarbejdelse i den gamle By*, forberedt allerede i Frederik III's sidste Aar, gik — som alt antydet — kun langsomt for sig. Først sidst i 1670'erne blev Møllegraven opfyldt og 1679 befaledes, at *Løngangstræde* skulde indrettes.

At det varede saa længe, inden Møllegraven blev opfyldt, forbavser. Thi allerede 1670 havde Borgere, der boede ved Møllegraven, efter Ansøgning faaet Tilladelse

⁶⁴⁾ Vilh. Lorenzen: Kbh.ske Palæer, II, p. 21 ff.

⁶⁵⁾ W. Norvin: Det ridderlige Akademi i Kbh. i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., V, p. 105 ff.

⁶⁶⁾ Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., VI, p. 29. — D. H. Lind har s. St. IV, i: Bidrag til Kbh.s Hist. i Chr. V's Tid, p. 161 ff., ogsaa skildret „Slotskanalerne“ (p. 171 ff.).

⁶⁷⁾ K. D. VI, Nr. 1083, 1085.

til at opfylde den „til deres Fordel“, dog paa den Betingelse, at „den store Kanal“ — Frederiksholms — beholdt sin tilbørlige Bredde af 42 Alen, hvilken Bredde skulde fortsættes for Kanalpartiet helt op til Vejerhuset. Derved vilde opnaas, at der foran Vejerhuset kunde indvindes Plads til Gadeudvidelse, hvilket vilde være til stor Fordel. v. d. Osten giver disse Oplysninger i en Skrivelse til Krigskollegiet, hvori han stærkt anbefaler, at „Borgerskabets“ Ønske fremmes. Det var jo i disse Aar, denne Mand varetog den ingeniørmæssige Side af Københavns Nyordning.⁶⁸⁾

Hvad Krigskollegiet svarede, vides ikke. Men med Møllegravens Opfyldning havde det altsaa dengang endnu lange Udsigter.

Meget interessant er det at se, hvorledes *Bebyggelsesplanen for Frederiksholm viser Tilbøjelighed til at trække en Omregulering af Slotsholmen efter sig* — om det end foreløbig i Christian V's Tid kun blev ved Tilløb.

Selve Slotsholmen har stadig frembudt et mærkeligt Syn, med Slottet paa temmelig uværdig Maade indrammet af en tilfældig og uregelret Bebyggelse — dels af offentlig, dels af privat Karakter. Det ser heller ikke godt ud, at Slotspladsen var fyldt med Kramboder og at der foran Børsen og Boldhuset laa Stalde. Alt dette blev dog fjærnet 1671.⁶⁹⁾ Ellers skete, helt til Midten af 1690'erne, kun faa og mindre Ændringer i Slotsholmens Bebyggelse med Stalde og Ridehuse. Blandt Privatbygningerne gjorde en enkelt sig ret anseligt gældende — det Knuthske Palæ.⁷⁰⁾

Imellem de mange Bygninger, der hørte Slottet til, var udsparet en stor, uregelmæssig Plads — *Ridebanen*, hvor

⁶⁸⁾ Rigsarkivet: Indkomne Breve til Krigskollegiet.

⁶⁹⁾ K. D. VI, Nr. 803, 710, 711.

⁷⁰⁾ Vilh. Lorenzen: Anf. V., II, p. 34.

Jens Sehested fryder sig over at se den unge Christian V
 tumle sin Hest ved Ringrending. Men forøvrigt —

paa Ridebanen ved enhver
 den kaade Hest at ride,
 naar den ej gør, som de begær,
 staar Sporen i hans Side.
 Den ene sætter Fod for Fod,
 den anden travet stærker',
 den tredj' løfter sig af Mod,
 som man paa Tøjlen mærker.
 Den fjerde tumler uden Tvang,
 den femte staar og stryger,
 det Sand og Grus saa mange Gang
 om Folkets Øren ryger.
 Ret bøjlefast, med fravendt Hæl
 beholder hver sit Sæde,
 som gennem Livet stod en Pæl
 — det er sin Hest at klæde!

Kongen var dog langt fra tilfreds med Slottet og den uordentlige Tilstand, hvori hele Slotsholmen henlaa. Alt her var jo ogsaa saa fjærnt som muligt fra Barokkens Ordensbegreb og Krav om Klarhed, Overskuelighed og Monumentalitet i Bybygning. Allerede ved 1680, umiddelbart efter Afslutningen af Skaanske Krig, omgikkes Christian V med Planer om i Stedet for det gamle, noget skumle og utidssvarende Københavns Slot, at opføre en mere moderne Slotsbygning i Tidens Stil. Lambert v. Haven havde i de følgende Aar nok at gøre med at udarbejde Udkast til det store Foretagende. Som alt anført gengiver et Kort fra disse Aar, nu i Kongens Haandbibliotek, dets Beliggenhed paa Slotsholmen — et mægtigt Anlæg, symmetrisk orienteret efter en vest-østgaaende Akse (Ktvk. 1942, T. XXII). Naar den tidligere, af Christian IV i hans Søarsenal anslaaede Akse i Nord-

Syd ikke blev fulgt, skyldes det selvsagt Frederik III's Anlæggelse af Frederiksholm. Denne ny Bydel tvang Lambert v. Havens Slot til at følge den nye Akse, der flugter med Ny-Vestergade. Slotsanlægget bestod af et mægtigt firfløjet Hovedslot med Vest derfor liggende underordnede Bygninger, arrangerede om to Gaarde — en lukket, nærmest Hovedslottet og en aaben ud imod Frederiksholm.⁷¹⁾ Al Privatbebyggelse er tænkt fjærnet.

Vel blev dette Slotsprojekt ikke til noget, men det slog den Tone an, der senere skulde klinge videre i Christian V's Christiansborg, med den endeligt gennemførte organiske Forbindelse mellem Slotsholmen og Frederiksholmskvarteret om den af Lambert v. Haven anbefalede Akse.

Et Kort over Slotsholmen fra Christian V's senere Aar (Ktvk. 1942, T. X) giver et udmærket Billede af den og antyder en haardt tiltrængt Regulering af Bebyggelsen, bl. a. med en ny Gade fra Stormbroen og parallel med Tøjhusgaden. Reguleringen forudsætter Fjærnelse af Privatbebyggelsen her, men der skulde endnu hengaa en Menneskealder, inden dette skete.

⁷¹⁾ Vilh. Lorenzen: Lambert v. Haven, p. 40 ff.

VI

DEN GAMLE BY.

Haardnakket forankret i sin hævdvundne Form og Skikkelse forholdt den gamle By sig overordentlig konservativt, hvad Gader og Pladser angaar. Og dog kom ogsaa den ærværdige Bykærne i nogen Grad under Forvandlingens Lov, idet der hist og her skabtes Nyt og visse Ændringer fandt Sted — kun til det bedre. Hensigten var at *forbedre Trafikforholdene*, hvad mange Steder i høj Grad tiltrængtes!

Saaledes Trafikken fra Nørreport til Købmagergade. Her var *Frederiksborggade* hidtil kun ført igennem til Rosenborggade. Den blev 1680 forlænget og direkte fortsat til Købmagergade ved Nedbrydelse af talrige Ejendomme, hvis Ejere og Beboere dog fik en vis Erstatning og tillige fik anvist Boliger andetsteds.⁷²⁾ Det var Mikkel Vibes Gade, det her gik haardt ud over!

Særligt tiltrængt var den Gennembrydning, hvorved Nygade blev skabt og bragte en bekvemmere, mere direkte Forbindelse til Veje mellem Vimmelskiftet og Torvene. En Brand havde 1685 ødelagt 40 Gaarde i Vimmelskiftet, Badstuestræde og den blindt løbende Endeløsestræde. Aaret efter fik Gotfred Hoffmann Ordre til at foretage en Omregulering og efter den approberede Tegning „afstikke og afpæle“ de paagældende Pladser og Gaarde. To ret skitse-mæssige Kort, begge sene Kopier, giver — det ene Opmaalingen af det nedbrændte Om-

⁷²⁾ K. D. VI, Nr. 1139.

raade, det andet et Reguleringsforslag, der dog ikke blev fulgt.⁷³⁾ Der blev udarbejdet et nyt Forslag, sikkert atter af Gotfred Hoffmann, approberet af Kongen 14. Marts 1686. Efter dette skulde en ny Gade — *Nygade* — anlægges og den afbrændte Del af Badstuestræde gøres bredere.⁷⁴⁾ Men man forhastede sig øjensynligt ikke! Følgende Aar er man atter optaget af Tanken om Nygades Anlæg, der endelig blev virkeliggjort 1691.⁷⁵⁾ Badstuestræde forblev uforandret. Det var tillige Meningen, at en ny Gade skulde fortsætte Endeløsestræde op til Vimmelskaffet, men heller ikke dette skete. Man er aabenbart vejet tilbage for Modstand fra Grundejernes Side!

Foruden Nygade blev ogsaa en anden Gade til i disse Aar, idet *Nybrogade* blev anlagt 1684,⁷⁶⁾ og endelig kan nævnes, at Løngangsstræde, som alt omtalt, var kommet endeligt i Orden i Løbet af 1679 og nærmest følgende Aar.⁷⁷⁾

For de nye Bydele var alt fra Christian IV's Dage Principperne for moderne Bybygning bragt i Anvendelse. Under Enevælden havde disse Principper faaet øget Styrke i Barokkens særlige Syn paa, hvorledes en By burde udformes baade rumligt og plastisk og hvorledes den tillige kunde blive renlig og sund at leve og færdes i. Alt dette søgte man nu, saa godt det lod sig gøre, at overføre til de gamle Bydele. Men let var det ikke, og endnu i Frederik III's Dage havde den gamle Bykærne ikke forandret sig synderligt. En Omformning af denne i moderne Aand maatte nødvendigvis ogsaa tage Slægt-

73) K. D. VII, Nr. 179, 202.

74) Rigsarkivet: Sch. 2328, a.

75) K. D. VII, Nr. 276, 290, 454, 483, 486, 507, 513, 569.

76) K. D. VII, Nr. 90.

77) K. D. VI, Nr. 1085.

leds Arbejde. Men man lod sig ikke skræmme og samlede sig i Christian V's Dage sammen til en virkelig Kraftanstrengelse. København, særlig det gamle København, var ganske vist en Augiasstald og, trods alt — Christian V var ingen Herakles, i al Fald ikke overfor den mærkelige borgerlige LigeGYldighed for et fælles Gode — Renlighed og Orden i Gaderne. Da den skaanske Krig var til Ende og Kongen og hans Mænd atter kunde beskæftige sig med Hovedstadens Anliggender, tog man fat med megen Energi for at klare de nærmest foreliggende og mest paakrævede Anliggender. 1680 kom en Forordning om Gaderne, deres Renholdelse (Renovation) og — hvad stod i nøje Forbindelse hermed — deres forsvarlige Brolægning. Heri blev visse Grundprincipper fastslaaet. Det bliver saaledes her forlangt, at alle Gader og Stræder skal „optages“ og omlægges efter Vaterpas og at det snarest muligt kan ske, skal en dertil tilforordnet „Fabrikmester og Ingeniør“ sørge for, sammen med en af Byens Kæmnere. Den Fabrikmester og Ingeniør, der fik Hvervet overdraget, synes at have været Christian Steenwinkel.⁷⁸⁾ Samme Aar saa en supplerende Kommission Lyset. Den skulde arbejde baade med Gaderne og Brolægningen, men tillige med Vandvæsenet. Naar Trafikforholdene efterhaanden bedredes noget i de bestaaende Gader, skyldtes det denne Kommission, hvor Ole Rømer var en ledende Kraft. Især var det Strøgene fra Nørre- og Vesterport, man tog sig af, samt Højbro- og Færgestræde. Hensigten var Lettelse for Kørselen og „Zirlighed for Staden“ — ikke mindst, fordi det var ad disse Strøg, „fremmede Ambassadeurs igennem Nørre- eller Vesterport op til vores kgl. Residens skal føres“, som det udtrykkeligt fremhæves i den kgl. Forordning af 1681.⁷⁹⁾

⁷⁸⁾ K. D. VI, Nr. 1115, 1132.

⁷⁹⁾ K. D. VI, Nr. 1191.

Trods al den Uorden, for ikke at sige Svinagtighed, der efter god gammel hævdvunden Skik endnu i Christian V's første Aar stødte Syn og angreb Lugtesans i Stadens — overvejende dog i den gamle Stads — Gader, maa en Vandring gennem den ikke desto mindre have givet højst brogede og pittoreske Indtryk. Gaderne bugtede sig frem gennem Bylegemet, snart bredende sig ud, snart trækkende sig sammen til snævre Passer og de indrammedes af en Bebyggelse saa uensartet som vel tænkeligt. Kun enkelte af vore gamle Provinsbygader formaar nu at give en endda kun ringe og svag Afglans af, hvad det gamle København kunde byde paa i Retning af interessante, for ikke at sige rent æventyrlige Gade- og Pladsbilleder!

Husenes Højde og Bredde mod Gaden varierede og ikke alle Steder var Gadebebyggelsen ubrudt. Hist og her laa Husene endda tilbagetrukne paa Grunden, med „Stakitter“, Plankeværk eller Bindingsværksmure, de saakaldte „Lergaarde“ ud mod Gaden.⁸⁰⁾ Og der var stadig, som i Frederik III's Dage, den samme morsomme Vekslen af grundmurede Huse og Gaarde og Bygninger i Bindingsværk, hvis knægtbyggede Facader lod de øvre Stokværk hæjde ud over Gaden, Genbohusene i Møde. Mærkeligt nok savnes Billeder — Malerier og Tegninger — af københavnske Gader, som de var i 17. Aarh. Ad andre Veje maa man danne sig en Forestilling om Gade- og Pladsbebyggelsens Art og særlig for de gamle Bydeles Vedkommende er dette ret vanskeligt. Saa meget er dog klart, at afvekslende og malerisk over al Maade har disse gamle københavnske Gader og Stræder virket — og hvilken Modsætning til de relativt brede, „i Snor og Vinkel“ bebyggede Gader i de efterhaanden opvoksende nye Kvarterer!

⁸⁰⁾ Jvf. R. Mejborg: *Borgerlige Huse, særlig Københavns Professor-Residentser 1540—1630, 1881.*

Hist og her, især paa Torve og Hovedgader, fangedes Øjet af Huse og Gaarde, grundmurede, med kamtak-kede, blændingsprydede Gavle, Lævn af det middelalderlige København. Ret talrige var Bygninger i gotisk Renaissance. De kunde knejse med spirprydede Trappe-taarne og deres Facader prange med Sandstensforsiringer, muntre Portaler og ikke sjældent Gavle og Kviste, hvis svungne Konturer paa lang Afstand livede op i Gaden. Hist og her gjorde vel ogsaa et nyt grundmuret Hus sig bemærket ved sin regelrette Byggemaade — et Barn af den nye Tids Stilførelse. Men langt de fleste Gaarde og Huse var stadig byggede i Bindingsværk fra forskellige Tider. Overalt, hvor man gik og stod, havde man Udsigt til glimtende Taarnspir — Slottets, Kirkerne, Børsens — og, modsat nu, gjorde Kirkernes store, massive Bygningsmasser sig ganske anderledes gældende, løftende sig med brede Tage og høje Taarnes Spir op over de forholdsvist lave Huse. Den gamle By var ikke blot i sit uregelrette Gadenæt, men stadig ogsaa i sin Bebyggelse gotisk — funktionalistisk — præget og Kirkerne, fra regnet Holmens, stod endnu i deres fulde gotiske Pragt, Renaissancetidens Om- og Tilbygninger til Trods! Ja selv Trinitatis Kirke er traditionel gotisk!

Det maleriske, men urolige og forvirrede blev endnu mere uroligt og forvirret, fordi Husene bredte sig, ja ligesom voksede ud over selve Gaden med deres Karnapper og „Udvinduer“, deres Trapper, Bislag og allehaande Skur, som ingen Regering hidtil havde kunnet faa Bugt med.⁸¹⁾ Kongernes — sidst Frederik III's — evindelige Kamp for at rydde op og rense ud paa Gader

⁸¹⁾ Om dette Forhold for Østergades Vedkommende i 1670'erne se: Villads Christensen i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., VI, p. 20. — Frederik III havde 1668 aabnet en Krig mod Karnapperne, men uden Held (K. D. VII, Nr. 42). Og 1681 var man draget til Felts mod alle Udbygninger og Skur (K. D. VI, Nr. 1153).

og Stræder toges op med Kraft af Christian V og Regeringens højst prisværdige Bestræbelser kulminerede sluttelig 27. Februar 1683 med Udstedelsen af *Københavns første Byggelov*, hvormed endelig blev gjort op med megen bygningsmæssig Uskik og Slendrian.⁸²⁾ Denne bemærkelsesværdige Forordning tilsigtede „Gadernes skikkelige Indrettelse og Husenes Danlighed, samt en zirlig Proportion i Gaderne“. Den behandlede hele den kgl. Residensstad, men dens Bestemmelser rammer ganske overvejende de gamle Bydele. Loven staar dog paa det Standpunkt, at den i Almindelighed respekterer den bestaaende Tilstand og kun tager Sigte paa Nybygninger. Men den gaar haandfast til Værks — med store Bøder for Ulydighed. Radikalt forbydes Karnapper og man mærker *Barokkens klassisk betoned Ordenssans* i Fordømmelse af dem, som „vanheldende Husenes Zirlighed“. At de samtidig er Naboer til Præjudits, siges ganske vist ogsaa. Alle Fremspring paa selve Gaden blev straks forbudt undtagen ved Gl. Strand, med dens brede Fortov. Trapper turde man dog ikke helt forbyde, da man uden dem „ikke uden stor Umage kan komme ind i Husene“. Men de skulde have en vis beskeden Størrelse. Barokkens Synspunkter kommer ogsaa frem i Forbudet mod knægtbyggede Facader. Alle Bindingsværkshuse skulde staa pæne, og korrekte, i glat Stramhed. Det, man inderligt ønskede, var Gadevægge med ubrudt Facadeflugt. Men ligefrem paabyde det, vovede man dog ikke. Ej heller dristede man sig til at forlange en strængt gennemført, helt ensartet Bebyggelse, ud over, at der i Hovedstrøgene ikke maa bygges under to Stokværks Højde. Skønt Hensigten at hindre Ildebrande med Rette spiller en stor Rolle i Forordningen, fordrer man kun fuld Grundmur i Hovedgaderne,

⁸²⁾ K. D. VII, Nr. 42.

men tillader ellers Bindingsværk fra „Overgangsfoden opefter“ — ja aabner endog en Mulighed for at kunne bygge helt i Bindingsværk.

Det er tillige Forordningens Mening at gøre København til *en renlig og sund By*. Og navnlig dette sidste var det gamle København tilvisse langt fra! Derfor gentages de tidligere Forordningers Paabud, at alle Gader skal brolægges og særlig har Forordningen et godt Øje til de talløse smaa Gader, Stræder og Gange, der var fyldt til Randen af alskens Urenlighed. Det skal undersøges — af Ole Rømer og Stadsbygmesteren — hvorledes de kan tillukkes og afskaffes eller udvides saa meget, „at der magelig kan køre Vogne til hver Mands Dør“. Politimesteren blev det 1691 paalagt at holde Gader og Torve smukt rene og vel vedligeholdte, saa de paagældende Forordninger virkelig blev adlydt.⁸³⁾

Alt er omtalt, hvorledes Regeringen bestandig søgte at fremme et solidt Boligbyggeri ogsaa i den gamle By, særlig naar det, der byggedes, var Staden „til Zirat“.⁸⁴⁾ Men næppe mange Borgerhuse er nu tilbage fra Christian V's Dage — dertil har de store Brande ryddet for stærkt op. Tidens nye Borgerhuse havde sikkert kunnet give et interessant Bidrag til den dengang standende Kamp mellem ældre og nyere Bygningstyper. Eet enkelt, nu nedrevet, men velkendt Hus er Nikolay Boye Bartskaers Bindingsværkhus paa Hjørnet af Gothersgade og Regnegade fra c. 1683, men nærmest repræsenterende et forældet Planskema.⁸⁵⁾ Datidens Adel forsmaaede at opføre Palæer i den gamle By og af anseligere offentlige Bygninger maatte den stadig nøjes med Raadhuset mellem Gl. og Nytorv. Til de ældre Bydele hørte jo og-

⁸³⁾ K. D. VII, Nr. 518.

⁸⁴⁾ Jvf. K. D. VII, Nr. 115, 198.

⁸⁵⁾ Vilh. Lorenzen: Kbh.ske Palæer, I, p. 52, ff. — Chr. Ax. Jensen i Architekten VIII, p. 117 ff.

saa Christianshavn. Den trivedes øjensynlig ganske godt i 17. Aarhundredes sidste Aartier — at dømme efter de ret anselige Bygninger, der opførtes i Strandgade, hvor fremtrædende Mænd som Joakim Irgens og Cort Adeler slog sig ned.⁸⁶⁾

Saa meget kan dog sikkert siges, at fra og med Bygge-
loven af 1683 erstattedes en hel Del Bygninger, udeluk-
kende i Bindingsværk, med Bygninger helt eller delvis i
Grundmur — særlig dog i „de store Gader“. Men om en
tydelig Barokisering af de ældre Bydele i Christian V's
Dage er der øjensynlig ikke Tale endnu!

I Byggeloven af 1683 er der forøvrigt ogsaa Tale om
Gadereguleringer og af og til hører man ogsaa om, at
saadanne fandt Sted. Allerede 1670 havde den alt om-
talte Regulering af Gertrudsstræde „i Snor og Vinkel“
fundet Sted. Og samtidig tog man fat paa Voldgaderne,
efter at der i Sommeren 1669 var udgaaet Ordre til en
Ingeniør straks at lade afpæle, hvor vid Plads inden
for Byens Volde det var nødvendigt at rydde og lade
forblive ubebygget og hvilke Huse, det vilde være nød-
vendigt at nedbryde. Næste Aar blev det paabudt at
fjerne en hel Del Huse mellem Vester- og Nørreport,
der laa ubekvem for Færdselen bag den nylig ombyg-
gede Fæstningslinie. Hvervet var overdraget v. d. Osten.
Men en Kendsgærning er, at det varede mer end en halv
Snes Aar, inden der opnaaedes et endeligt Resultat og
det er karakteristisk, at det først er efter Udstedelsen
af Byggeloven af 1683, der kom lidt Fart i dette som i
andre Reguleringstilfælde. Men det gik kun langsomt
— i Ryk — som med *Strækningen fra Nørre- til Vester-
port*, der skulde afrettes i Lighed med Østervoldgade.
1685 approberede Kongen et Forslag af Gotfred Hoff-

⁸⁶⁾ Vilh. Lorenzen: Christianshavns borgerlige Bygningskunst, 1914.

mann, der dog først blev helt gennemført 1700.⁸⁷) (Ktvk. 1942, T. XVI, 3). Af andre Reguleringer til Fordel for Gaderne „i Lighed og Zirlighed“ efter Byggelovens Ikrafttræden omtales *Antoniestræde* 1689. Endelig skal nævnes, at *Frue Kirkegaard* 1699 udvides ved Nedbrydelse af nogle Huse i Dyrkøb.⁸⁸)

Men alt i alt synes det kun at være relativt faa Arbejder af denne Art, der fandt Sted. *I det Store og Hele beholdt den gamle By sit hævdvundne Gadenæt.*

Trods al Enevælde savnede Regeringen i Virkeligheden baade Magtmidler og økonomiske Midler til en virkelig radikal Omdannelse og Sanering af de forbyggede Dele af den gamle By. Thi hævdvunden Ejendomsret er svær at bryde og det er da ogsaa en almindelig Erfaring, at Grundejendomme, særlig i Byer, yder latent Modstand mod Forandringer af deres Omfang. De kan holde sig — og har ofte holdt sig — i Aarhundreder. Mærkeligt nok er det først i de begivenhedsrige Aar, i 1680'erne, København faar en Matrikel ved Udarbejdelse af Grundtaksten af 1689. Paa Grundlag af den har H. U. Ramsing i sit store Værk, Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, i 3 Bind, udarbejdet et saare fortjenstfuldt *Matrikelkort over Grundene i den gamle By*. Dette Kort giver ogsaa Gadenættet, med Gadenavne som de var i dette Aar — saa meget mere lærerigt og anskueligt, som det nuværende Gadenæt er indtegnet paa Kortet.

De Bestræbelser, der i denne Konges Tid udfoldedes for at gøre særlig de gamle Bydele mere regelrette i Gadeføring og mere solide og moderne i Byggemaade, blev, hvad Resultaterne angaar, saare beskedne. Og dog var der gjort energiske og gode Begyndelser. I Bygge-loven af 1683 var der tilmed givet Myndighederne et

⁸⁷) K. D. VI, Nr. 656, 702, 707, 731; VII, Nr. 173, 829, 857, 913.

⁸⁸) K. D. VI, Nr. 429, VII, Nr. 864. — Jvf. s. St. Nr. 26.

dog nogenlunde brugbart Værktøj til Fremme af Udviklingen paa en god Maade.

Men trods alle Forsøg paa at fremme Renlighed i Byen, havde det ikke været muligt at finde en tilstrækkelig virksom Maade at ordne Renovationsspørgsmaalet paa. Dette var forbeholdt den følgende Konge og hans Regering.

VII

UDENFOR VOLDENE.

Glaciet skulde jo holdes fri for Bebyggelse, men dette Paabud var aabenbart ikke blevet strengt overholdt. Atter her betegner Christian V's Regeringsovertagelse en skrappere Kurs og 1672 befaledes det, at alle Huse, der var opført mellem Fæstningernes Grave og Søerne, øjeblikkelig skulde fjærnes.⁸⁹⁾

Fra da af maa man regne med, at egentlig Bebyggelse kun kunde finde Sted udenfor Demarkationslinierne.

Henover Glaciets grønne Flader løb *Vejene til og fra Staden.*

Hvad fortæller nu Kortmaterialet om disse Veje?

Sikkert af militære Grunde er Kortene længe meget favse paa dette Punkt. Saalidt som de for Aarene før 1660 giver synderlig Oplysning om Vejene, gælder dette ogsaa for de følgende Aartier. Egentlig først med Gotfred Hoffmanns Kort af 1687 (Ktvk. 1942, T. XII), faar man paalideligere Besked. Ret nøje sammenfaldende med dette Kort er et Par andre i udenlandske Arkiver fra c. 1690. Det ene i Det kgl. Bibliotek i Berlin, det andet i Krigsarkivet i Stockholm.

Langvejs fra, ude fra Sjællands forskellige Egne, stillede Veje frem mod København, hvor de lukkedes ind i Byen gennem Vester-, Nørre- og Østerport. Fra Amager søgte Øens Beboere frem mod Amagerport. Og gennem

⁸⁹⁾ K. D. VI, Nr. 843.

Byens Porte søgte man i alle Verdenshjørner ud mod Omverdenen.

Interessant er Vejnættet *udenfor Vesterport*.

Umiddelbart ud for Skraabroen, der fra Ravelinen hen over Graven fører ud gennem Contrescarpen, udgaar et Knippe af 3 Veje. Een til Højre, udenom Fæstningsværkerne og frem mod Nørreport. Fra denne Vej, der foregriber den senere Farimagsgade her, løber en Sidevej ud over den mellem St. Jørgens Sø og Peblingsøen lagte Dæmning (ad den senere Gyldenløvesgade) og forbi Ladegaarden videre ud i Oplandet til denne Side. Den anden Vej søger vestpaa, tangerende St. Jørgens Sø, formentlig Gl. Kongevej, anlagt allerede i Christian IV's Dage. Og endelig er der den tredje Vej, der løber ud til Venstre og efter et kort Sving ligeledes stiler vestpaa. I sit Stræk falder den nogenlunde sammen med den senere Vesterbrogade.

Ud for Nørreport er Vejen fra Ravelinen her ført ovenpaa Voldanlægget, og umiddelbart nedenfor dette deler ogsaa den sig i et Treknippe. Den ene, længst til Venstre, er den altomtalte Vej fra Vesterport langs Fæstningslinien. Den anden og midterste søger i et stort Sving frem mellem Sortedamssøen og Peblingsøen og videre nordpaa, mellem — som det kaldes paa et svensk Kort — „Gyldenløves Garten“ (senere Blaagaard) til Venstre og „Ravnsborg“ til Højre, begge med anselige Haveanlæg.⁹⁰⁾ Hinsides Søerne svarer denne Vej til Nørrebrogade. Den tredje Vej løber mellem Fæstningsværkerne og Sortedamssøen — foregribende den senere Farimagsgade paa denne Strækning.

Ud for den nye Østerport lader Hoffmann Vejen over Ravelinen her søge ud i Forterrainet, hvor to parallelt løbende Veje stiler ned mod Sortedamssøen; her forener

⁹⁰⁾ Om det tidligere Fort Ravnsborg se K. D. III, Nr. 918.

de sig med den omtalte Vej fra Nørreport. Meget muligt er sydligste Parallelvej Vejen fra den tidligere Østerport, der har faaet Lov til at blive liggende i al Fald foreløbig. Den nordligste af de to Parallelveje løber forbi Holmens Kirkegaard og svarer formentlig til den senere Østre Allé. Forbi Sortedamssøen fører Vejen videre, til den ud for Resterne af Christian IV's Vartov deler sig i tre Veje — den til Højre, stort set svarende til den senere Strandvej til Helsingør, den midterste søgende ad Frederiksborg til og Vejen til Venstre løbende bag om Sortedamssøen.

Men fra Østerport gik tillige en Vej stik i Nord, op mod de kongelige Fiskedamme, mellem disse og private Grunde.

Endelig skal gøres opmærksom paa, at en Vej fra Norgesporten i Kastellet udenfor Fæstningen deler sig i to — den ene som Strandpromenade langs Sundet ud forbi og bagved Fiskedammene, den anden ført op til den førømtalte nordgaaende Vej fra Østerport. Strandvejen kan her kun være projekteret, thi først 19. April 1690 approberer Kongen dens Anlæggese.⁹¹⁾

Saaledes kan man da — omend kun i ret grove Træk — følge de gamle sjællandske Hovedindfaldsveje til København — fra Helsingør, Frederiksborg, Roskilde og Køge — og tillige den Vej for Lokaltrafikken, der fra Oplandsbyerne løb forbi Ladegaarden og videre ad Dæmningen her til Vesterport.⁹²⁾

Amagerboerne tyede ind til Hovedstaden ad *Amagerport*. Udenfor denne gik Vejen over de to Ravelinbroer, og efter et Stykke udenfor den dækkede Vej at have naaet fast Land delte den sig i to Veje.

⁹¹⁾ Kort i Rigsarkivet.

⁹²⁾ Jvf. Vilh. Lorenzen: Christian IV's Byanlæg, 1937, p. 92 ff.

Sammensat af to ulige Dele — Gammel- og Ny-København — som den sjællandske Del af Hovedstaden var, kunde der her kun vanskeligt blive Tale om et rationelt Ringgadesystem. Det regnedes heller ikke for paakrævet efter Datidens beskedne Trafikfrekvens. *Afgørende i Københavns Trafik var Radialgaderne* — Fortsættelse af Landevejen — der i Sving og Knæk banede sig Vej frem mod Byens centrale Dele — først og fremmest ned mod Havneløbene. København ligger jo yderst paa et Næs — som Toppunkt i en Vinkel.

Men udenfor Voldene laa Forholdene anderledes. Her søgte Landevejene i en Vifteform ind mod Byens Porte og herude, hvor Afstandene mellem Vinkelens Ben er voksende udefter, maatte man have *Ringveje*.

En saadan — og meget nyttig — var Vejen udenfor Fæstningsværkerne fra Vesterport til Sortedamssøens østligste Bred, i det Store og Hele følgende nuværende Farimagsgade. En anden, men kun delvis gennemført Ringvej var Vejen fra Vartov bag om Sortedamssøen til nuværende Nørrebrogade, som Hoffmanns Kort gengiver den. Det blev til den senere Blegdamsvej.

Overmaade interessant er den virkelige stort tænkte Plan, der gik ud paa at lægge en allébeplantet Ringvej fra Øresund til Køge Bugt. Projekt til en saadan Vej blev approberet af Kongen 1685 (Ktvk. 1942, T. XI, 2). Denne storartede Ringvej skulde i 4 Knæk løbe et godt Stykke uden for Søterrænet, meget betimeligt med Kroer, hvor Alléer skar Hovedvejene.

Desværre blev dette smukke og helt rigtige Projekt ikke gennemført.

Og hvad beretter Kortmaterialet om Forstadsbebyggelsen?

Atter her giver 2 Kort, fra 1680'erne, begge i Krigsarkivet i Stockholm, bedst og tidligst Besked. Det frem-

gaar af dem, hvad ogsaa er at vente, at der kun, og i passende Afstand fra Vesterport og Østerport, findes Bygninger. *Vesterbro* er angivet som en svag og spredt Bebyggelse mellem Gl. Kongevej og Vesterbrogade ud for St. Jørgens Sø, men kun indenfor Christian IV's gamle Retranchement fra Torstensonfejdens Tid. Bebyggelsen er fortsat, men kun langs Vesterbrogade, til ud imod Ny Hollænderby, nu Frederiksberg. Ud for eneste angivne Forbindelsesvej mellem de to nævnte Veje, nu Værnedamsvej, er antydet den Skydebane, hvortil Frederik III 1661 havde skænket en anselig Grund. Her kunde „Borger-skabet sammensteds og andre, som dertil Lyst haver, sig udi Skyden desbedre exercere og øve“. ⁹³⁾

Et vordende *Østerbro* begynder først mellem Sortedamssø og Sundet, tildels paa Resterne af Christian IV's Retranchement her. Allerede ved 1660 var de kgl. Fiske-damme anlagt (Ktvk. 1942, T. I), og Grundene mellem dem og Vejen forbi Sortedamssøen blev efterhaanden overladt til fremstaaende Borgere og Embedsmænd, der her indrettede sig Lystgaarde med store Haver. Det ældste *Østerbro* fik saaledes straks Karakter af Villaforstad. ⁹⁴⁾

Om en Forstadsbebyggelse *Nørrebro* — ud over de to alt nævnte store Havejendomme — er der foreløbig ikke Tale.

Glaciet laa som et grønt Bælte udenom Stadens Værker, der med deres store Masser og stærke Linier dannede den monumentale Ramme om Tvillingrigets Hovedstad og stærkeste Fæstning. Tusinde røde Tage, baade her og der Kirker og andre anselige Bygninger, og overalt Taarne med glimtende Spir, trængtes bag de grønne

⁹³⁾ K. D. III, Nr. 856.

⁹⁴⁾ Vilh. Lorenzen: Landgaarde og Lyststeder, II, p. 59 ff.

Voldkroner. Festligt maa Synet have været, og baade muntert og alvorligt har det virket paa hver den, der nærmede sig København ude fra. Gotfred Hoffmann, der kendte sin By som faa, har følt det, og han har ledsaget sit ofte omtalte Kort med to Profiltegninger af Staden som Helhed, set fra Nordvest og Sydvest.

Det giver mer end en Anelse om Christian V's København, som det tog sig ud fra Sjællandssiden.

PROBLEMER I KØBENHAVNS HISTORIE 1660—1757

BELYST VED SAMTIDIGE KORT.

III

Af VILH. LORENZEN.

FREDERIK IV's REGERINGSTID

1699—1730.

I

INDLEDNING.

Frederik IV arvede 1699 fra sin Fader Forpligtelsen til at fuldføre, hvad endnu var ufuldendt af projekterede Bybygningsarbejder — fortrinsvis Ny-Christianshavn, hvor Udviklingen dog efterhaanden tog en anden Retning end den oprindelig paatænkte. Til de uløste Problemer hørte ogsaa det nye Kongeslot, hvad enten det nu skulde opføres i Sofie Amalienborgomraadet eller andetsteds. I sit Testamente havde Christian V bitterligt beklaget, at det ikke var lykkedes ham selv at faa et værdigt Residensslot rejst, og lagde sin Efterfølger alvorligt paa Sinde at fuldføre „samme vores Forehavende til denne souveræne kongelige Regerings Ære og Anseelse“. Den nye Konge nøjedes imidlertid med i sine sidste Aar at ombygge Københavns Slot og indskrænkede sig til en nødtørftig Omregulering af Slotsholmen, idet han opgav at benytte Amalienborgomraadet til det nye Kongeslot. Derimod tilfaldt ham den Opgave at udnytte det store Areal her paa anden Vis og i Forbindelse hermed til-

stræbe en mere rationel og ordentlig Afgrænsning af Terrainet ud mod Sejlløbet — hvad stadig ikke var sket, trods de mange Projekter, der helt fra Christian IV's Dage var udarbejdede med dette Formaal for Øje.

Den store nordiske Krig — mindre dog Krigsaaret 1700 end dens lange alvorlige Periode 1709—20 — bortledte ganske naturligt i nogen Grad Opmærksomheden fra mere omfattende københavnske Bybygningsopgaver, bortset fra de dels paatænkte, dels ogsaa virkeliggjorte Forstærkninger af Københavns Befæstning. I Krigens lange Periode skulde imidlertid en frygtelig Ulykke ramme Staden. Det var Pesten 1711, der regnes at have formindsket Byens Befolkning, der 1710 skal have været paa 66,000, med 23,000 Sjæle, og adskilligt tyder paa, at mange Ejendomme efter denne onde Tid stod ubeboede og øde. Men forbavsende hurtigt kom Byen til Kræfter igen og kunde endda gaa frem i Indbyggertal, saa dette 1728 kunde anslaaes til 76,000. Men igen kom Hovedstaden ud for en ny Ulykke — den store Ildebrand 1728. Dermed bringes den gamle By og dens bybygningsmæssige Problemer overvældende stærkt i Forgrunden.

I en stor By sker jo altid noget, saa her, saa der, og som i Frederik III's og Christian V's Dage er det ogsaa under denne Monark af Interesse at undersøge, *i hvilket Omfang Hovedstaden barokkiseres*, hvilket igen til en vis Grad er det samme som, at den moderniseres! At Genopførelsen efter den store Brand maatte fremme Udviklingen i denne Retning, er indlysende, selv om den først under hans to nærmeste Efterfølgere for Alvor kom til at sætte Præg baade paa Byens byplanmæssige Udformning og paa dens almindelige Bebyggelse.

Under de to første Enevoldskonger havde det kunnet knibe med Følgagtighed overfor Love og Forordninger. Direkte Ulydighed eller passiv Modstand var dog efterhaanden blevet sjældnere, og i Frederik IV's Regerings-

Kong Frederik IV. 1671—1730.

J. C. Sturmberg sculp. Frontonen over Kancellibygningen.

tid kunde det se ud, som om den enevældige Monarks Magt var godt paa Vej til ogsaa at blive Magten til at sætte sig i Respekt overfor Befolkningen og bedre faa Bugt med dens Træghed overfor Foranstaltninger, der faktisk var til dens eget sande Gavn.

Hvorledes var nu Frederik IV's Indstilling overfor København, og havde han Blik for dens materielle og skønhedsmæssige Muligheder?

Der er ikke Tvivl om, at Kong Frederik IV følte sig forpligtet overfor sin Hoved- og Residensstad. Hans tre Forgængere havde imidlertid gjort saa meget for den, at der for ham egentlig kun stod tilbage at udfylde Rammer, der alt var lagt af dem, sidst af Christian V.

Frederik IV's kunstneriske Indstilling var Barokkens, som denne Stilart i Begyndelsen af 18. Aarhundrede havde formet sig ude i Europa og da særlig i Italien — hans Længsler Land, hvor han havde rejst i sin Ungdom, og som han ogsaa senere tyede tilbage til. Frederik IV var en finere og mere kultiveret Aand end sin Fader, den robuste Christian V — det var vel Arven efter hans Moder, den højtdannede, sympatiske Charlotte Amalie af Hessen. Stærkt følte han sig tiltrukket af Bygnings- og Havekunst — maaske allermost af den sidste eller rettere af begge i Forening. Derom vidner hans, forøvrigt ret beskedne, Slotsbygninger — Frederiksberg, Fredensborg og Frydendal. Derimod stod han aabenbart ret fremmed overfor Bybygningens tekniske og kunstneriske Problemer. Man ved kun lidet herom. En enkelt personlig Udtalelse fra Kongens Side er dog ikke helt uden Interesse i denne Sammenhæng. Der var 1722 Tale om en eventuel Omlægning af Holmens Bro, og denne ønsker Kongen udført saaledes, „at den midterste Linie, hvad Sigten angaar, støder paa det mellemste Vindue i vores Audiensgemak og følger lige med den Linie, som er i Midten i al den brede Gade forbi Hol-

mens Kirke, d. v. s. Holmens Kanal og Kommissariatet“. Det er Barokkens Akseprincip, Kongen her bekender sig til!¹⁾

Af de Teknikere — Ingeniører og Arkitekter — Frederik IV havde til sin Raadighed, træder de første i hans Regeringstid mere tilbage til Fordel for Mænd alene med Arkitektuddannelse — naar Talen da ikke er om rene Fortifikationsarbejder.

Af ledende ingeniøruddannede Officerer, der næsten alle var Udlændinge, hæfter man sig først og fremmest ved Chefen for Ingeniørkorpset, Tyskeren *H. E. v. d. Pfordten*, der tiltraadte Embedet 1694 og beholdt det til sin Død 1710, da han afløstes af sin Landsmand, *Marcus Heinsohn*, indtil denne 1723 blev forsat andetsteds hen. Efterfølgeren blev atter en Tysker, *Elias David Häusser*. Han beklædte Stillingen til 1738, og med ham begyndte den Række Ingeniørofficerer, der tillige var fremragende Arkitekter og skulde sætte deres stærke Spor ogsaa i vor civile Bygningskunst i midterste Trediedel af 18. Aarhundrede. En fremragende Fortifikationsekspert og Byplanlægger havde Kongen i Ruses Elev, Hollænderen *Jobst Scholten*, der i 1680'erne havde anlagt Rendsburgs Neuwerck og Kronværk og Byen Christiansburg i Oldenburg.²⁾ I Frederik IV's Regeringstid var han lige til sin Død 1721 optaget af store Kommandoposter hjemme og ude, i Fred som i Krig, men gjorde sig dog lejlighedsvis gældende som Ingeniør i større Stil og paa Planer for Københavns Befæstning i Frederik IV's Dage havde han en ikke helt ringe Indflydelse. En anden og meget duelig Ingeniørofficer var den danskfødte *Hans Henrik Scheel*, fra 1699 Ingeniørkaptajn, vel forfaren ogsaa i civil Bygningskunst og Kongens Raadgiver i Bygningssager.

¹⁾ K. D. VIII, Nr. 870.

²⁾ Jvf. Vilh. Lorenzen: Christiansburg i Hist. Tidsskrift 10 R. V, p. 458 ff.

Af ganske særlig Betydning i denne Forbindelse var det selvsagt, hvilke Mænd Københavns bybygningsmæssige Skæbne var betroet. Her træffer man overvejende dansk- eller norskfødte Mænd. I Christian V's Dage var der kommet en vis Fasthed i Stadens tekniske Forvaltning. Stadskonduktørembedet var oprettet 1690, og Stadsbygmesterens Stilling var blevet konsolideret. Derimod savnedes stadig og stærkt en faglig uddannet Stadsingeniør. Som Københavns første *Stadskonduktør* fungerede Elovius Mangor fra 1690 til sin Død 1714, hvorefter Stillingen i nogle Aar indehaves af hans Enke. Fra 1717—21 var den fremragende Matematiker J. F. Ramus Stadskonduktør, kendt ogsaa for sin Virksomhed som Arkitekt. Han afløstes af Søren P. Balle, i hvis Lod det faldt at medvirke til Stadens Genopbyggelse efter Branden 1728. Alle tre var Nordmænd.³⁾

Ved Frederik IV's Tronbestigelse var den 1693 udnævnte Bygmester, Københavneren Johan Conrad Ernst, tillige *Stadsbygmester* og beklædte Embedet til sin Forfremmelse til Generalbygmester 1716; fra 1693 var han tillige Søetatens Bygmester og besad formelt Stillingen til 1735. Ernsts Eftermand som Stadsbygmester blev Johan Albrecht Hiller.⁴⁾

Bag Stadsbygmesteren stod — som øverste Autoritet — *Generalbygmesteren*. Efter Lambert v. Havens Død 1695 havde dette høje og vigtige Embede imidlertid staaet ubesat, indtil det 1705 overdroges den arkitekturkyndige Brandenborger Wilh. Fr. v. Platen, der 1716 afløstes af J. C. Ernst.

Af mere underordnede kgl. Bygmestre var der de to 1703 ansatte kgl. Bygmestre, Hollænderen Christoph Marselis og den vistnok indvandrede Tysker, Ernst

³⁾ Stadskonduktøren 1690—1940. Geddes Kort 1940.

⁴⁾ Vilh. Lorenzen: Kbh.ske Palæer I, p. 37 f. — C. Elling: Holmens Bygningshistorie, 1932, p. 13.

Brandenburger. Den første forlod Danmark 1719, den sidste døde 1714 og afløstes fra 1715 af den alt omtalte Johan Albrecht Hiller, der imidlertid som Stadsbygmester fra det følgende Aar fik meget andet at tage Vare paa, saa Kongen 1722 udnævnte den oprindeligt gartneruddannede Johan Cornelius Krieger, formentlig af hollandsk Afstamning, til kgl. Bygmester. Men tre Aar efter faar denne en mere omfattende Virksomhed som Overlandbygmester med Tilsyn med Landslottene udenfor København.⁵⁾

For vigtige Sider af Byens Velfærd havde stadig *Politimesteren* Ansvaret. I Frederik IV's første Aar fortsætter Claus Rasch, men efter hans Død overtages dette vigtige Embede af selve Ole Rømer, der beklædte det til sin Død 1710, da han efterfulgtes af Johan Bertram Ernst, en Broder til den kgl. Bygmester. Han døde 1722 og kun en kort Tid, til 1725, beklædtes Stillingen af Johan Filip Ratechen, der 1726 efterfulgtes af Hans Himmerich indtil Frederik IV's Død.

Det er mærkeligt at se, hvorledes Frederik IV's Politimestre, baade Ole Rømer og de følgende, i Kraft af deres Stilling ikke kunde undgaa at faa med utallige tekniske Problemer at gøre. De er Medlemmer af talrige Kommissioner og Direktioner af ren teknisk Art, og det er til dem, Kongen ofte henvender sig for at faa det ene eller det andet Arbejde, ligefra Renovation i forskellige Former til ren Byplanlægning udført. Man faar et levende Indtryk af, at *den haardt savnede Stadsingeniør i nogen Grad erstattes af Stadens Politimester*, idet denne

⁵⁾ Fr. Weilbach: Det 18. Aarhundredes Bygningskunst, p. 25 ff. — Jvf. Samme: Bygningsvæsenet under Frederik IV (indtil 1716) i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., V, p. 469 ff. — Samme: Overlandbygmester Johan Cornelius Kriegers travle Aar. S. St. 2. Rk., II, p. 467 ff.

ganske vist ofte samarbejdede lykkeligt med Stadsbygmesteren og Stadskonduktøren.

Forøvrigt var der noget mærkeligt uafklaret ved Københavns Styrelse i Enevældens første Slægtled. Man havde eksperimenteret sig frem, og dette gør sig ogsaa gældende i Frederik IV's Dage. Stadig var Kancelliet det Kollegium, Københavns Magistrat havde at holde sig til. I Følge Frederik IV's Forordning om Politiets Administration 1701 oprettedes imidlertid en *Politiret* af højforne Folk, hvori ogsaa Bystyret var repræsenteret, og i hvis saglige Forhandlinger Politimesteren skulde tage Del. 1708 blev denne Politiret slaaet sammen med det 4 Aar i Forvejen oprettede *Commercekollegium* til Fremme af Handel og Manufaktur og blev nu til Politio- og Commercekollegiet, der bestod til 1731, da dets Forretninger overtoges af Bystyret. Hvor stor Indflydelse dette Dobbeltkollegium fik, er imidlertid et Spørgsmaal, men talrige Aktstykker viser i al Fald, at det blev en hel Del benyttet — ogsaa i Byens tekniske Forvaltning.⁶⁾

Det var kun naturligt, at Frederik IV og hans Mænd var optaget af, hvorledes Københavns Befæstning og hele Forsvarsberedskab kunde styrkes, saa længe den store nordiske Krig rasede — ogsaa i de Aar, Danmark—Norge stod udenfor. Først da Krigen var forbi — i hans sidste 10 Aar — kunde mere fredelige Bybygningsforetagender finde Sted. Det blev ganske vist en stor Katastrofe — Københavns Brand 1728 — der blev den store Prøve paa, hvad den enevældige Konge formaaede i Samarbejde med det offentlige Bygningsvæsen og da i første Linie selve Staden Københavns. Interessant er, at i denne Konges Tid Forstadsbebyggelsen udenfor Demarkationslinien er i stærk Vækst.

⁶⁾ O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 282 ff.

II

KØBENHAVNS BEFÆSTNING MED KASTELLET.

Da Henrik Ruse 1665 havde færdiggjort Kastelet til Forsvar for Indsejlingen og da ved Christian V's Tronbestigelse Niels Rosenkrantz kunde aflevere Stadens Fortifikationsværker mod Landsiden, var baade Kastel og Landbefæstning utvivlsomt saa gode, som nogen i Dattiden havde kunnet gøre dem. Ikke for intet var Henrik Ruse ogsaa Ophavsmanden til de sidstnævnte Arbejder. Dertil var i Christian V's senere Aar kommet Gotfred Hoffmanns „Christianshavns nye Værk“, det mægtige Voldanlæg, der lagde sin krummende Arm beskyttende om København mod Søsiden, korresponderende med Kastelet og i alt væsentligt færdigt ved Kongens Død 1699. Men at Landfrontens Udbygning ved Frederik IV's Overtagelse af Regeringsmagten en Menneskealder efter Afleveringen var i nogen Grad forældet, kan ikke undre. Fortifikationsvidenskaben havde ude i Europa ikke staaet stille. De to store Modstandere, Franskmanden Vauban († 1707) og Hollænderen Menno v. Cohorn († 1704) havde drevet denne Videnskab yderligere frem, og en Styrkelse af Hovedanlæggets Udenværker maatte blive Følgen — før eller senere.

Værre var, at det engelsk-hollandske Bombardement fra Søsiden under den kortvarige Krig 1700 ubarmhjerterig havde afsløret Mangler ved Stadens Søfront; Christian V's ellers saa imponerende Værk havde vist sig ikke at slaa til. Baade dette og Belejringen fra Land-

siden, som Karl XII's Landgang i Humlebæk muliggjorde, manede Regeringen til at tage sig sammen til en Modernisering, eventuelt Udvidelse af Værkerne baade mod Land- og Søsiden.

Givet er, at man samme Aar og utvivlsomt under Indtrykket af den Fare, Hovedstaden havde været i, lod Jobst Scholten udarbejde Planer til en Forstærkning af Fæstningsforsvaret baade mod Land- og Søsiden. Umiddelbart efter Freden i Travendal maa han være gaaet i Gang med Overvejelserne. Han var da Chef for Fortifikationsetaten i Hertugdømmerne, men maa være kaldt til København for, som vor første Fortifikationsekspert, at yde sin Bistand ved dette højvigtige Foretagende. I to Kort er nedfældet de forskelligé Tanker, man gjorde sig om den mest hensigtsmæssige Ordning af Københavns Forsvar.

Den mest radikale (Ktvk. 1942, T. XXIII) flytter Landforsvaret helt ud mod Søerne og antyder tillige, som Alternativ, en Forlængelse af Voldanlægget udenom Kastellet, først ud i det lave Vand her og — paa den anden Side Sejlløbet — korresponderende med en Forlængelse af „Christianshavns nye Værk“. Nordpaa over Refshalegrunden udfør denne Forlængelse og midt paa Refshalegrunden er projekteret et Fort i Form af et Hornværk. Unægtelig er dette Forslag interessant, det peger baade tilbage og fremad — tilbage, fordi det atter optager en Tanke fra Christian IV's Dage, idet *man inddrager Søterrænet i Fortifikationssystemet* (Ktvk. 1930, T. XII). Var dette sket, havde man undgaaet Englændernes Bombardement af Staden 1807. Og Forslaget peger fremefter, idet det foregriber Anlægget af Fortet Trekrøner. Et Fort her havde forøvrigt været paatænkt allerede i Christian V's Tid.⁷⁾

⁷⁾ C. Elling: Holmens Bygningshistorie, p. 20.

Mindre radikalt, men paa sin Vis saare mærkeligt, er det andet Projekt, idet det *opløser Landforsvaret i to Linier*: fra Østenden af Sortedamssøen spærres af en Tobastionsfront, foran Søen 3 Skandser, den stærkeste ved Dæmningen til Ravnsborg. Disse Anlæg markerer en indre Linie. En ydre markeres af et overmaade stærkt firkantet Fort, omtrent af Kastellets Størrelse, tæt ved Sundets Kyst, en lille Skandse udenfor Ravnsborg, ved Landevejen her, en Udvidelse af det ældre Anlæg ved Ladegaarden og mellem St. Jørgens Sø og Kysten en Spærring ved en Tobastionsfront som Erstatning for de forfaldne Værker her fra Torstensonfejden.

Men ogsaa fra Amagersiden skulde Byen værnes; ved, eller rettere sagt paa Vejen mellem Amagerport og Sundbyerne placeres et stærkt Fort af samme Dimensioner som Fortet ved Sundet (Ktvk. 1942, T. XXIV).

Ingen af de to Projekter blev virkeliggjort. Regeringen kastede sin Omsorg paa det levende Værn ved Landmilitsets Oprettelse 1701. I de følgende Fredsaar til 1709 blev dog noget gjort, men ikke meget, idet man indskrænkede sig til nogle mindre Forbedringer. 1702 blev de to „Køkkenkurve“ — smalle Veje gennem Vand — anlagt i Kalveboderne, den ene paa Christianshavnsiden, den anden udenom Stadsgraven fra Vesterport til Langbro. To Aar efter blev Gravene mellem Nørreport og Kastellet lagt længere ud og uddybede, de havde tidligere været tørre, men kunde nu fyldes med Vand.⁸⁾ Disse mindre Arbejder maa være blevet til under Ledelse af Fortifikationschefen v. d. Pfordten. Endelig gav man 1708 den forlængst anlagte *Østerport* ved Kastellet en mere sømmelig Form og Skikkelse. Den blev et helt monumentalt lille Bygningsværk, saavel Ind- som Udfaldsiden i den markante Stil, en Fæstningsport nu engang

⁸⁾ Suhm: Nye Samlinger 11, p. 5 f.

skulde have. Den er utvivlsomt et Værk af en militær Bygmester.

Krigen — den store nordiske Krig — begyndte igen 1709 og varede i 11 Aar til 1720. Atter var der alvorlig Grund til at tænke paa Stadens Befæstning, og allerede 1709 er der Tale om nyanlagte Værker udenfor Nørre- og Østerport.⁹⁾ Af større Betydning for Forsvaret af Landsiden var et af Kongen 11. Juli 1710 approberet Projekt til en Forstærkning af Kastellets Yderværker fra Søsiden til Østerport, utvivlsomt udarbejdet af v. d. Pfordten, der ganske vist havde trukket sig tilbage fra sin Stilling et Par Maaneder før. At Projektet blev udført, fremgaar af senere Kortarbejder. Formaålet var, med ekstra Udenværker at vanskeliggøre en Storm paa dette udsatte Sted. Dette Arbejde var forøvrigt et Led i en allerede Aaret før paabegyndt Udvidelse og Modernisering af Landbefæstningens Udenværker med Contrecharper, et ret vidtløftigt Foretagende, der blev afsluttet 1714. Alle de her nævnte Arbejder blev fra 1710 udført i Marcus Heinssohns Embedstid som Chef for Fortifikationsetaten, medens den egentlige Leder, i al Fald til at begynde med var daværende Oberstløjtnant H. H. Scheel.¹⁰⁾

Søfronten havde man hidtil ladet skøtte sig selv, men da der 1713 frygtedes et Angreb af en forenet engelsk-hollandsk Flaade, sænkede man et Par Skibe paa Refshalegrundens lave Vand og paabegyndte Opførelsen af Fortet *Tre Kroner*, der fik Navn efter det ene af de sænkede Skibe. Paa samme Maade blev Fortet *Prøvestenen* til. Begge Forter er dog nærmest som Søbatterier at nævne. De sænkede Skibsskrog overbyggedes til Blokhuse, og Konstruktionen var unægtelig meget let og ustabil.

⁹⁾ K. D. VIII, Nr. 112.

¹⁰⁾ O. Nielsen: Kbh.'s Hist. og Beskrivelse VI, p. 248 ff.

Værdien af disse Værker var da ogsaa mere end ringe og tjener ikke til synderlig Ære for Holmens daværende Fabrikmester, den ellers dygtige Olaus Judichær, der har projekteret dem.¹¹⁾

Men paa højeste Sted var man ikke helt tilfreds med de 1714 afsluttede Fortifikationsarbejder, og 1717 lod Kongen General Jobst v. Scholten og Oberst H. H. Scheel udarbejde Forslag til et langt stærkere Forsvar for København mod Landsiden (Ktvk. 1942, T. XXVI). Projektet blev forelagt Kongen, samme Aar approberet, og aabenbart var det Majestætens alvorlige Hensigt, at der nu skulde gøres en Kraftanstrengelse for at faa det ført ud i Virkeligheden. Men der skete intet!

Projektet er imidlertid interessant, fordi det atter, men *for sidste Gang, arbejder med Tanken om Søterrains Inddragelse i Forsvarssystemet*. Det gik ud paa en mægtig Styrkelse af Udenværkerne, der trækkes næsten helt frem mod Søerne, idet de dog lader de to militære Kirkegaarde fri. Fra Kastellet skyder et stærkt Hornværk frem langs Sundet, og fra dette til gamle Vartovs Tomt krummer sig et stærkt, bastionært Udenværk — et Retranchement — der skulde spærre Hullet mellem Søerne og Sundet.

Østervoldanlægget spækkes nu helt med „Fleschen“ (Raveliner), med dækket Vej og Glacis og fra Ahlefeldts til Schacks Bastion anbringes ligeledes Raveliner, her med Contregarder til Beskyttelse for den farlige Volddrejning her. Som Adgangen ad Østerport var blevet mer end besværliggjort, gælder dette ogsaa Vesterport, der skulde værnes af et Hornværk med Ravelin. Ogsaa fra Holcks til Rysenstens Bastioner placeres Raveliner, ligesom Christianshavns lange krumme Yderlinie tænkes forsynet med 10 Smaabastioner — „Lynetter“ (Redaner).

¹¹⁾ C. Elling: Anf. V., p. 33, 46.

Mest bemærkelsesværdigt er dog Moderniseringen og Forstærkningen — med et Retranchement — af de gamle Værker fra Torstensonfejden udenom Vesterbro, fortsat videre paa den anden Side St. Jørgens Sø, hvor det ender med en stærk Befæstning af Ladegaarden. Dermed vilde Søterrænet foran Vesterport være lukket med stærk Laas.

I sin bærende Tanke — Spærring af Omraadet mellem Søerne og henholdsvis Sundet og Kallebodstrand — viser Scholtens Projekt tilbage paa det ene af Projekterne fra 1700, men det er voldsommere og mere effektivt end dette. Imidlertid skulde heller ikke Planen af 1717 komme til Udførelse, hvad nu end Grunden kan have været. I al Fald var Statens Finanser efter de mange Krigsaar i en ussel Forfatning.¹²⁾ Faktisk skete der i Resten af Frederik IV's Regeringstid ingen væsentlige Ændringer ved Københavns Befæstning, som den var blevet 1714. Ja! den holdt sig saa temmelig uforandret lige til dens københavnske Del i Midten af forrige Aarhundrede blev sløjft.

Kastellets Bebyggelse havde i sin Tid været Genstand for store Planer. Det var, da Henrik Ruse havde tænkt sig et stort Slot og en anselig Kirke anbragt i Anlæggets Midtakse for Enderne af Paradepladsen (Ktvk. 1942, T. III). Ved Frederik IV's Tronbestigelse blev dette definitivt opgivet. Man bibeholdt Idéen med at bebygge de to Grunde, men Slotsgrunden udnyttedes nu, 1703—04 til en beskeden Kirke — *Citadelskirken* — og senere, 1725, opførtes paa den paatænkte Kirkes Plads en *Kommandantbolig*. Medens Kastelskirken antagelig er opført af en anonym Militærarkitekt, skyldes Kommandantboligen den daværende Chef for den danske Fortifikationsetat,

¹²⁾ E. Holm: Danmark—Norges indre Historie II, p. 200.

E. D. Häusser, der samtidig byggede Kastelsfængslet bag Kirken.¹³⁾

Den lille Soldaterby fik følgelig ikke den monumentale Pointe, der fra først af var den tiltænkt. Men *Anlæggets byplanmæssige Idé fik dog sin arkitektoniske Betoning*. Henrik Ruses Tanke med den lille Soldaterby sejrede, men rigtignok i forkrøblet Form.

¹³⁾ C. Elling i *Arkitekten* XXXI, p. 217 ff.

III

NY KØBENHAVN MED KONGENS NYTORV.

Hvor var der ikke gennem de sidste tre Fjerdedele af 17. Aarhundrede arbejdet med Udformningen af Ny København og Kgs. Nytorv. I Frederik IV's mere end 30aarige Regeringstid var disse Bydele dog faldet saa nogenlunde til Ro — bortset fra Omraadet Øst for St. Kongensgade og her navnlig det saakaldte Amalienborg-kvarter, der stadig var under Forvandlingens Lov.

Vel fandt der *Vest for St. Kongensgade* ingen særlig indgribende Ændringer Sted, og dog skete ogsaa her et og andet af Interesse. Saaledes med Kongens Have og nærmeste Omgivelser. Hvordan denne havde udviklet sig, helt fra Christian IV's Dage (Ktvk. 1930, T. XV og T. XVI) og endelig var blevet 1718, med en efterhaanden fremvokset Randbebyggelse, viser et Kort fra dette Aar (Ktvk. 1942, T. XXVII). Ejendommeligt er de talrige Lysthuse. Indgange for almindelige Folk er kun faa — „Logens Indgang“ fra Gothersgade, samt Indgangen ud for Dr. Tværgades Udløb mod Haven.

Om den øvrige Del af Ny København oplyser Kortmaterialet adskilligt. *Mellem St. Kongensgade og Bredgade* var Kvarteret Nord for Dr. Tværgade kun saare svagt bebygget ved Aar 1700, og her skete Ændringer baade i selve Bebyggelsen og i Gadenættet. Store Omraader var her stadig udlagt til Haver. Om Resultatet af Udviklingen i Frederik IV's Dage giver et Kort fra c. 1728 (Kvtk. 1942, T. XXXIII) gode Oplysninger. Medens Kar-

réen mellem Kgs. Nytorv og „Dronningens Bredgade“ (nu Dr. Tværgade) var helt overladt „Particuliere“ til Bebyggelse, gjaldt dette for Resten af Omraadet kun Grunde ud mod St. Kongensgade, samt Nordsiden af Dr. Tværgade. Her paa „Grev Laurvig“'s store Grund havde Hans høje Excellence, Ulrik Frederik Gyldenløve, ved Aar 1700 opført sit lille Palæ paa Hjørnet mod Bredgade. Grunden var af Sønnen, Grev F. A. Danneskiold Laurvigen udvidet betydeligt 1716, bl. a. med den saakaldte gamle Kgl. Pommeranshave. Palæet var kort efter blevet ombygget af J. C. Krieger, og i Frederik IV's sidste Aar færdigbyggedes endelig hele den store Grund ud mod Bredgade paa helt monumental Vis.¹⁴⁾ Umiddelbart Nord for Grev Laurvigs store Grund optoges et lige saa stort Omraade af Karréen af en anselig Have, tidligere Kongens Broder, Prins Carls, nu hans Datter, Charlotte Amalies. Helt fra Kgs. Nytorv og til Prinsessens Have var nu denne Side af Bredgade stærkt barokt betonet med tre anselige Bygninger, foruden Operahuset (nu Østre Landsret) og det Danneskiold-Laurvigske Palæ, det Plessenske lige overfor (nu Hotel Phoenix) og Niels Juels Palæ (nu det Thottske) paa Hjørnet af Kgs. Nytorv.

Nord for Prinsesse Charlotte Amalies Have er i Følge Kortet anlagt *to Tværgader* i nøje Tilslutning til Karré- og Gadesystemet i Nyboder. Efter Gotfred Hoffmanns Kort af 1687 (Ktvk. 1942, T. XII) var allerede da et nyt Operahus tænkt liggende i en smal Karré, indpasset i samme System, men dermed brød man, da Operahuset endelig blev opført her med en stor tilhørende Grund. Det skete ved Aar 1701 til Afløsning af det ældre paa Sofie Amalienborg, der var gaaet til Grunde ved Slotets Brand 1689. Hvem der har bygget Operahuset vides

¹⁴⁾ Vilh. Lorenzen: Kbh.ske Palæer II, p. 47 ff.

forøvrigt ikke med Bestemthed, men at det er blevet til under v. Platens Ledelse er sikkert nok!¹⁵⁾ Senere, 1720, blev det overladt Landkadetakademiet og de to Gader kan først være blevet til, da der 1722 midt paa Pladsen anlagdes en „Porcellæns-Manufactur“ — en Porcelænsfabrik, med „Huuset“ ud mod St. Kongensgade.¹⁶⁾ Gaden nærmest Akademiet kaldtes Kadetgaden og Gaden nærmest Haven Prinsessegade. Nord for Kadetakademiet ejedes Resten af Omraadet ud mod Toldbodvejen af Magister Knud Tømmerup — fraregnet de „Particulieres“ Grunde mod St. Kongensgade.

Omraadet *mellem Nyhavns Kanal og den nyanlagte St. Annæ Plads med Kanalen* her var saa nogenlunde fastlagt og færdigbehandlet i Christian V's Dage. Som ofte nævnt, havde man set sig nødsaget til at beholde de to skraatløbende Strandstræder. Men op mod St. Annæ Plads skete dog visse Nyordninger kort efter Frederik IV's Tronbestigelse.

Først Opførelsen af den alt i nogen Tid paatænkte Garnisons Kirke, der nu skulde opføres umiddelbart Vest for Store Strandstrædes Udløb. Ved Anlægget af St. Annæ Plads med tilhørende Kanal henover sydligste Del af Amalienborg Have, var et lille Stykke af denne blevet afskaaret (Ktvk. 1942, T. XX og T. XXV). Det var denne Havestump og nogle tilstødende Grunde, der 1703 blev bestemt til Byggegrunde for den nye Kirke; den opførtes i de følgende Aar, til den 1706 stod færdig — i Hovedsagen efter Generalbygmester v. Platens Anvisning.

¹⁵⁾ Weilbach: Dansk Bygningskunst i 18. Aarh., 1930, p. 46. — Jvf. Schjøtt i Architekten IX, p. 283.

¹⁶⁾ A. Øigaard: Fajancefabrikken i St. Kongensgade. Tilskueren 1931, p. 141.

Senere 1711 og 16 udvidedes Grunden yderligere, særlig for den nyanlagte Kirkegaards Skyld.¹⁷⁾

Med Garnisons Kirke og det ældre Søk væsthus havde denne Bydel faaet to stærke Dominanter i Barokkens Aand.

Det var og blev dog Kvarteret Nord for St. Annæ Plads og Øst for Bredgade — *A m a l i e n b o r g k v a r t e r e t* — der i denne Konges Tid skulde undergaa den største Omdannelse — dette omtumlede Kvarter, med den dramatiske Anlægs- og Bebyggelseshistorie. Det havde helt fra Frederik III's Dage været Tumbleplads for Barokkunstens Idéer om Byplanlægning, Bygnings- og Havekunst. At den Ordning, Frederik IV og hans Raadgivere traf, ikke blev den endelige, er en anden Sag.

Et af de vigtige Problemer, der stadig stod uløst ved Frederik IV's Tronbestigelse, var Reguleringen af Kvarteret ud mod Havnen. Her var den forlængst projekterede Toldbodgade kun paabegyndt. Det gjaldt om at faa den gennemført og derved en fast og klar Afgrænsning af det tidligere Slotsomraade. Men tillige laa den Op-gave for at faa de store uordentlige, sumpede Arealer op mod Kastellet regulerede indenfor en ligesaa fast og klar Ramme og med et hensigtsmæssigt Vejnæt. Store Opfyldninger var her nødvendige.

Alt dette staar igen i intimeste Forbindelse med Ordningen af selve det tidligere Slotsomraade.

Endnu i Frederik IV's første Aar var en gennemført *Regulering af Kvarterets Kystlinie* kun i sin Vorden. Toldbodgade, planlagt allerede 1674, var da næppe ført meget længere frem mod Toldboden end til St. Annæ Plads og vilde man videre, maatte man stadig følge den gamle, smalle og besværlige Vej og videre over Dæmningen frem forbi Henrik Ruses forfaldne Værker fra sidst

¹⁷⁾ F. Weilbach: Garnisons Kirke, 1929.

i 1660'erne. Ja! selv den agtværdige St. Annæ Bro var der endnu Rester af — en lang Tunge, der rakte ud mod Sejlløbet (Ktvk. 1942, T. XXVIII). At der endelig kom mere Fart i Tingene, skyldes Kravet om bedre beliggende Tømmerpladser i Stedet for de tidligere, langs Slotsholmskanalerne i den indre By, og at netop Amalienborgkvarteret valgtes dertil. Dertil kom, at Tilstandene mellem Kastellet og Amalienborgs Have i Sandhed var lidet lystelige. Terrainet var og blev sumpet og til dels vandfyldt, hvad Tidens Kortarbejder skildrer med megen Tydelighed. En Undtagelse var Kansler Peder Reedtz tidligere Have, senere Dronning Charlotte Amalies og efter hendes Død 1714 i Sønnen Prins Carls Eje. Kystlinien skar sig ind helt til, ja indover den projekterede Toldbodgade og en Regulering kunde nu ikke længere lade vente paa sig. Man har i ledende Krese øjensynlig regnet med her paa een Gang at kunne opnaa to Ting — faa Tømmerpladserne anbragt og faa det stadig svævende, men meget vigtige Problem: Kystliniens Regulering klaret.

Et af Kongen approberet Projekt fra Efteraaret 1706 viser, hvorledes man havde tænkt sig Sagen ordnet (Ktvk. 1942, T. XXVIII, 1). Hvem der har udarbejdet det, vides ikke, men man tænker uvilkaarligt paa Stadsbygmesteren, J. C. Ernst. Aaret i Forvejen havde Stadens Tømmerhandlere selv, paa Kongens Opfordring, fremsat Ønsker om at faa Pladser ved *Toldbodgade*, hvor Tømmeret let kunde sejles til. Efter Projektet skulde denne Gade nu endelig, langt om længe, føres i lige Linie, direkte løs paa Toldboden, der forøvrigt er foreslaaet flyttet et lille Stykke mod Syd. Ud for Toldbodgade er tænkt *opfyldt en 75 Al. bred Landbræmme beregnet til Tømmerpladser*, fra regnet et Areal, nærmest Kvæsthuset, der allernaadigst var overladt til Haynekommissionen efter dennes Ønske. To korte Kanaler er udsparet, den ene

mellem Kvæsthusets Have og Havnekommissionens Plads og den anden bredere tæt nedenfor Toldboden, i Folkemunde kaldet „det røde Hav“.¹⁸⁾ Den var bestemt for Skibe, der skulde fortolde og har følgelig fungeret som *Toldbodhavn* — en særdeles nyttig Foranstaltning!

Dette Projekt er unægtelig ganske ligetil i al sin nøgterne Klarhed, men opfylder ikke destomindre ypperligt det Dobbeltformaal, man havde sat sig. Dets Tilblivelse afspejler tillige et smukt Forhandlingsforhold mellem den enevældige Monark og en Gruppe af Stadens Borgere! Men ganske vist — da Projektet blev forelagt Tømmerhandlerne, var de fulde af Betæneligheder og kom med Masser af Undskyldninger. „Ingen af dem vilde sig til Pladserne der bekvemme!“ Ikke uden Grund blev Kongen meget forbitret og lod den 12. Marts 1707 de brave Tømmerhandlere vide, at saa kunde Pladsen overlades andre — med mindre de faldt til Føje. De kunde faa endnu nogen Tid til at betænke sig, men saa var det ogsaa forbi med Kongens Naade. Og forøvrigt gav han dem den Besked, at de gamle Tømmerpladser, der fyldte op ved Slotskanalerne, skulde være ryddede inden St. Hans! Men nu opgav Tømmerhandlerne Modstanden, dog ikke uden først at have gjort de tilbørlige Indvendinger og fordret visse Garantier.¹⁹⁾ Sikkert ret tidligt er Grundene mellem Toldbodgade og Havnen blevet fordelt til de forskellige Lodsejere — vel at mærke kun paa Papiret. Thi først 1708 blev der taget alvorligt fat paa Opfyldningsarbejder og de behørlige Bolværker.²⁰⁾ Imidlertid kom Tømmerhandlerne i Tanker om, at de gærne vilde have deres Grunde suppleret med tilsvarende paa den anden Side af Toldbodgade og 5. Aug. 1709 indsendte de en Ansøgning herom til Kongen, der bifaldt Tanken.

¹⁸⁾ Jvf. Thaarup: Journal for Kbh., p. 51.

¹⁹⁾ K. D. VII, Nr. 1174, 1238, VIII, Nr. 6.

²⁰⁾ Suhm: Nye Samling II, p. 5 ff.

Man forhastede sig imidlertid ikke — de lovede Grunde stod endnu for en stor Del under Vand og 1711 fornyede Tømmerhandlerne deres Andragende om hver, paa den anden Side af Gaden, at faa en jævnbred, mindst 40 Alen dyb Grund, hvor de vilde bygge sig Vaaninger, „efter den derover forfattede Tegning“ — formentlig et Kort over det hele Foretagende. Endnu var der imidlertid langt til Enden og endnu i Efteraaret 1714 manglede Opfyldning af 11 Pladser. Men nu skulde der ogsaa sættes Fart paa og alt skulde være i Orden inden Mortensdag det følgende Aar 1715.²¹⁾ Og netop fra dette Aar foreligger et Kortarbejde, formentlig udarbejdet af Stadsbygmesteren, der giver klar Besked om, hvorledes Sagen tænkes ordnet.²²⁾ Det er tillige af en vis byplanmæssig Interesse, idet det foreslaar en „Gade fra St. Annæ Bro, forbi Amalienborg Slot paa den ene og Operahuset paa den anden Side og op til Kongens brede Gade“ — et Forslag, der fastholdes ogsaa i de følgende Aar, hvor Gaden benævnes Amalienborggade. Men om de nævnte 11 Pladser fortæller dette Kort ganske vist, at „de ere uopfyldte og aaben Sø.“ Endelig — 1718 — *kan man vistnok regne med, at hele Landbræmmen med de to Kanaler er i Orden.* Aaret efter er Toldbodgade brolagt og dermed helt færdig. Den prises som „den realeste og længste Gade i Staden“.

Henved 12 Aar havde det hele Foretagende varet og det synes en lang Tid, men var det næppe efter Datidens Forhold, hvor de tekniske Midler var ringe og Arbejdet skulde udføres af Stat og Private i Fællesskab, hvad ikke altid fremmer Tempoet. Man maa ogsaa erindre, at det faktisk var et mægtigt Ingeniørarbejde, der her stod for og ret beset var det noget af en Bedrift, der her var øvet. Christian IV's Drøm om en ef-

²¹⁾ K. D. VIII, Nr. 535.

²²⁾ Det kgl. Bibl. Ny kgl. Smglr. 371. C. Fol.

fektiv Udvidelse af Havnen fra Bremerholm og helt op til Toldboden var nu, omend sent, blevet virkeliggjort. For København som Søkøbstad var der vundet meget — i det lange Løb endda ganske overordentlig meget!

Man staar i al Fald her overfor den vigtigste blivende Indsats af samtlige Bybygningsarbejder fra Frederik IV's Tid.

Men endnu manglede den endelige Opfyldning af Grundene paa den anden Side Toldbodgade. Arbejdet var ganske vist i Gang, men da det endnu ikke var afsluttet i Efteraaret 1721, tabte Kongen Taalmodigheden og befaler 31. Oktober, at hvis det Offentlige skal fuldføre Arbejdet, vil Grundene her blive stillet til Auktion. Vil Lodsejerne selv gøre Arbejdet, maa de beholde dem. Faa Dage efter, i November, lader Politimesteren Ernst hele Terrainet opmaale og indleverer Opmaalingen til Kongen. En Kopi af dette vigtige Kortarbejde med Lods-ejernes Navn findes endnu (Ktvk. 1942, T. XXVIII, 2). Det er meget oplysende — og meget interessant, fordi det viser Tilstandene, som de endnu var paa det Tidspunkt og tillige afslører visse nye Byplanopgaver. Ved Toldboden angives *Toldbodpladsen* og den skraatløbende gamle *Toldbodvej*. Bag Pladsen ved „Amalienborgs Bygninger og Plads“ angives den alt tidligere projekterede Amalienborggade, der aabenbart i disse Aar var alvorlig ment, men desuden en *nyanlagt Gade* fra Amalienborgs Plads ligefrem Nordpaa til Toldbodvejen og aabenbart tænkt udlagt i Amalienborg Haves Midtakse. Medens dette Gadeprojekt aldrig blev til Virkelighed, er med *Amalienborggade den senere Fredericiagade foregrebet*.

Først, da Toldbodgade var ved at komme i Orden i Aarene 1715—18, synes man at være kommet i Tan-

ker om en Regulering af selve Amalienborgpartiet og det tilsvarende Areal Nord derfor, op mod Toldbodvej.

Forskellige Planer har været fremme!

Den Ordning, Ole Rømer havde truffet m. H. t. Amalienborgs Grund og Have (Ktvk. 1942, T. XX) stod stadig ved Magt op igennem Frederik IV's første Regeringsaar. Men flere Kort med projekterede Arbejder røber, at der dels kan være sket visse Ændringer, dels er gjort Udkast til endnu flere og at forskellige Former for Udnyttelse af det store Terrain har været drøftet paa højeste Sted. Dette Kvarter af Staden var jo stadig det eneste større Omaade, hvor der endnu var Plads til kunstnerisk Udfoldelse i den store Stil, idet der dog her ses bort fra Slotsholmen og dens Muligheder. Resterne af det nedbrændte Slot var endnu ikke helt fjærnet og først 1715—16 blev Grunden her planeret. Politimesteren kunde derefter meddele, at nu er der her blevet „en dejlig og stor Plads“ — kaldet „den nye Plads“.

4 Kortarbejder fortæller veltalende om selve *Amalienborg Have* (Ktvk. 1942, T. XXXIX). Det ældste (1) viser endnu Haven, som den var foreslaaet i Rømers Projekt — den kun todelte Have. Visse Smaaændringer i det her gengivne Kortarbejde kunde antyde, at man her stod overfor en virkelig Opmaaling. Det medtager endelig „der alte Schlotz Platz, wo Amalienburg gestanden“. Næste Kortarbejde (2) stammer endnu fra Dronning Louises Tid, da Havens Parterrebede viser hendes og Frederik IV's Navnetræk i Blomsterslyng foran en projekteret Pavillonbebyggelse. Dronningen døde 1721. Dette Kort, et Projekt, arbejder med en Have, der er c. $\frac{1}{3}$ bredere end den ældre, idet Kongens Køkkenhave er tænkt inddraget, helt over mod Toldbodvej (Jvf. Ktvk. 1942, T. XXXVIII).²³⁾ Kompositionen har derved

²³⁾ O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 260.

kunnet blive tredelt. Den projekterede Pavillonbebyggelse længst mod Nord viser tre indbyrdes forbundne mindre Bygninger. Her er endelig paatænkt en Kanal ogsaa ud mod Toldbodvejen, hvorved Haven til de tre Sider bliver fornemt isoleret fra Omgivelserne. Følgende Kortarbejde (3) bærer ligeledes Frederik IV's Navnetræk foruden andre kongelige Personers. Ogsaa det maa opfattes som et Projekt og arbejder som det foregaaende med en Tredeling af Haven og et Pavillonsystem, der nærmer sig det endelig virkeliggjorte. Formentlig er det fremkommet, kort før dette 1729 blev til. Endelig er der det sidste Kortarbejde (4), der giver en helt ny Løsning paa Opgaven. Det forlader helt Tredelingen af Haven med dens Opdeling i kvadratiske Kvarterer, der var en Arv helt fra Ole Rømers Dage. Det opdeler Størsteparten af Haven, med Pavilloner, i 4 Dele, med rektangulære Kvarterer, og med rigere Anvendelse af Vandbassiner af udpræget barokke Former. Det er i Sandhed en Have af en Frodighed og Fantasi, der søger sin Lige — et Stykke Havekunst som kun den modne Barokkunst, paa Grænsen af Rococcoen, kunde inventere den. Og i Parterrebedene foran Pavillonsystemet pranger Frederik IV's og Dronning Anna Sofies Navnetræk. Pavillonsystemet svarer nøje til det virkelige fra 1729 og det hele Arbejde maa aabenbart opfattes som et Forarbejde til den endelige Ordning, der dog aldrig blev gennemført for selve Haveanlæggets Vedkommende.

Alle de tre sidst behandlede Kortarbejder er det en Nydelse at se paa — usædvanlig fine i Tegningen og diskret farvelagt. Hvem har tegnet dem? De synes alle at skyldes samme Haand. Er det J. C. Krieger, der er deres Ophavsmand?

Til de 3 yngre Kortarbejder slutter sig et højst mærkeligt, alt tidligere omtalt Kort (Ktvk. 1942, T. XXXIII, 1), tegnet for at vise „de Pladser, som ligger mellem

Toldbodvejen og Nyhavn, samt de nye Tømmerpladser langs Toldbodvej“ paa begge Sider af en med denne Vej parallel Gade, og med en anselig Plads foran „den nye paatænkte Toldbod“. Dette Kort indeholder ogsaa andre projekterede Arbejder og giver en særdeles klar Forestilling om, hvorledes man i de nærmeste Aar før 1729 har tumlet med Problemet: Sofie Amalienborg Kvarters rette Udformning og Bebyggelse.

Nord for selve det kanalomgivne Amalienborgparti, hvis Have atter her er tredelt, men endnu har det fra Rømers Tid traditionelle Kvartersystem, er angivet en kvadratisk Plads — „den Plads, Eders kgl. Maj. aller-naadigst behager at skulle indgrøftes, 400 Al. udi Quadrat“. I denne Plads indgik nu ogsaa Prins Carls Have, der da ejedes af Conrad Beckens. Det er den senere „Mønsterplads“ — Mønstringspladsen — *der her foregribes.*

Endnu mærkeligere er den „Slotsplads“, der er projekteret mellem „Mønsterpladsen“ og det „nye Slot“ i Havens Midtakse, tænkt som et trefløjet Anlæg, aabnende sig ud mod Slotspladsen og flankeret af to rektangulære Gaarde, indrammede af Bygninger og med Indgange fra Pladsen. Helt lille skulde dette Slot ikke være, idet Hovedfacaden havde en Længde af 100 Alen, Halvdelen af det senere Christiansborgs. Dertil kom de to underordnede Karréer til begge Sider, hvilket vilde give den samlede Facadelængde af over 400 Alen! Man aner, at Hovedbygningen har skullet løfte sig højt, med flere Stokværk, over lavere Bygninger til Siderne: mod Slotspladsen Officerskaserne og Stalde, mod Haven Orangerihuse.

Det er, som Traditionen fra det brændte Sofie Amalienborg gaar igen i dette Slotsanlæg, idet de begge folder sig ud efter Tværaksen og begge afslutter et foranliggende Haveanlæg — „Amalienborgs nye Have“. Broer

fra St. Anna Plads, lagt efter Anlæggets Længdeakse og fra Bredgade efter en Tværakse gav Adgang til al Fornemheden. Om et Residensslot kan der her ikke være Tale — kun om et, ikke helt uanseligt Lystslot — af Sofie Amalienborgs Slags.

Kortet har imidlertid sin store Interesse ved at vise, hvor svært den byggelystne Konge havde ved helt at opgive Tanken om en Slotsbygning i dette Kvarter af Residensstaden. Men det blev ogsaa sidste Gang, et Slotsanlæg spoger paa det nedbrændte Sofie Amalienborgs Grund!

Slotsprojektet maa være indtegnet paa Kortet fra et originalt Slots- og Haveprojekt, der ikke mere kendes. Ej heller Ophavsmanden er kendt, men meget taler for, at det er Kongens Generalbygmester J. C. Ernst, der i 1720'erne var i Færd med at ombygge Københavns Slot.

Aar 1729 har Kongen helt skrinlagt Tanken om et nyt Amalienborg. De store Planer faldt ud til noget meget beskedent, hvad Arkitekturen angaar, noget ret stilfuldt, naar man ser paa Kvarteret som Helhed. Fra dette Aar maa skrive sig et Kort udarbejdet af E. D. Häusser (Ktvk. 1942, T. XXXIII, 2). Her har Amalienborg Have bibeholdt kvadratisk Form, med *en Række mindre Bygninger, der afslutter Haven mod Nord* — efter det snart hævdvundne Princip — Placering efter Tværaksen. I Midten en ottekantet Pavillon, til Siderne mindre og lavere Bygninger — Stalde, Køkkener og Orangeribygninger, til begge Sider midtpaa afbrudt af smaa kvadratiske Pavilloner. Fra Midtpavillonen kunde de høje Herskaber baade nyde Udsigten over Haven og Militærparaderne paa den bagved liggende store rektangulære „*Mønsterplads*“. Det hele Dobbeltanlæg var omgivet af Kanaler, hvorover der førte forskellige Broer — men, mærkeligt nok, ingen efter Længdeaksen. Som Haven og det hele store Anlæg var i Christian VI's Dage, er den smukt

og omhyggeligt gengivet i et stort og pragtfuldt Kortarbejde (Ktvk. 1942, T. XXXVI).

Kan ogsaa denne lette Havearkitektur være et Værk af J. C. Krieger? Som den Havearkitekturens Mester han var, vilde meget tale for ham som Ophavsmanden. Men at Häusser er Ophavsmanden er vel heller ikke udelukket.

De to sidst behandlede Kortarbejder fortæller ogsaa adskilligt om Terrainet *mellem den nye „Mønsterplads“ og Kastellet*. Det var endog overmaade sumpet. Det ældre Kort angiver Udstykningen af det trekantede Areal op mod den skraatløbende Toldbodvej, med Parallelvejen fra Toldbodpladsen op mod „Møllerens Plads“ i Trekantens Spids, 1711 udvist Mølleren Svend Svendsen.²⁴⁾ Men Häussers Kort afslører ubarmhjertigt hele Resten af Arealet som een stor Sump med Sluseafløb i Havnen. Han giver imidlertid tillige en Trafikordning for Omraadet op mod Kastellet. Den ældre Toldbodvej, der i umindelige Tider havde været gjort saa temmelig ufarbar af Renovation, var langt om længe blevet „planeret“ 1718²⁵⁾ og Häusser lægger nu her skævt ud fra Bredgade en „Weg nachem Castell“ og midt imellem denne og Toldboden: „Zollbutheweg nachem Castell“. Ved disse Veje var Adgangen fra Byen til Kastellet lettet betydeligt.

Det blev Frederik IV's sidste Indsats i denne Bydel at give Amalienborgkvarteret Form og ligesom indlemme det i Byen og dens Liv paa mere virksom Maade end det hidtil havde været Tilfældet.

Kgs. Nytorv var født samtidig med Ny København og de hører bybygningsmæssigt sammen. Kgs. Nytorv dan-

²⁴⁾ Rigsarkivet: Rentekammerets Relations- og Resolutionsprotokoller. 11/5 1711.

²⁵⁾ K. D. VIII, Nr. 715. Jvf. O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 258.

ner jo den naturlige Fortsættelse af Karrédannelsen mellem St. Kongensgade og Bredgade.

Vel havde „Kongens nye Torv“ alt i Christian V's Dage faaet den Form og Skikkelse, det skulde beholde helt til vore Dage. Pladsens sydlige Hjørner var endeligt fastlagt ved Opførelsen af „det lille Gæthus“ for Enden af Holmens Kanal i Forbindelse med en regulær Pladsdannelse her.

Derimod var Pladsmidstens Udformning aabenbart Genstand for Overvejelser. Fra Christian V's Dage var hans „Statua equestris“ omgivet af et Gitterværk og udenom dette i en stor Cirkel anlagt et Parterreparti med Kongens og Dronningens Navneslyng, som det ses paa Marselis Stik af Torvet c. 1716. Her er imidlertid udenom Parterrepartiet ogsaa angivet Beplantning af flere Trærækker i koncentriske Ringe omgivet af et Stakitværk (Jvf. Ktvk. 1942, T. XXI, 3). Saaledes er Pladsmidten „Krindsen“, som den kaldtes, ogsaa skildret i 18. Aarhundredes Begyndelse i en anonym Københavnsbeskrivelse. Højst besynderligt lyder det her, at den udmærkede Forfatter ikke aner, hvem Statuen forestiller. „Midt paa Torvet staar en støbt Blymand paa en Hest, som Kong Christian V haver ladet opstille — i hvad Henseende vides ikke“. ²⁶⁾ De døde rider hurtigt!

Men højst mærkeligt er det paa flere Planer at se en anden Form for Pladsmidstens Behandling. Allerede Gotfred Hoffmann (Ktvk. 1942, T. XII) lader Anlægget her spænde over næsten hele Torvet og giver det en flerkantet Form, der retter sig smidigt efter Torvets egen, og med 4 Gange ind til Statuen. Det kunde være et Projekt. Givet er imidlertid, at ogsaa paa senere Kortarbejder (bl. a. Ktvk. 1942, T. XXXIII) har Anlægget samme Form, kun med endnu flere Radialgange. Efter 1716 synes

²⁶⁾ Det kgl. Bibl. Ny kgl. Smlgr. 373, Fol.

Pladsmidten ændret, og hertil hentyder muligvis en Meddelelse om, at Frederik IV lod „Krindsen“ beplante.²⁷⁾ Men Forholdet ligger foreløbig ganske uklart.

En mindre Bygning, dog af monumental Karakter — en ny Hovedvagt — afløste 1724 den ældre og tarveligere. Ogsaa den ny Hovedvagt laa i Hugget for Enden af Ny Adelgade og gav Torvet en ny barokbetonet Tone. Og det fik tillige i det Holstein-Holsteinborgske Palæ fra 1721 et fornemt og interessant Bygningsværk.²⁸⁾

I denne Sammenhæng bør ogsaa nævnes, at Kgs. Nytorvs Fortsættelse i Størrestræde, nu Holmens Kanal, fik en særlig Barokpointe ved Opførelsen af Ernsts Generalkommisariat 1706 paa Gammelholmsiden. Samtidig skulde ogsaa Holmens Kirkes Kapel, ligeledes bygget af Ernst, give denne Side af Holmen et moderne Ansigt. Ikke mindst denne sidste Bygning bidrog til at give dette Parti af Byen arkitektonisk Holdning. Kapellet fik sin prydelige Pilasterfacade mod Kanalen med den rigtige Motivering, at den „er beliggende saa nær ved Slottet og paa saa skønt et Sted, der falder i Øjnene af alle Fremmede“.²⁹⁾

Det er aabenbart et typisk dansk Karaktertræk, at man gjerne vil vinde Fremmedes Agtelse og Beundring.

27) O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 261.

28) Vilh. Lorenzen: Kbh.ske Palæer II, p. 51. — Jvf. s. St. p. 79 f.

29) Vilh. Lorenzen: Centraladministrationen, p. 23. — C. Elling: Holmens Bygningshistorie, 1932, p. 30 ff.

IV

SLOTSHOLMEN OG FREDERIKSHOLM KVARTERET.

Medens der ikke i Frederiksholm kvarteret skete bemærkelsesværdige Forandringer i Frederik IV's Tid, var det dog forstaaeligt, at der i dette Kvarter, saa nær det kgl. Slot byggedes ret monumentalt. Til de tidligere Lützouske, Edingers og muligt Plessenske Palæer kom nu det af Krieger for Kronprinsen opførte „kgl. Palæ i Kalvehøderne“, den beskednere Forløber for det nuværende Prinsens Palæ.³⁰⁾

Byplanmæssigt nær tilknyttet Slotsholmen som Kvarteret var alt fra første Begyndelse, kom de dog ikke i Frederik IV's Dage i den intimere bebyggelsesmæssige Forbindelse indbyrdes, som det skete under hans Efterfølger — selvom en vis forsigtig Tilnærmelse fandt Sted, i Kraft af de Reguleringsarbejder Frederik IV lod foretage paa Slotsholmen.

Forbindelsen med Slotsholmen skete alt fra tidligere Tid ad de to Broer — Stormbroen og Prinsens Bro. Men forøvrigt hører Slotsholmen — ligesom Amalienborgskvarteret — til de Partier af Hovedstaden, hvor Frederik IV's Regeringstid kom til at sætte sig stærkest Spor. Noget andet er, at hans Virke ogsaa her mærkelig hurtigt skulde udslettes for mere blivende Ordninger. Men som tidsbetegnende har Kongens Omlægning af Bebyg-

³⁰⁾ C. Elling i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., V, p. 430 f.

gelsen paa Slotsholmen sin historiske Betydning — lærerig paa mange Maader.

Kongen havde arvet den tidligere Bebyggelse her fra sin Forgænger og den var unægtelig af meget curios Karakter. I den østlige Del, ud mod Havnen, havde allerede Christian IV's stærke Haand bragt en storslaaet Orden til Veje med Søarsenalet og dette havde igen holdt hans Søn og Sønnesøn til at respektere den faste Byggelinie nedover Slotsholmen, dannet af nuværende Tøjhusgades østlige Side. Langs denne førtes Færdselen ned mod Prinsens Bro og videre til Ny Kongensgade. Denne langstrakte Akseforbindelse i nord-sydlig Retning skulde faa afgørende Betydning for Frederik IV's og hans Bygmesters Ordning af den resterende nordlige Del af Slotsholmen. Denne laa ved Frederik IV's Tronbestigelse hen i største Forvirring — med det gamle Slot, med Stalde og Ridehuse og Remiser og dertil den private Bebyggelse — uden fjærneste Antydning af Orden og bybygningsmæssig Mening.

Kortet over Slotsholmen fra 1680'erne antyder et Forslag til en Regulering af denne (Ktvk. 1942, T. X) og Gotfred Hoffmanns ofte omtalte Kort (Ktvk. 1942, T. XII) angiver en noget lignende Ordning. I begge Tilfælde gjaldt det en klarere, mere overskuelig Form for denne Del af Slotsholmen — Staldgaarden med Ridebane. Mest radikalt er Kortet fra 1680'erne, der forudsætter hele Privatbebyggelsen fjærnet, lader Staldgaard og Ridebane omgive af Gader og ikke staar fremmed overfor en Nedrivelse af det gamle Slot. Hoffmann nøjes med at lade en rektangulær Ridebane Syd for Slottet omgive af Bygninger paa de 3 Sider — men lader Slottet og Privatbebyggelsen urørt.

Begge Kortarbejder viser, at man har været inde paa en Omlægning af Slotsholmens Bebyggelse og dette staar

aabenbart igen i en vis Forbindelse med Christian V's Slotsplaner, som de blev udformede af Lambert v. Haven i Begyndelsen af 1690'erne (Ktvk. 1942, T. XXII, 1). Men i denne Konges Tid skete intet i Retning af en saa radikal Omordning af Slotsholmen, som den her antydede. *Det blev Frederik IV, der tog disse Tanker op igen*, ganske vist i moderat Form og nærmest som Gotfred Hoffmann havde tænkt sig dem. Privatbebyggelsen vovede han ikke at røre ved, ej heller Slottet. Velkendt er hans Ytring om det forkastelige i at nedrive „den gamle Rede“, hvori alle hans Forfædre var oplækkede. At han ombyggede den, endda meget kraftigt, er en anden Sag! Og — om noget Sted — træder denne Konge paa Slotsholmen frem for os som den interesserede Bygherre. Et morsomt Vidnesbyrd om Kongens Byggeiver er en Udtalelse fra 1729 af Historikeren Hans Gram, der harcellerer over, at Hans Kgl. Majestæt hellere lader 14000 Rbdr. gaa ud af Landet til Sachsen til Sten, Kalk eller Marmor end til Bøger.³¹⁾

Kort efter sin Regeringstiltrædelse, 1701, begyndte han sine Byggeforetager paa Slotsholmen. Samtidig med at han erstattede den ældre Bindingsværksløngang, der fra Slottet førte over til Provianthuset, med en ny Stenbygning i traditionel Barokmanér — tog han fat paa Anlægget af *den nye Ridebane med omgivende Stalde*, et rektangulært Anlæg, der retter sig lydigt efter den forlængst fastlagte Tøjhusgadelinie, idet Længdeaksen forløber parallel med denne. Langs Tøjhusgade laa Ridestalden, forlænget helt op til Løngangen. Foran Slottet laa Kørestalden, over mod Privatbebyggelsen, Hestestaldene og mod Frederiksholms Kanal andre Bygninger, bl. a. Vognremiser.³²⁾ Disse Bygninger opførtes alle af

³¹⁾ H. Gram: Breve fra Hans Gram, 1907, p. 7.

³²⁾ Weilbach: Dansk Bygningskunst, p. 47 ff. — Jvf. Vilh. Lorenzen i Centraladministrationen, 1914, p. 30 ff.

J. C. Ernst. Kort efter — 1703—06 — blev det nye regulære Princip ogsaa fulgt ved Opførelsen af Staldmestergaarden paa Hjørnet af Tøjhusgade og Kanalen — i Hovedsagen et Værk af v. Platen. Dette er de væsentligste af de nye Byggeforetagender, der fandt Sted paa denne Del af Slotsholmen. En vis Orden og Overskuelighed var opnaaet, men heller ikke mere. Thi stadig laa det gamle Københavns Slot, pittoresk og morsomt i al sin Uregelmæssighed, men ganske umoderne og forældet — som en stor Herregaard flyttet ind i Byen og omgivet af Grave. Og da Frederik IV efter Krigens Afslutning bestemte sig til at modernisere sit Residensslot, blev det i Virkelighed kun til en utilfredsstillende barokkiserende Ombygning, der langt fra kom til at svare til Barokkens virkelige Idealer. Ombygningen foretoges af Ernst og Krieger og stod paa 1724—27.³³⁾

Paa et eller andet Tidspunkt er der mellem Ridebaneanlægget og Frederiksholms Kanal anlagt en lille Prydhave.

Som Slotsholmen var og saa ud ved Frederik IV's Død faar man en klar Forestilling om den af et Kort, udarbejdet umiddelbart efter de store Byggearbejders Afslutning (Ktvk. 1942, T. XXXI). Det fortæller i sit klare Sprog vidtløftigt og udførligt om hele Slotsholmen, med alle dens offentlige og private Bygninger, enkelte med interessante Haveanlæg. Af offentlige Bygninger var bl. a. den nye Kancellibygning, overfor Børsen, kommen til. Dens Facade med Slotspladsen fortsætter Tøjhusgades østlige Flugtlinie. Atter dette Bygningsværk skyldes Ernst.³⁴⁾

Men Frederik IV's bekostelige Arbejde paa det gamle Slotsterrain fik en krank Skæbne. For den forstaaende Samtid, opdraget som den var med Barokkens strænge

³³⁾ Weilbach: Anf. V., p. 73 ff.

³⁴⁾ Vilh. Lorenzen: Centraladministrationen, p. 28 ff.

Byplanlægning og Bygningskunst for Øje, var det Hele forfejlet og kun halvgjort Arbejde. Kongens stærke Pietet overfor „den gamle Rede“ havde sin store Andel heri. Det første, hans Søn gjorde, var da ogsaa at nedrive Faderens Værk og gennemføre en radikal Omregulering af hele denne Del af Slotsholmen — en Omregulering i den virkelige store og alvorlige Barokstil.

V

CHRISTIANSHAVN MED NY-CHRISTIANSHAVN.

Christianshavn laa saa temmelig urørt hen i Frederik IV's Regeringstid og dens Udvidelsesmuligheder mod Syd, ud mod den i Frederik III's Dage opførte nye Vold her, og mod Nord, indenfor „Christianshavns nye Værk“, blev ogsaa i denne Konges Tid kun langsomt udnyttede. Derimod viser Kortarbejder fra c. 1700 (Ktvk. 1942, T. XXIII, XXIV), at en Opfyldning foran Strandgade ud mod „Strømmen“ var godt i Gang paa begge Sider af Dæmningen, der førte til Knippelsbro; denne blev forøvrigt delvis fornyet i Frederik IV's Tid, første Gang efter en Model og Tegning af Ernst, approberet af Kongen 1712. Senere igen efter Forslag af Kongen 1728.³⁵⁾ Man havde ogsaa faaet anlagt enkelte Smaahavne³⁶⁾ og Brogade, samt en Forlængelse af Torvegade ned mod Broen, begynder at tage Form.

Størst Interesse knytter sig dog til de stadig tilbagevendende Planer for Udnyttelsen af det store Terrain, bestemt for et Ny-Christianshavn, Nord for Christian IV's gamle Stad.

I Christian V's Tid havde man længe haardnakkethet

³⁵⁾ Rigsarkivet. R. P. 67, 15 K. R. — Jvf. H. C. V. Møller i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., V, p. 241 ff.

³⁶⁾ G. L. Grove: Kjøbenhavns Havn, 1908, p. 25 f.

holdt fast ved Tanken om en mægtig Byudvidelse til denne Side i Tilknytning til det nye Flaadeleje — og Nyholm mellem dette og Voldanlægget. Men Kongen døde, og intet var gjort for at realisere Tanken.

Hvad vilde Frederik IV og hans Mænd? Ønskede ogsaa de at se en helt ny Bydel rejse sig her op af det lave Vand?

I „Holmens Bygningshistorie“ har Chr. Elling givet en udførlig Skildring af de stadigt skiftende Planer for Udnyttelsen af det store Terrain. Det fremgaar heraf, at man i Frederik IV's Tid øjensynligt helt havde opgivet Tanken om et Ny-Christianshavn som en Borgerby. Arbejdede man overhovedet med Planer for en bymæssig Bebyggelse, lagt ud her, var det som en Marineby for Matroser og „Holmens faste Stok“ i Forbindelse med alskens Marineanlæg til Flaadens Tarv og Nytte, til Aflastning — helst til Overflødiggørelse — af Bremerholm (Gammelholm).

Mærkværdigt nok laa alle Planer saa godt som stille i de første 20 Aar af Frederik IV's Regeringstid, skønt Krigen 1700 og de mange Krigsaar 1709—20 skulde synes at stille sine Krav. Det var først ved Aar 1720 et kraftigt Initiativ kom til Orde. Flaadens dygtige Fabrikmester Olaus Judichær fremsatte i dette og det følgende Aar hele 3 Projekter til en fuldstændig Udnyttelse af Omraadet mellem Christianshavn og Nyholm. Kun de to yngste Projekter er kendt til Fulde og af disse er atter det næstnyngste særlig interessant. I dette Projekt har Judichær til Hensigt at bygge en Marineby, men kun paa den Del af Omraadet, der laa lige indenfor Voldanlægget, Resten af det store Areal vil han udlægge til Udvidelse af Nyholm med anselige Bygningsanlæg og til en Udvidelse ogsaa af Flaadens Leje — alt i alt et mægtigt Marineetablissement, der havde været den dansk-norske Orlogsflaade fuldt værdigt. Judichær maa

have haft en ikke helt ringe Forstaaelse af Principper for barok Byplanlægning. Med Rette siger Elling om hans Projekt, at det er „et Barokanlæg i vældig Maalestok og at det i enhver Henseende vilde kunne gøre sig gældende i Københavns Byplan med den største Vægt, ja! overhovedet blive det største barokke „Kvarter“ i Byen, vel ikke i Flademaal, men i lineær Udstrækning“.³⁷⁾ Interessant og vigtigt er, at Judichær — forøvrigt i Lighed med det tidligere Forslag — fastholder de aksiale Forbindelser ogsaa mellem dette nye „Ny-Christianshavn“ og Ny København og vil kæde de to Bydele sammen efter de lange Flugtliniers Princip.

Men det gik, som saa altfor ofte i hine Tider, at Misforholdet mellem Projektering og Virkelighed ogsaa her blev uhyggeligt stort. Der kom intetsomhelst ud af dette storladent formede Marineetablissement.

En vigtig Begyndelse til en senere Ordning blev Opførelsen af en Marinebygning paa den 1695 opfyldte, af Marinen 1723 erhvervede Motzmans Plads, senere Christiansholm, omtrent midt imellem Flaadens Leje og Christianshavn.

Først under de følgende Konger skulde Opfyldningen og Bebyggelsen paa mere omfattende Vis forberede det, der er blevet til det nuværende Orlogsværft.

³⁷⁾ Chr. Elling: Holmens Bygningshistorie, p. 37 f. De to omtalte Projekter er gengivet p. 38 og 39.

VI

DEN GAMLE BY.

En By skifter Udseende, hurtigere eller langsommere — naar da ikke store Katastrofer, som Ildebrande, pludselig fornyer hele Kvarterer. Under normale Forhold forsvinder altid gamle forfaldne Huse og nye opføres i deres Sted. Sligt vil altid ske! Men i hine Tider var Fornyelsestempoet saare langsomt og dog synes det, som om Tempoet i Frederik IV's Dage efterhaanden sættes noget op og at denne Forvandlingsproces bliver mere og mere iøjnefaldende. Byggeloven af 1683 virker med stadig øget Effektivitet og Ejendom efter Ejendom erstattes Bindingsværksbygninger med Bygninger i Grundmur, særlig naturligvis i de saakaldte „store“ Gader, ihvorvel Særtilladelse af og til giver Ret til at bygge i Bindingsværk, i al Fald delvis.³⁸⁾ *Den gamle Bykærne ændres gradvis fra Bindingsværk- til Stenby*, selvom Bindingsværket — endog i Facaderne — længe endnu beholdt Overtaget. I de kendte Tilfælde hedder det stadig, at Nybygninger skal være „Staden til Zirat“, og man tager ikke Fejl, naar man i dette Udtryk ogsaa lægger Betydningen: moderne, og det vil atter sige i Barokmanér, med regelrette, taktfast opdelte Facader. Af offentlige Bygninger i den gamle By opførtes i Aarene før Branden 1728 kun Arresthuset, omtrent paa det nuværendes Plads. Det skyldtes Ernst. Nævnes bør dog, at Vartov paabegyndtes 1724, vistnok af Krieger.

³⁸⁾ K. D. VIII, pass.

Saaledes ændrer da de gamle Bydele efterhaanden Karakter. De bliver *barokkiserede*.

Men ogsaa Byggelovens Krav om Udvidelse af altfor trange Gader og Stræder søgte man at imødekomme — ikke blot for at lette Færdselen, men ogsaa — og i god Overensstemmelse med Barokkens Ordenskrav — for at give dem den heftigt attraaede Regularitet. Men det var rigtignok en temmelig utilfredsstillende Maade, man gik frem paa, naar man vilde bort fra det snævre, altfor kringlede og krogede i Byens gamle middelalderlige Gadenæt — ogsaa for at Karosser, samt de fra Aarhundredets Begyndelse stadig talrige Portechaiser, bedre kunde komme frem. Modstanden var stærk, thi for det første er intet nu engang mere sejlivet end gamle Færdselslinier og endnu vanskeligere — og bekosteligere — var det at faa Magt over de til Gaderne knyttede Grundejendomme med deres hævdvundne Rettigheder. Derfor kunde der kun hist og her gøres noget for at udvide Gader og med „Regulariteten“ blev det rigtignok ofte saa som saa. Thi, ganske som i vor Tid, maatte man nøjes med at lade enkelte Bygninger, ved Nyopførelser, rykke tilbage fra bestaaende Facadelinier og derved opnaaede man kun, ganske som i vor Tid, at Gaderne kom til at se ud som om de aldrig blev færdige!

Kun i meget ringe Omfang fandt derfor Gadegennembydninger og radikale Reguleringer Sted i de mange Aar inden den store Brand 1728. Noget af det første, der skete i den nye Konges Tid, var den endelige Gennemførelse af Gotfred Hoffmanns Plan til Regulering af Voldgaden fra Nørregade til Vestergade. Det skete paa Politimesterens Initiativ (Ktvk. 1942, T. XVI, 3). Af mindre Betydning var, at *Trompetergangen* kort efter blev til det lille Stræde, der nogenlunde falder sammen med nuværende Niels Hemmingsensgade mellem Valkendorfs-gade og Skindergade. Færdselen i dette gamle Kloster-

omraade var i det hele taget meget besværlig og vanskelig. Særlig Tugthusporten var en meget snæver Passage og der var da ogsaa 1727 Planer fremme om en Forbedring. Først med Ildebranden aabnede sig helt nye Muligheder for dette Kwartér. Da Nellikestræde, nu *Asylgade*, var saa smal, at en Vogn ikke kunde køre igennem den, befalede Magistraten den 1724 gjort bredere — men om det skete, vides ganske vist ikke!³⁹⁾

Det Arbejde, der igennem Aarhundreder var gjort — Kongernes vedholdende Kamp — for at gøre København til en renlig, og dermed ogsaa til en sund By, førtes selv sagt videre ogsaa i Frederik IV's Tid. Det gjaldt hele Byen, men man tager ikke Fejl, naar man gaar ud fra, at det fortrinsvis var den gamle Bys Gader, der voldte Myndighederne størst Besvær. I Christian V's Dage var det trods alle Anstrængelser endnu langtfra lykkedes at klare denne Side af Byens tekniske Forvaltning tilfredsstillende. Frederik IV's Regering synes paa dette Punkt at have vist større Utaalmodighed, men næppe dog større Energi. Kritiken overfor Sløseriet var ganske vist bleven skarpere indenfor det førende Borgerskab, men Indbyggernes store Mængde var endnu længe forfærdende efterladende og uforstaaende. Flere Kommissioner til Forholdenes Forbedring nedsattes i de første Aar af Frederik IV's Regering, efter at Krigsurolighederne 1700 var overstaaet.

Der gøres meget for at holde Gaderne rene og for dets naturlige Forudsætning — ordentlig Brolægning.

Som alt nævnt viste det sig allerede 1701 nødvendigt at give en ny Instruks for Politiet — forøvrigt Christian V's fra 1691, men betydelig skærpet i Form og Indhold. Ogsaa denne Instruks omfattede Tilsyn med Torves og Gaders Renligholdelse i Overensstemmelse med de

³⁹⁾ O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 256 f.

udstedte Forordninger.⁴⁰⁾ Men Aaret efter, 1702, overlades Renholdelsen for 7 Aar til en særlig Inspektør.⁴¹⁾ Derefter blev truffet andre Ordninger. Forholdene var ikke lystelige og kraftig Indgriben i Sandhed paakrævet. Regeringen bekender i Instruksen af 1701 selv, at „vi Dag for Dag ugærne maa fornemme stor Uskiklighed her at gaa i Svang, med den megen Urenlighed, som overalt paa Torve, Gader og Stræder daglig tilsamles og ikke efter derom allernaadigst gjorde Anordning jævnlig bortføres, som det sig bør, men at den derimod paa mange Steder ikkun bliver sammenfejlet og i store Hobe og Møddinger henlagt, Staden ikke til ringe Vanheld, foruden den Vederstyggelighed, som saadan Uhumskhed ellers med sig fører“.

At Pesten 1711 ikke er uden Forbindelse med slige Forhold kan man gaa ud fra, og dette Ulykkesaar satte da ogsaa en ordentlig Skræk i Livet paa Myndighederne — mindre aabenbart paa den jævne Mand. Aaret efter griber Kongen energisk ind, netop med Pesten som Baggrund. Men der var stadig lang Vej frem og hele Resten af Kongens Regeringstid kan man møde drastiske Skiltringer af Gadernes og Pladsernes svinagtige Tilstand.

1716 var det særlig galt med „Renovationen“ og man prøver sig frem med forskellige Ordninger. Problemet synes i det hele taget at have været meget vanskeligt at klare. Og dertil kom Besværighederne med at finde Lossepladser. Ogsaa dette krævede talrige Forordninger og Kontrakter.

Og dog — trods alt faar man Indtryk af, at Klagerne i Kongens senere Aar mere gælder enkelte bestemte Steder end Byen i Almindelighed og man kan derfor gaa ud fra, at *Byen som Helhed virkelig i Frederik IV's senere Aar er blevet mere ren — og sund.*

⁴⁰⁾ K. D. VII, Nr. 990.

⁴¹⁾ K. D. VI, Nr. 1005, 1014, 1022.

Dertil har ogsaa en mere forsvarlig og gennemført *Brolægning* bidraget. 1705 ansættes en Brolægningsinspektør, men senere synes ganske vist ogsaa hans Virksomhed at være ordnet paa anden Maade.⁴²⁾ Saa sent som 1722 erfarer man forøvrigt, at der endnu findes ubrolagte Gader og Pladser.⁴³⁾ I Forbindelse med Brolægning stod selvsagt Nødvendigheden af at gøre denne saa rigtig og jævn, at Vand kunde faa tilbørlig Afløb. Samme Aar som den nye Politiiinstruks forelaa, nedsattes da ogsaa en Kommission, der skulde sørge for „Vandfaldet“ i Gaderne — at Vandet kunde afledes paa bedste Maade.

Christian V's Forordning af 1680, med Paabud om, at alle Gader skulde anlægges „efter Vaterpas“, var aldrig blevet strængt efterlevet, saa en Nyordning var højlig paakrævet. Idelig var der Klager over, at Borgerne „incommoderedes“ af Vandløb for deres Gaarde og Huse og 1726 og 27 maatte der udstedes nye Ordre til Afhjælpning af denne Ulempe.⁴⁴⁾

Et Renholdelsesspørgsmaal for sig frembød stadig Havnen og Kanaler og 1705 nedsattes en særlig Kommission til at klare denne, ikke mindst for Skibsfarten, vigtige Opgave. Senere igen — 1718 og 22 — blev truffet nye Ordninger.

Ogsaa ad disse Veje udrettedes aabenbart et godt Arbejde i Løbet af Frederik IV's Regeringstid — i Pagt med en voksende, men ganske vist langsomt voksende Almensans.

En enestaaende Lejlighed til Sanering af store Dele af den gamle By frembød sig med den uhyggelige Brand, der 1728, i Dagene fra den 20. til 23. Oktober, lagde en

⁴²⁾ K. D. VII, Nr. 1157.

⁴³⁾ K. D. VIII, Nr. 861.

⁴⁴⁾ K. D. VII, Nr. 1037, VIII, Nr. 1096, 1123. Jvf. O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 325 ff.

stor Del af Byens Kvarterer i Aske. Det gik frygteligt ud over hele den sydvestlige Del af Staden — omtrent Halvdelen af den gamle By. Ca. 1670 Ejendomme, d. v. s. en Tredjedel af det daværende København gik op i Luer, og 12—15,000 Mennesker blev husvilde. Dertil kom, at mange Kirker og offentlige Bygninger var haardt medtagne af Branden.

Denne frygtelige Ulykke virkede i første Øjeblik ganske lammende paa Befolkningen og Myndighederne, men hurtigt tog Regeringen sig sammen, og det er interessant at se, hvorledes Enevældens Administrationsapparat, da det blev sat i Gang, trak sig sammen om den vældige Opgave, der saa pludselig var lagt paa Regeringens Skuldre. Der var først og fremmest Arbejdet med at bringe de mange husvilde Mennesker den nødvendige Hjælp og Tag over Hovedet, der var Arbejdet med at faa Næringslivet sat i Gang, og der var, hvad her skal skildres, Arbejdet med at faa de nedbrændte Kvarterer bygget op igen paa ny og bedre Maade. At Kong Frederik IV tog energisk Del i dette Genopbygningsarbejde, ved man, og han mente at kunne gaa ud fra, at alle sande Patrioter „af alle Kræfter vilde tilstræbe, saavel til Publici som til deres egen Opkomst, at Stadens Opbyggelse, Handel og Vandel samt Næring og Bjærgning kunde fremdeles bringes i Flor og Velstand“. Han skulde dog, hvad dette Stadens „Retablisement“ angaar, lide en Del Skuffelser fra de sande Patriots Side.

Allerede 5. November nedsætter Kongen en *Reguleringskommission*. Utvivlsomt var det de dertil bedst egnede Mænd, der fik Sæde i Kommissionen — af virkelige Fagmænd Generalbygmester Ernst, Overlandbygmester J. C. Krieger og Stadsbygmester Hiller, dertil kom saa som Pennens Mand Hofretssekretær Joachim Richard Paulli.

Kommissionens Opgave var at tage „det gamle Kort“

over København for sig og overveje, hvorledes Gaderne i de afbrændte Kvarterer kunde gøres mere *regulære*, end de tilforn havde været. De skal derfor udvides til begge Sider. Dette vil ogsaa blive til større *Commodité* — Bekvemmelighed — for Indbyggerne. I de to Udtryk — Regularité og Commodité ligger afgjort Ønsket om at omskabe det gamle, middelalderlige Gadenæt efter Barokkens Ordensbegreb med brede og lige Gader.

Til den Ende skal Kommissionen udarbejde „et nyt Kort“ over de afbrændte Kvarterer og paa det indtegne, hvorledes Gaderne burde lægges. Kommissionen skal ogsaa tildele hver sin Grund, „som ham proportionaliter kan tilkomme“. Kortet skal, med tilhørende Forklaring og Betænkning snarest muligt indleveres til Kongen.

Har end et æstetisk Hensyn betydet en Del i denne Sag, er det dog givet, at Nedsættelsen af Kommissionen først og fremmest har en rent praktisk Begrundelse — Forringelse af fremtidig Brandfare. Derfor siges udtrykkeligt, at der „til mere Sikkerhed for Indvaanerne og Betryggelse skulde herefterdags sættes grundmurede Bygninger i Stedet for de forhen opførte Bindingsværksbygninger, hvormed oftest Ulykke og Fare er foraarsaget“.

Kort efter afgik et af Kommissionens Medlemmer ved Døden — Stadsbygmester Hiller. Han erstattedes 12. November af Assessor Nicolaus Banner Mathiesen, der ogsaa som Stadsbygmester kom til at afløse Hiller. Samme Dag blev Stadskonduktør Søren Balle tilforordnet Kommissionen. Han skulde, „naar og hvor det forlangtes gaa til Haande med Maalebrevne og al anden Oplysning“.⁴⁵⁾

Man maa lade Kommissionsherrerne, at de arbejdede hurtigt. Men Sagen hastede jo ogsaa! Det „nye Kort“

⁴⁵⁾ Rigsarkivet: Sjæll. Tegnelser.

med Betænkning blev 7. December færdigt og indleveret til Kongen. Ophavsmændene fik endda Lejlighed til at demonstrere deres Planer og Hensigter for Majestæten selv. Frederik IV var tilfreds og giver 18. December i en Skrivelse til Kommissionen, indeholdende Approbationen, et Resumé af Betænkningen ud fra sin „Formening“ om, i hvilken Retning dens Tanker gaar.⁴⁶⁾

Unægtelig er Reguleringskommissionens Betænkning interessant. Det er den første udførlige, skriftlige Fremstilling af en stor Byplansag, vi overhovedet ejer. Skade kun, at Hoveddokumentet i Sagen, selve „det nye Kort“ ikke mere er til — i al Fald hidtil ikke er kommet for Dagen. Der foreligger kun det senere Kort af 1730 (Ktvk. 1942, T. XXX). Paa Grundlag af dette vil det dog ved Hjælp af Betænkningen og Approbationsskrivelsen være muligt at drage Slutninger tilbage til Kortet af 1728.

Om Gadebredder bestemmer Betænkningen, at de store Gader bør have en Bredde af 24 eller 20 Alen, medens de mindre, „Nebengaderne“, kan nøjes med 16.

Vigtigt er, hvad oplyses om selve Reguleringsplanerne.

Betænkningen deler de afbrændte Kvarterer i 3 Særomraader.

1. Det sydvestlige Omraade *Vest for Nørregade og Gammel og Nytorv*. Her foreslaar Betænkningen et kraftigt Gadekryds i Midten af Københavns allerældste Bykærne, Kvarteret Vest for de to Torve, dannet af 2 Gader — een paa 24 Al. Bredde, „saa den omtrent faar Flugten med Nygade“ — og een, der lægges saaledes, at den fra Krydset løber op mod Lars Bjørnsstræde og videre ad Teglgaaardsstræde, der lægges om i Flugt med den foregaaende. Fra Krydset skulde Vejen kunne gaa direkte paa Kattesundet. De gamle smalle og krogede Gader her — Store og Lille St. Clemensstræde, Hellig

⁴⁶⁾ Rigsarkivet: s. St.

Korsstræde, Vognbadstuestræde og Antiquitetsstræde skulde radikalt nedlægges.

Sammenligner man Betænkningens Ord med *Kortet* af 1730, viser dette den 24 Alen brede „store Gade“, der blev til nuværende Frederiksberggade, og at Gaden Nordpaa, fortsat helt til Nørrevoldgade, er tænkt som en større Gade paa 20 Alens Bredde. Men desuden afslører *Kortet*, hvad Betænkningen ikke siger et Ord om, at samtlige Gader mellem Vestergade, Nørregade og Voldgaderne er tænkt udvidede og gjort ligeløbende — til større „Regularitet og Commoditet“.

2. *Omraadet Øst for Gl. og Nytorv og Nørregade til og med Fiolstræde.* Her var Betænkningens ledende Tanke at skabe 3 brede og lige Trafikaarer op igennem denne Del af Byen.

Den første af dem tilvejebragtes ved at lade en Gade paa 16 Alen løbe fra Knabrostræde „lige op i“ Klædeboderne (Skindergades vestligste Del) d. v. s. med en Gennemskæring af Karréen mellem Brolæggerstrædet og Nygade — Vimmelskiftet og videre gennem Skovbogade. Næste Trafikaare dannes af en Gade, der skulde „skære igennem“ (Karréen mellem Vimmelskiftet og Skindergade) lige for Badstuestræde, saa der kunde blive en lige Vej over Vor Frue Kirkegaard (østligste Del) op igennem Fiolstræde til Nørrevold. En stiptet Linie paa *Kortet* angiver tillige, at Pladsen ved Vor Frue Kirke skulde have en lige Byggelinie i Syd. Endelig skulde den tredje store Trafikaare løbe i lige Linie fra Stranden, gennem Naboløs, Hyskenstræde og Klosterstræde op til Skindergade. De 3 nævnte Gader skulde udvides til 20 Alens Bredde. Den lille Blindgade Endeløs nedlægges.

Hensigten med disse Omlægninger af Gadenættet var at skabe *gennemløbende* Trafiklinier — derfor de dristige Gennemskæringer af bestaaende Karréer mellem Kvarteret ved Stranden og den indre By — og navnlig

den direkte Forbindelse — den midterste af de tre Trafikaarer — helt til Nørreport.

Ser man nu paa *Kortet* af 1730, forbavses man over, at adskilligt flere end de i Betænkningen nævnte Gader er regulerede og udvidede. Det gælder Knabrostræderne, i ganske særlig Grad Badstuestræde og i noget mindre Grad Fiolstræde.

Et afgrænset Kvarter beskæftiger Betænkningen sig en Del med. Det er det gamle Klosteromraade, hvor Trafikforholdene fra gammel Tid var højst ubekvemme. I Stedet for det smalle Helligejststræde skulde anlægges en 20 Alen bred Gade fra Amagertorv, „til hvilken den fra Købmagergade anviste Tværgade, forhen kaldet Store Helligejststræde (nu Valkendorfs-gade) kunde udskyde og derfra ledes ud til Ulfeldts Plads (nu Graabrødretorv) og derover lige ind i Skindergade. *Kortet* viser ganske rigtigt det udvidede Store Helligejststræde, tillige den udvidede Tugthusport og antyder som dennes Fortsættelse en Gennembrydning (den nuværende bredere Trompetergang) ud til Skindergade. Men *Kortet* viser tillige, hvad Betænkningen end ikke nævner — en Regulering af Graabrødretorvs Sydside som en ligeløbende Væg og desuden et bredt Udløb mod Klosterstræde. Man prøver paa at faa sat Skik paa denne uregelmæssige tilfældigt opstaaede Pladسدannelse. Den vilde faa regulær rektangulær Form, nogenlunde midtsamlet af Ulfeldtstøtten — et Forsøg paa Pladskunst, omend i den lille Stil! Endnu mere fremgaar af *Kortet* — og af det alene. Valkendorfs-gade er fortsat — men ganske vist ikke i Flugt — af Lille Tugthusgade eller Kokkegade, der i et Knæk udenom Helligaandsklosteret er ført ned mod Amagertorv. Denne knækkede Gade er angivet som ret bred, og takket være den, vilde Pladsen om Helligaandskirken faa en klar regelret Form.

3. *Omraadet mellem Fiolstræde og Gothersgade.* Ikke

mindst her har Betænkningen store Planer for! Skidenstræde (nu Krystalgade) skal — helt fra Nørregade — tilligemed Landemærket gøres til en Hovedgade paa 24 Alen. Tillige har man haft Øje for Nødvendigheden af at aflaste Trafikken fra Nørreport, „saasom gennem den om Torvedagene falder stor Kørsel“. I den Anledning skal „Stykker af Lille Købmagergade udlægges“, d. v. s. helt omlægges og erstattes af en kort bred Gade, der i et Knæk faar sin Fortsættelse i den ældre Frederiksborggade og ud til Nørrevold. Betænkningen beskæftiger sig ogsaa med andre Problemer. Blindgaden Store Brøndstræde — „Tværgaden fra Vognmagergade, den unyttige Arm, som den tilforn har haft“ — skal ganske bortfalde.

Endelig har man en rent bybygningsmæssig Sag for Øje. Kommissionen havde ladet den allerede vedtagne Byggelinie for Ejendommene „Ved Stranden“ urørt. Men Kongen bestemmer nu, at Gaardene her, der hidtil har haft deres Hovedbygninger vendt ud til Snaregaden og Magstrædet, herefter, „naar nogen dér vil opbygge (de afbrændte Gaarde) skal oprejses ud til Stranden“. Dette Gadestræk, nuværende *Nybrogade*, skal altsaa gøres mere præsentabelt som *en virkelig Kajgade* ud mod Kanalen.

Men atter fortæller *Kortet* adskilligt mere om dette specielle tredje Kvarter. Det udvider og regulerer Peder Huitfeldtsstræde. Særlig interessant er, at man af Karreerne midt paa Lille Købmagergade—Frederiksborggade Linien udsparer en regulær, kvadratisk Plads, hvilket medfører Nedlæggelse af Mikkell Wibesstræde og en Forkortelse med tilhørende Udvidelse af St. Gertrudstræde. Atter et Forsøg paa en regelret Pladsdannelse, her dog med Diagonaltrafik. Den blev til nuværende *Kultorv*, da Magistraten 1729 fik udvirket dets Anlæggelse, for at Bønderne her kunde holde med deres Vogne,

hvorfra der bl. a. solgtes Kul.⁴⁷⁾ Yderligere beretter Kortet om Udvidelser af hele Strøget omfattende Gammel mønt, Vognmagergade og Aabenraa samt Slippen (i Fortsættelse af Landemærket), ligeledes af Springgaden (nuværende Pilestræde mellem Clareboderne og Landemærket).

Man spejder i Betænkningen efter det kunstneriske Indslag — efter Forsøg paa at give disse Dele af København større Monumentalitet i Gadeformninger og i Pladسدannelser, som netop den store Barokkunst ude i Europa arbejdede saa intenst med. Der er ganske vist Tilløb i de paatænkte gennemløbende Gadestræk og i Regulering af visse Pladser. Betænkningen raader ogsaa indtrængende til at udvide Pladserne om Kirkerne, der hidtil havde ligget alt for indknebne. Stenboderne ved Helligaandskirken skulde saaledes nedrives og Pladsen her for Fremtiden være helt fri for Bebyggelse. Men alt i alt maa siges, at *Forslaget overvejende er præget af Hensynet til lige og bekvemme Trafikforbindelser op igennem den gamle Bykærne*. Kommissionen beklager selv, at der var saa mange Hensyn at tage. „Vi have maattet tvinge denne vor Forretning efter Stedernes Lejlighed“, siger den med et Suk, „for ej at bedrøve dem for meget, som desuden er bedrøvede, eller afskrække dem fra at bygge, som dertil kunde inclinere“. Indvaanernes kostbare Grunde maatte ikke „fornærmes“. Det er Grundejerinteresser, man har maattet tage Hensyn til!

I Virkeligheden vilde Kommissionen overmaade gjerne have benyttet Lejligheden til at gøre Byen statelig og smuk. *Man kunde have projekteret „større Desseins“* — naar blot Majestæten vilde tillade at se bort fra kostbare Grunde og den dyre Omlægning af Vandrenderne. Man

⁴⁷⁾ O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 258.

kunde f. Eks. have skabt en Cirkelplads om Trinitatis Kirke, „hvor alle angrændsende Gader kunde møde hverandre“ — et af barok Pladskunsts Yndlingsmotiver. — Og man kunde føre den paatænkte „nye Vestergade“ — Frederiksborggade — igennem til Ulfeldts Plads og videre ligeud til Gothersgade. Dette Gadestræk kunde desuden tænkes krydset af en Tværgade fra Stranden til Nørrevold, saaledes „at man, paa Centro fra deres Kors staaende, kunde se til Vesterport og Gothersgade, til Stranden og Nørrevold“. Man havde haabet ogsaa derved at kunne skaffe Helligaandskirken „den herlige Situation“, at man fra Købmagergade kunde se lige ind paa dens Kirkegaard — „med andet mere som vi i denne Forretning for ommeldte Aarsags Skyld forbigaar“.

Kommissionsherrerne var dog ikke for intet Børn af Barokkens Forkærlighed for Stjernepladser og for langstrakte Vu'er. Men man *ansaa det for haabløst at ville ombygge den gamle Bispestad i den virkelig store Stil!* Med en mere hensynsløs Hersker end Frederik IV havde det maaske lettere kunnet lade sig gøre, men Kongen var — med sit gode Hjærte — ængstelig for at træde Indbyggernes Grundejerrettigheder for nær.

Selvsagt maatte Kommissionen ogsaa tænke over, hvorledes Gadeudvidelser og Gennembrydninger kunde gennemføres i Praxis. Man anbefaler den hævdvundne Fremgangsmaade ved Expropriation — de, der mister en Del af deres Grunde, maaske det Hele, skal man skaffe Erstatning andetsteds eller holde dem skadesløse med rede Penge. Den kgl. Approbation endte med følgende klare Ord: „Og naar vi saadan Eders allernaadigste Relation, samt de præcise Taxa over hver Grunds Værdi, som til Gadernes Udvidelser medtages, have bedømmet, ville vi allernaadigst være betænkt paa at anbefale Dig, Nicolaus Banner Mathiesen, og Dig, Søren Balle, enhver af Indvaanerne sin Grund at tildele“.

Dette kunde kort og godt betyde, at Kommissionsarbejdet nu regnedes for afsluttet, og at Stadsbygmester og Stadskonduktør fra nu af skulde være ene om Arbejdet. Men Kommissionen lever ikke destomindre videre — i al Fald foreløbig, og er snart i fuld Aktivitet med at afpæle de nye Gadelinier.⁴⁸⁾ Man var færdig hermed i Begyndelsen af 1729.

Imidlertid spørger man uvilkaarligt, hvad Grunden kan være til den mærkelige *Forskel paa Betænkningen og Kortets Tale*.

„Det nye Kort“, der fremlagdes for Majestæten maa have været i stort Maal. Thi Kommissionen skulde jo tildele hver sin Grund, „som ham proportionaliter kan tilkomme“. Man havde her haft Grundtaksten af 1689 at gaa efter.⁴⁹⁾ Men hvad det nye Gadenæt angaar, gaar Kortet af 1730 langt videre i sine Forslag, end Betænkningen. Det fremgaar direkte af den kgl. Skrivelses egne Ord: „Naar Gaderne ikkun saaledes bliver udvidede efter den af Eder udi Cartet anviste Bredde, faar det *i det øvrige* med den forrige Gadernes Krumhed have sit Forblivende. Derhos ville vi allernaadigst, at den af Eder udi Cartet med Prikker noterede Regularitet af Vedkommende allerunderdanigst *stricte* skal efterleves — og især de om Kirkerne udsatte Pladser, saaledes som Cartet viser, iagttages“. Ganske modsat, hvad man hidtil har været tilbøjelig til at mene, *synes Kravene til Regularité og Commodité skærpede i de nærmest følgende Aar*. Thi Paaskriften paa Kortet af 1730 er ikke til at tage fejl af: Plan paa de afbrente Pladser udi Kiøbenhafn med Gadernes Skickelse saaledes som de Her efter skal were. 1730. Hvad virkelig blev gennemført, vil

⁴⁸⁾ Rigsarkivet, Sjæll. Tegnelser 31/11 1728.

⁴⁹⁾ Rekonstruktion af H. U. Ramsing i hans Værk: Kbh.'s Historie og Topografi III, p. 245 ff.

det derfor være naturligt at behandle under Skildringen af København i Christian VI's Tid; thi da Frederik IV døde 12. Oktober, var man endnu ikke færdig med at ryddeliggøre og afstikke Gaderne.

Eet var Gadeplanen, et andet at faa de afbrændte Bydele genopførte. Ogsaa paa dette Omraade greb Regeringen energisk Sagen an. Men der var et Utal af Problemer at tumle med — ikke mindst Prioritetsspørgsmaalet, Afværgelse af usund Spekulation i Grunde, Fremskaffelse af Kapital til at bygge for, af Byggematerialer og af Haandværkerne.⁵⁰⁾ Og der maatte tages Hensyn til alle de Stridsspørgsmaal, der i en fattig og desperat Tid kunde opstaa mellem de Byggende og Haandværkerne. Med dette sidste Formaal for Øje nedsattes 19. Marts 1729 en *Bygningskommission*, bestaaende af Københavns Præsident, Etatsraad Johan Schrader, Generalbygmester Ernst, Stadshauptmand M. Fjeldsted, Paulli og I. C. Krieger. Stadsbygmesteren og Stadskonduktøren skulde gaa Kommissionen til Haande. Den 13. Juni erstattedes Paulli af den tidligere Stadskonduktør, Joakim Ramus.⁵¹⁾ Men da Kommissionen ingen Vegne kunde komme med de fattige fortvivlede Mennesker, var Kongens Svoger, Grev Christian Ditlev Reventlow, hvis Energi og Dygtighed tidligere havde genoprejst Altona af Ild og Aske, den 14. Maj bleven sat i Spidsen for den som „Oberdirektør“. Den fik forøvrigt andre Opgaver at beskæftige sig med. Samme Dag beordredes den til at tage sig af Bygningskontrakter og godkende alle Bygningstegninger; desuden skulde den have Opsyn med Materialer og — hvis det blev nødvendigt, hvad det snart blev — indforskrive fremmede Haandværkere. Man fejler næppe

⁵⁰⁾ Om alle dermed forbundne Vanskeligheder se C. Bruun: *København II*, p. 622 f.

⁵¹⁾ Rigsarkivet: Sjæll. Tegnelser.

ved at gaa ud fra, at det er Kommissionen, og vel navnlig dens Formand, der satte Krieger i Gang med at udarbejde sine Mønstertegninger for 3 Borgerhuse — et lille Hæfte, der udkom 1729 og tillige skulde mane til at bygge i Grundmur som kun ubetydeligt dyrere end Bindingsværk.

Da den værste Vintertid var forbi, var Regeringen 19. Marts, samtidig med Kommissionens Nedsættelse, rykket ud med sine Krav til de nye Bygninger, og de var ret vidtgaaende. Alle Bygninger til Gaden skulde være i Grundmur, Gaardspladser skulde være rummelige og Portgennemkørsler brede. Bræddegavle og Brædevægge forbydes, ligeledes Skure over Kældere eller Hustrapper, undtagen hvor „uomgængelig behøves saadanne over Butikker og Kramboder“, men i saa Fald efter en af Myndighederne given Tegning (Model). Der er altsaa her Tale om en ret skarp Censur paa dette specielle Punkt, ligesom man heller ikke vil have Krambods- og Kældertrapper til at løbe for langt ud. Ogsaa for Fortovenes Bredder gives der nøje Regler.⁵²⁾ Disse Bestemmelser er at betragte som Tillæg og Skærpelse af Bygge-loven af 1683. Endelig forbødes Tagrender af Træ og Skorstene paa Træstole. Alle disse Bestemmelser var selvsagt rettet mod Brandfare.

Slige mindre Ting lod sig endda ordne. Men vanskeligt blev at faa Borgerne til at bygge i Grundmur, og Bystyret holdt med dem. Allerede 2. Maj maatte Regeringen opgive det første strænge Krav og nøjes med kun at forlange Grundmur til Gaden. Havde man ikke Raad til det — skønt man jo havde regnet med, at Bekostningen for Bygninger i Grundmur og Bygninger i Bindingsværk var saa nogenlunde den samme, fik Folk Lov til straks at bygge Baghuse i Bindingsværk mod senere at bygge

⁵²⁾ Fr. IV's Forordninger.

i Grundmur til Gaden. Desuden slap adskillige Gader for Udvidelser, og Gadebredden skulde nu for de 16 Alens Gader være 10 à 12, „saa to Kareter magelig kunne passere forbi hinanden“ og de „store Gader“ kunde indrettes saaledes, at „tre Karether kunde passere hinanden, uden at de Gaaende forulempes derved“. Man var unægtelig gaaet ned til et Minimum af Krav!⁵³)

Bygningskommissionens Virksomhed var anstrængende og besværlig, ogsaa fordi Samarbejdet mellem Overdirektøren og Medlemmerne ofte svigtede. Men Reventlow udfoldede al sin Energi og opnaaede ogsaa en Del i Retning af at fremme *det private Byggeri* — altid stærkt støttet af Kongens virksomme Interesse for snart at se sin Hovedstad rejse sig paa ny og paa anselig Vis. Derfor anbefaler Regeringen 1. Juni 1729 at anlægge Grunde til „store Huse“ til Gaden, hvilket vilde bidrage „til Gadernes Zirath og mere Regularitet“. Og det tilføjes, at de, der bygger saaledes og efter Kriegers Fortegninger, kan faa Hjælp dertil. Men smaat gik det alligevel med Byggeriet, og de Brandlidte nøjedes i udstrakt Grad med at opføre Baghusene i Bindingsværk og lod Gadegrunden ligge hen som Tomt. Disse Baghuse maatte kun være paa 2 Etager, men man byggede dem ikke desto mindre rask væk i 4 til 5 Etager —, disse „Svovlstikhuse, der vilde overspy hele Byen med Ild, naar der kom Brand i dem“, som Reventlow anklagende skrev til Kongen. Frederik IV lod sin Vrede gaa ud over Stadsbygmesteren, der beskyldtes for ikke at have passet sit Embede, og der blev truffet skrappe Forholdsregler for at sikre Forordningers og Paabuds Efterlevelse, ikke mindst af Haandværkerne. Men alt blev alligevel som før.

Bedre gik det med *de offentlige Bygninger*. Et særligt Udvalg havde Opsyn med Kirkernes Genopførelse. Det

⁵³) Stadskonduktøren i Kbh. 1690—1940, p. 9. — Jvf. C. Bruun: Kjøbenhavn II, p. 615 ff.

bestod af Geheimeraad Vincent Lerche og Biskop Chr. Worm, med Generalbygmester Ernst som Tilforordnet.

Da Frederik IV døde, var Privatbyggeriet kun i sin Vorden. De afbrændte Bydele laa endnu hen i Ruiner. Men en vis Orden for Fremtiden var dog bragt til Veje. Den aldrende Konge kunde nok have fortjent at se større Resultater af sin Iver og Energi og af sit oprigtige Ønske om at hjælpe sine haardt ramte Undersaatter paa Fode igen — ikke mindst at kunne skaffe dem Hus og Hjem. Hans Efterfølger høstede Fordelen af det Grundlag, der var lagt; først i hans Tid fik de afbrændte Bydele deres bygningsmæssige Ansigt — og et helt nyt Ansigt!

VI

UDENFOR VOLDENE.

Kortmaterialet fra Frederik IV's sidste Dage viser, hvorledes der ikke blot efterhaanden er kommet mere Liv over Terrainet udenfor Voldene, Sømmraadet indbefattet, men ogsaa en fastere Karakter.

Som *Vejnættet* er skildret paa Gotfred Hoffmanns Kort af 1687 (Ktvk. 1942, T. XII), er det ogsaa gengivet paa Kortet af c. 1700 (Ktvk. 1942, T. XXV), omend mere flygtigt og paa enklere Vis, idet en Del Veje ud for Østerport er udeladt og Farimagsvejen fra Vesterport til Dæmningen udfør Nørreport gledet ud af Hensyn til de her projekterede og 1709 udbyggede Fæstningsværker. Til Gengæld fortæller dette Kort klart og tydeligt om Veje hinsides Sortedamssøen, hvor nuværende Blegdamsvej og Østerallé er foregrebet, medens talrige Veje fører henover Øster Fælled mod Fuglestangen („Vogelstang“) ved Tagens Hus.

Forøvrigt medførte den store Udbygning af Forsvarsværkerne foran Fæstningslinien, der var afsluttet 1714, at den tidligere Vej udenom Byen maatte lægges længere ud. Det blev til den senere Farimagsvej, delvis, men kun delvis genopstaaet som nuværende Farimagsgade. Men endnu laa Søerne hen i deres gamle Skikkelse, med sumpede og moradsige Bredder. Det var derfor en Velgæring, da de i Aarene efter 1721 blev regulerede og oprensede. Den Form, de da fik, har de i det væsentlige beholdt.⁵⁴⁾ Ogsaa dette Arbejde fik Indflydelse paa Vejføringerne.

⁵⁴⁾ Jvf. O. Nielsen: Anf. V. VI, p. 251 f.

Bedst kendt er Vejnættet, med Bebyggelse og alskens Udnyttelse, i Terrainet udenfor Vesterport og Østerport, som dette var i 1728 — i Slutningen af Frederik IV's Regeringstid. To ypperlige Kortarbejder, tegnede med samme Haand (Ktvk. 1942, T. XXXII) giver god Besked. Forøvrigt antyder de, at adskillige Vejreguleringer maa have fundet Sted siden Aarhundredets Begyndelse.

Først Terrainet *udenfor Vesterport*.

Over Portens Ravelin, Bro og Forværker førte „Landevejen til Vesterport“ ud i Retningen af nuværende Vesterbrogade, til at begynde med mellem „Kongens Eng“ indenfor „de gamle, mesten dels ruinerende Værker“ fra Torstensonsfejdens Dage og „Andreas Berns tilhørende Tobaksplantage og Farveri“. Kongens Eng var gennemtrukket af Grøfter som forøvrigt det hele Omraade. Hvor Tobaksplantagen hørte op, førte en Vej vinkelret ud mod Nord — „Vejen til Nørreport“ — den nye Farimagsvej — forbi den saakaldte Sømølle — „Henrik Møllers Plads og Hus“ paa Hjørnet ud imod den regulerede St. Jørgens Sø, hvor „Kongens Vej“ — Gammel Kongevej — drejer af langs Søen og videre ud.

Først ud for St. Jørgens Sø begynder en Bebyggelse at brede sig. Her, Nord for Landevejen, laa Søren Petersens store Plads med (Fiske)damme foruden forskellige andre Ejendomme, bl. a. en Mølle. Her laa ogsaa „Kongens Accisebod“. Syd for Landevejen laa flere andre Ejendomme, og blandt den atter en Mølle, en stor Gaard, tilhørende Jens Pedersen Callundborgs Enke. Omtrent hvor de forfaldne Værker hørte op, standsede ogsaa Bebyggelsen paa Landevejens Nordside saa temmelig, her laa den „Karen Dietrichs tilhørende Plads“. Men ogsaa paa Sydsiden fulgte Bebyggelsen kun et kort Stykke, og bag denne strakte „Reberslagernes Pladser og Boder“ sig helt ned til „den salte Sø“. Noget længere ude, ved Værnedamsvej, der var anlagt i Forbindelse med Frederiks-

berg Allé Aar 1700, og langs denne korte Forbindelse mellem Vesterbrogade og Gl. Kongevej fandtes atter en Bebyggelse, ligesom paa nærmest liggende Dele af sidstnævnte Vej.⁵⁵⁾

En Vesterbro Forstad var følgelig stadig kun i sin Vorden; de strænge Bestemmelser om Glacis foran Fæstningen holdt den nede, og hvor en Bebyggelse havde faaet Fodfæste, skete det saa temmelig pletvis.

Ud for *Nørreport*, mellem denne og Sortedamssøen, førte Landevejen fra Porten, over Bro og Ravelin til Dæmningen over Søen. Her fandtes ved Aar 1700 ingen egentlig Bebyggelse; tæt ved Søen laa fra 1708 Acciseboden. Hinsides Dæmningen bredte sig c. 1700 (Ktvk. 1942, T. XXV) det anselige Ravnsborgomraade Nord for Landevejen, og Syd for den Blaagaard, der ejedes af Kongens Broder, Prins Carl og efterhaanden blev en meget anselig Lystejendom.⁵⁶⁾ Først længere ude traf man lidt spredt Bebyggelse, men om en Nørrebro Forstad er der faktisk endnu ikke Tale ved Aarhundredets Begyndelse. I Aarhundredets første Aartier vokser dog lidt efter lidt en Bebyggelse frem, der 1742 kunde berettiget til at tale om en „Norder Vorstadt“ (Ktvk. 1942, T. XXXVII, B).

Meget interessant og veltalende er ogsaa Kortet af 1728 over Terrainet *foran Østerport*, saa meget mere som Datidens Vejnæt afslører noget blivende.

„Vejen fra Østerport“ fører, ganske svarende til nuværende Østerbrogade, ned mod den regulerede Sortedamssø, hvor den ved Søens nordøstre Hjørne optager „Vejen fra Nørreport til Østerport“ (Farimagsv ejen). Herfra løber den, som nu, videre som „Vejen til Gyldenlund“, efter at have optaget „Vejen til Blegdammen“ og „Kongevejen til Jægersborg“ — nu Østre Allé. Alle de

55) A. Sundbo i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., III, p. 180.

56) Vilh. Lorenzen: Landgaarde og Lyststeder I, 1916, p. 51 f.

her omtalte Vejstræk er Hovedlinierne i Trafiknettet. Men ogsaa selve Glaciset foran Kastellet har flere, omend underordnede Veje. Allerede paa Hoffmanns Kort fra 1687 er antydnet den Vej, der paa Kortet af 1728 kaldes „Vejen til Fiskerhuset“ ved de gamle kongelige Fiske-damme. Til disse fører ogsaa „en gammel Kongevej“. Endelig er der, et Stykke langs Kysten, „Vejen til Cita-dellet“. Kommen til de „gamle ruinerede Værker“ eller den saakaldte „Baadsmadsskandse“ fra Christian IV's Tid, bøjer Vejen gennem denne bort fra Kysten og opta-ger Nordfra den „grønne Kongevej“. Mellem denne og Sundet angives en firkantet Plads — „Sekinder Kuhlen“ — utvivlsomt stammende fra Pesten 1711.⁵⁷⁾ Endelig er en navnløs Vej, nuværende Classensgade, afsat.

Store Dele af Omraadet er optaget af Enge, og overalt er det fugtige Terrain gennemskaaret af Grøfter og fyldt med Smaadamme.

Overmaade meget fortæller Kortet om Terrainets An-vendelse, saaledes om de to militære Kirkegaarde, om „Magistratens Eng“ mellem Farimagsvejen og Søen, og de gamle kgl. Fiskedamme med det ældre Fiskerhus og om Fællederne — „Magistratspladserne“. Men det er dog især de private Ejendomsforhold og Bebyggelsen, Kortet giver Oplysninger om. Mellem Søen og Blegdamsvejen laa „Peter Hermansens Plads og Tobaksplantage“ ud mod Hovedvejen, og bagved denne store Grund bredte Bebyggelsen sig tæt ud mod Blegdamsvejen. Mærkelig er dog Udnyttelsen af det brede Bælte fra Hovedvejen mellem nuværende Lille Triangel og Triangelen ned til Sundet. Omgivet af mindre Besiddelser laa her, omtrent i Midten den store Ejendom „Grev (F. A. Danne skiold-) Laurwigs Have“, Grundstammen i den senere Classens

⁵⁷⁾ Hugo Matthiessen: Fra den store Pest 1711 i Hist. Medd. om Kbh., 2. Rk., I, p. 394 ff.

Have.⁵⁸⁾ Ejendommens Bygninger laa ud mod nuværende Classensgade, hvortil udefra Glaciset en særlig Vej førte. Mellem denne store Lystgaard, hvor Zar Peter den Store boede en Tid 1716, og Hovedvejen bredte sig Blegdamme og „(Fr.) Holmsteds Cattun Trykkeri Manufactur“. Ud mod Sundet ved Siden af Fiskedammene laa „Garveren N. W. Schmidts Hus og Limmageri“ med tilhørende Engstykke. Endelig bredte sig bag dette stærkt beslaglagte Bælte Overlandbygmester Kriegers Tobaksplantage og Eng med „tilhørende Bygninger“ — et helt lille barokt Anlæg ud mod Hovedvejen og med mindre Ejendomme til begge Sider.⁵⁹⁾

To Ting er paafaldende ved denne Østerbros Forstad — dels, at den som i forrige Konges Tid saa udpræget har Karakter af Villaforstad, dels at den tillige er saa stærkt industrielt betonet. Som Forstaden udviklede sig i de følgende 10 Aar, viser et Kortarbejde fra 1738 (Ktvk. 1942, T. XXXV, 1).

Endelig er der Terrainet ud *for Amagerport*, men her afslører Kortmaterialet, at ingen havde Lyst til at bosætte sig; her var ganske ubebygget indtil Sundbyerne.

For den, der nærmede sig Staden efter Branden 1728, har den frembudt et trist Syn. Forterrainet med Glacis og Volde var som før, men bag Voldene laa nu en delvis tom By, endnu i Ruiner. Og af de festlige Kirkespir manglede nogle af de mest markante. Kun fra Amager-siden tog Byen sig nogenlunde uforandret ud, selv om Byens Silhouet ogsaa set herfra var blevet ikke saa lidt tammere.

⁵⁸⁾ Vilh. Lorenzen: Anf. V, II, p. 55 ff.

⁵⁹⁾ Jvf. O. Nielsen: Anf. V., p. 271 ff.

CHRISTIAN VI's REGERINGSTID

1730—46.

København kom i denne Konges Regeringstid et godt Stykke frem mod den byplanmæssige og bybygningsmæssige Struktur, den længe skulde beholde, dog saaledes at forstaa, at hans Søn og Efterfølger føjede sit og sin Tids meget væsentlige og værdifulde Bidrag til.

Men allerede under Christian VI laa Forholdene saaledes, at Ændringerne i Stadens Struktur kun foregaar paa enkelte af dens Omraader. København var paa Vej til at blive færdig! Skildringen af Problemerne i Københavns Historie, som disse giver sig Udslag i samtidige Kortarbejder, maa derfor forme sig noget anderledes end de tilsvarende Skildringer af de tidligere Kongers Regeringstid. Den maa indskrænke sig til de af Byens Omraader, hvor der virkelig skete noget af Betydning for Københavns fremtidige Ordning og Udseende og uden den hidtil nødvendiggjorte skarpe Sondring i særlige Kapitler.

Et i høj Grad venligt Lys er af senere Tiders Historieforskning kastet over Christian VI som Personlighed. Man har, og med Rette, fremhævet hans gode Forstand, utrættelige Flid og hans ikke helt almindelige Samvittighedsfuldhed. Disse gode Egenskaber kom ogsaa København til Gode, og han har her paa forskellig Vis gjort

en varig Indsats. Det faldt i hans Lod at fortsætte det af Faderen paabegyndte Arbejde for at faa de afbrændte Bydele genopført. Men hans Hovedindsats blev dog den Nyordning af Slotsholmen, han gennemførte. Samtidig tog han levende Del i Arbejdet med det stadig svævende Problem: Udnyttelsen af Ny-Christianshavns Muligheder. Men udover disse Opgaver var der i hans Regeringstid ikke større Ting at gøre. Christianshavn kaldte ikke paa noget særligt Initiativ, ej heller Ny-København, om hvis Tilstand 1740 et udmærket oplysende Kort giver fyldestgørende Besked (Ktvk. 1942, T. XXXVI). Og Befæstningen med Kastellet var i det Store og Hele bragt paa en Form, man kunde blive staaende ved, ligesom Forterrainet udviklede sig stilfærdigt, saa temmeligt efter sine egne Love og udfra Trafiklinier, der allerede i tidligere Tider og sidst i Frederik IV's Dage var lagt godt fast (Ktvk. 1942, T. XXXVIII). Som sine Forgængere havde ogsaa Christian VI sine Embedsmænd som Hjælpere i alskens Bybygning. Der var først og fremmest E. D. Häusser († 1745), Chef for Fortifikationsstaten til 1738; han afløstes Aaret efter af Samuel Christoph Gedde. Häusser var tillige vel uddannet i civil Bygningskunst og fik 1735 betroet Stillingen som Generalbygmester efter Ernst, der da trak sig tilbage. En betydelig Kraft som Byplankyndig havde Kongen tillige i H. H. Scheel. Foruden Häusser havde Kongen arvet en udmærket Arkitekt i Krieger, men han fik i denne Konges Tid kun lidt at gøre, idet Christian VI havde faaet Erstatning i to unge Ingeniørofficerer, Nicolai Eigtved og Laurits Thura, begge fremragende Arkitekter, begge Danske og de første indfødte Bygmestre af virkeligt Talent. Thura blev Hofbygmester 1733, Eigtved 1735, og begge fik en straalende Fremtid. Foruden disse betydelige Mænd havde Kongen lejlighedsvis ogsaa andre, men fremmede Bygmestre, til sin Raadighed, bl. a. Carl Mar-

cus Tuscher. Som Søetatens Bygmester fungerede Stadsbygmesteren N. Banner Mathiesen fra 1733, da han afløste Ernst. Hans Stilling var dog nærmest en Inspektør. Selv byggede han intet.⁶⁰⁾ En af de mest benyttede Bygmestre indenfor Marinen var Franskmanden Fillip de Lange, han blev dog først Aaret efter Christian VI's Død knyttet til Søetaten som dennes faste Arkitekt.

Endelig var der, og specielt bestemt for Københavns Bygningsvæsen Stadsbygmesteren, Banner Mathiesen, hvis Virksomhed var underlagt Generalbygmesteren. Den var forøvrigt ikke imponerende af Omfang. Stads-konduktør Søren Balle afløstes 1739 af Sønnen Peder Balle, der fungerede til 1765. Forøvrigt havde Københavns Politimester stadig betydelig Indflydelse paa alle tekniske Anliggender.

Imidlertid skete der 1742 en radikal Ændring i det offentlige Bygningsvæsen, idet Kongen dette Aar ophævede Generalbygmesterstillingen og i Stedet oprettede en Bygningskommission med Thura og Eigtved som de særlig Sagkyndige. Stadsbygmesteren var underordnet Kommissionen.⁶¹⁾

Siden Christian IV havde Danmark ikke haft en saa passioneret Elsker af Arkitekturen blandt sine Konger som Christian VI. Häusser havde været hans Lærer i civil og militær Arkitektur, og hele sit Liv igennem var Kongen overordentlig interesseret i Bygningskunsten, selv i dens mindste Detaljer. Ikke for intet er han en af vor Histories største Bygherrer.

I Christian VI's 16 Regeringsaar faar Barokken med Roccoindslag endnu fastere Fod i København — ikke alene i det offentlige, men i stigende Grad ogsaa i det private Byggeri. Samtlige Bygmestre, særlig de yngre,

⁶⁰⁾ F. Weilbach: Dansk Bygningskunst i 18. Aarh. 1930, p. 76 ff.
— Jfr. C. Elling: Holmens Bygningshistorie, 1932, p. 50 f.

⁶¹⁾ Medd. fra Rentekammerarchivet 1873—76, p. 38.

Kong Christian VI. 1699—1746.
Kopi efter Maleri af J. S. Wahl. Frederiksborg.

Kongen benyttede, beherskede dygtigt denne Arkitekturretning — de yngre særlig dens fransk-sachsiske Form.

I den gamle Bys afbrændte Kvarterer havde Christian VI arvet den af Faderen paabegyndte, omfattende Saneringsproces, og den gav ham og hans Mænd nok at bestille. *Kortet af 1730 blev, som det synes, faktisk fulgt.* De største Forandringer skete ved Omdannelsen af ældste Bykærne, som Frederiksberggade nu skar lige igennem, samt ved Udlæggelsen af Kultorvet. Af mere monumentale Bygninger byggede J. C. Krieger Vaisenhuset paa Nytorv, hvor nu Domhuset ligger, men ellers prægedes Bebyggelsen af almindelige Borgerhuse, som oftest af den alt traditionelle Kvisthustype.⁶²⁾ De stateligste af de saakaldte „Ildebrandshuse“ er opførte efter Kriegers Tegninger. Paa ægte Barokmaner bestræbte man sig for, at Gaderummene skulde faa et ensartet Præg, helst ved at Gesimserne holdtes i samme eller nogenlunde samme Højde, hvad dog kun tildels lykkedes. Og dog faar man et levende Indtryk af, at der var en ikke ringe udtalt arkitektonisk Helhed over Gade- og Pladsbilleder i de nybyggede Kvarterer, efterhaanden som de rejste sig paa de øde Tomter. Men foreløbig gik det kun trægt med det private Byggeri, der sorterede under Magistraten. Modstanden mod de oprindelig givne Ordre var stadig stor, og baade Regering og Magistrat ynkedes over de arme Mennesker. For at faa sat Gang i Tingene benyttedes de sædvanlige Midler — Løfter om Frihed for Skatter, Afgifter og Byrder for en vis Aarrække. Der var dog navnlig to Ting, der ansprede Borgerskabet til at bygge. I Aaret 1731 blev der givet *Tilladelse til, hvorsomhelst i Staden, at bygge i Grundmur eller Bindingsværk, ganske som det behagede den Enkelte* — dog skulde han følge den udstukne Gadelinie.

⁶²⁾ Hugo Matthiessen: Khbske. Gader, 1924, p. 36 ff.

Med de stolte Planer om at gøre København til en grundmuret Stad var det forbi! Holbergs København var og blev en af Bindingsværk stærkt præget By. Nok saa afgørende for det hastige Byggeri, der nu tog fat, var dog Oprettelsen af Københavns Brandforsikring samme Aar. Ogsaa Arbejdet paa de offentlige Bygninger blev der nu sat større Fart paa. Den 10. Marts 1731 nedsattes en Kommission til de publique Bygningers Opførelse til Afløsning af den tidligere. Den bestod af Sjællands Biskop, Chr. Worm, Stadshauptmand M. Fjeldsted, Assessor Enevold Falsen og Ramus.

Først 1737 regnedes Byen for i det væsentligste genopført. Den var, trods det meget Bindingsværk, bedre bygget end før, og den var i visse Henseender blevet en renligere og sundere By — selv om alt endnu ikke paa disse Omraader var, som det burde være.⁶³)

Det er egentlig forbavsende, at Christian VI, samtidig med at han saa interesseret fulgte Genopførelsen af Byen, kunde samle sin — og Statens — Kraft om et Kæmpeforetagende som Christiansborg Slot med tilhørende fuldstændige Omregulering af Slots-holmen.

Den egentlige Leder og Ophavsmand til den nye Bebyggelse var E. D. Häusser, efterhaanden med Eigtved og Thura som Hjælpere og med Kongen selv som den stadig aarvaagne og interesserede Bygherre. Häussers Plan for den nye Bebyggelse fulgte det alt af Lambert v. Haven fastslaaede Princip at *knytte Slotsholmen sammen med Frederiksholmskvarteret* — nu efter Ny Vestergadeaksen — hvilket, som tidligere nævnt, var et Brud med det Aksialprincip, Christian IV først havde slaaet fast med sit Søarsenal (Ktvk. 1942, T. XXXVII, A).

⁶³) C. Bruun: Anf. V. II, p. 637 ff. — Edv. Holm: Dmk.—Norges Historie 1720—1814, II, p. 546 f.

Resultatet af Christian VI's Værk blev storladent, men i een Henseende blev dette Barokslot ikke helt som Barokken i den virkelig store Stil maatte ønske det. Den Midtakse, hvorom det var komponeret, blev ikke trukket tilstrækkeligt langt ud til nogen af Siderne. At Sydaksen ikke blev det, var næppe Kongens Skyld, forsaavidt som han skal have haft Planer om at flytte Vesterport til Volden udfor Ny Vestergade og — formentlig — trække Landevejen i lige Linie løs paa den, saa alle, der nærmede sig Hovedstaden fra denne Side, vilde stile direkte mod Monarkens Residens. Og en Nordakse kom helt til at mangle. Den vilde kræve en ny Marmorbro over Kanalen ud for Hovedportalen og en Gennembrydning af Karréerne ligeoverfor med en anselig Gade op ad Kgs. Nytorv til.

Men trods alt blev Christiansborg et af barok Bygningskunsts Hovedværker i Europa — Skade kun, at Hovedslottet er sunket i Grus.

Og gjerne saa Kongen statelige Bygninger i Slottets Nærhed, særlig i Frederiksholmskvarteret, hvor Eigtveds Prinsens Palæ (1741—43) blev en fornem Genbo til det nye Slot. Havde der ligeoverfor i Ny Vestergade rejst sig et tilsvarende Palæ — en Tanke, der vitterlig har været fremme — havde Slottet fra denne Side faaet en fuldgyldig Introduktion i Barokkens Aand.

Udover den gamle By og Slotsholmen var der endnu et Sted, hvor der arbejdedes med Byplan og Bybygning i større Stil. Det var indenfor „Christianshavns Værk“. Her fandtes tilmed et meget stort Terrain, omend stadig under Vand, men med overordentlige Muligheder. Trods alle tidligere udarbejdede Planer og den bedste Hensigt laa det stadig ubenyttet hen. Man var ikke naaet videre end med Hugget — Flaadens Leje — og Nyholm. Med Fr. Danneskiold-Samsøe som Overkrigssekretær for Sø-

etaten fra 1735 var en Mand af europæisk Format kommet i Spidsen for vor Marines, her Holmens, Videreudvikling. Og der var nok at gøre for en initiativrig Mand. Det begyndte med en bedre Befæstning af Nyholm med den 1744 færdigbyggede Bastion „Christianus Sextus“ (Ktvk. 1942, XXXIV). Men langt større Maal var i Sigte, og af overordentlig Interesse er den Helhedsplan, Danneskiold 1740 lod projektere, med en radikal Nyordning af det store Terrain til Marinens Brug og Nytte.⁶⁴) Maalet var en Udvidelse og Forlægning af Flaadens Leje langs Havneløbet helt ned til Motzmanns Plads. Desuden en Forlængelse af Nyholm med den lange Langø (senere Frederiksholm) med sine Magasinbygninger og fortsat i en kortere Holm, men af samme Bredde, bestemt til Arsenal. Bag disse Holme var planlagt en Matrosby af anseelige Dimensioner, rummende 3000 Mand og tænkt som Afløser af Nyboder.

C. Elling har i Holmens Bygningshistorie 1932 gjort Rede for denne Plan og dens Tilblivelse, marinetekniske Idéer, og hvad der kom ud af det Hele. Her skal kun peges paa, at den er *det tredje store Projekt til rationel, byplanmæssig Udnyttelse af dette store Terrain*, der saa Lyset. Og det fastholder en Grundtanke ogsaa fra de tidligere af Hoffmann og Judichær udarbejdede Projekter — den aksiale Tilknytning til Ny-Københavns Gadenæt. Men — unægtelig — det er her gjort paa en mere overlegen og klar Maade end i de tidligere og om et fastformet Midterparti — den udvidede Motzmanns Plads og Arsenaløen, med bagved liggende Bassin — i Fortsættelse af Blokken mellem St. Annæ Plads og Nyhavn. Bassinet deler atter Matrosbyen i to omtrent lige store Dele med nyboderagtig Bebyggelse efter regulære Planer

⁶⁴) To Planer — en Kopi 1746 af Planen af 1740 med visse Ændringer i denne og en senere Gengivelse af den oprindelige Plan af 1740 gengivet af C. Elling i Anf. V., p. 65 f.

og med Torve, komponerede om et Gadekryds. Der er Skønhed og Kraft i dette Stykke Byplanarbejdes Linieføringer, hvor den modne Barok endelig slaar helt igennem, samtidig med at Projektet er funktionelt rigtigt gennemtænkt. Ogsaa dette Projekt arbejder med de lange Perspektiver, men det havde været saa som saa med Virkningerne i Virkeligheden, da alene Skibene i Flaadens Leje har spærret for Udsigten. „Det funktionelle triumferer her, som overhovedet paa Holmen, over de ideale Tendenser“ (Elling). Men ikke desto mindre staar man her overfor et meget interessant Byplanforsøg. At Danneskiold har Hovedæren for Projektet som Helhed, tør man gaa ud fra, og med Rette har man givet det Navnet „Den Danneskioldske Plan“, men Udformningen af selve Marinebyen mener Elling mulig kan tilskrives Danneskiolds nære Medarbejder, den dygtige Fortifikationsofficer, Tyskeren Chr. E. D. v. Ötken, Chef for den holstenske Fortifikationsetat.

Saa storslaaet var den Danneskioldske Plan, at man ikke kan vente den fulgt i sin Helhed. Allerede tidligt kom et Ændringsforslag frem. Men i et Par Menneskealdre blev det dog denne Plan, der kom til at bestemme Holmens Udformning og dens Bygningshistorie. Endnu 1749 har man ikke helt opgivet Grundtrækkene i Planen af 1740 (Ktvk. 1942, T. XXXVIII).

Af de ikke faa Bygninger, der opførtes i de følgende Aar, bør nævnes Nyholms Hovedvagt 1744—45. Den skulde „gøre Front lige imod Indgangen paa Holmen“, og festligt har dens kroneprydede Spir kunnet hilse den Ankommende paa lang Afstand. Langt betydeligere var dog Arsenalbygningerne, med den pompøse Mellemport, et Værk af Phillip de Lange, der mulig ogsaa har haft med Hovedvagten at gøre. Da Danneskiold ved den nye Konges Tronbestigelse 1746 blev afskediget, havde han dog naaet at give Holmen et arkitektonisk Ansigt, med

tydelige barokke Træk — den Dag i Dag en Pryd for det ærværdige Marineanlæg.

Men med Danneskiolds Bortgang *skrinlagdes ret hurtigt Tanken om Matrosbyen.*

Ogsaa i andre Kvarterer af Byen end de her omtalte, gjorde Barokkiseringen af København sig pletvis gældende gennem anselige Patricierhuse og fornemme Palæer.⁶⁵⁾ Og i Kgs. Nytorvs Fortsættelse mod Syd — Større Stræde — paabegyndte Phillip de Lange 1738 et monumentalt Bygningsværk paa Gammelholmsiden, Marinens Hovedmagasin med den høje Midtpavillon som Point de Vue for Enden af dette Stræde, der i Forvejen havde andre anselige Bygninger, hørende til Gammelholm. Atter her møder man Trangen til at give Slots- holmen værdige Omgivelser.

Tidens Forkærlighed for ved grandiose Monumenter at midtsamle Pladser gjorde sig ogsaa gældende i Christian VI's Dage og med Kongen selv som Ophavsmand — i al Fald til den Rytterstatue, han vilde rejse for sin Fader — hvor, vides ganske vist ikke.⁶⁶⁾ Heller ikke et andet Monument blev til Virkelighed. Det var Marcus Tuschers mærkelige, om den senere Frihedsstøtte min- dende Monument over Branden 1728; det skulde rejses paa „Mønsterpladsen“ i Amalienborgkvarteret.⁶⁷⁾

I Christian VI's København færdedes Ludvig Holberg i sine ældre Aar. Men denne store Stadssatyrikus, der ellers havde et skarpt Blik for Mangler og Ufuldkom- menheder, lader aldrig et misfornøjet Ord falde om denne By, i hvilken han jo forøvrigt ogsaa befandt sig saa godt. Hans Indstilling var selvsagt Barokkens, han

⁶⁵⁾ C. Elling: Palæer og Patricierhuse fra Rococotiden, 1930.

⁶⁶⁾ Edv. Holm: Anf. V. II, p. 326.

⁶⁷⁾ Afbildet i Fr. Weilbach: Anf. V., p. 88.

sympatiserede med „det regulære“ i en Bys Anlæg og har sikkert syntes om de regulære nyere Bydele. Men han boede rigtignok hele sit Københavnerliv i den gamle By. Her glædede han sig over de nybyggede Kvarterer og priser „Ildebrandshusene“ som lysere, mageligere og bedre udnyttede end de gamle.

FREDERIK V's REGERINGSTID

1746 INDTIL 1757.

Ikke for intet var Frederik V vokset op med sin Faders mange Slotsbyggerier for Øje; fra Barnsben var han fortrolig med Bygningskunsten, som den udfoldede sig saa frodigt gennem hele hans Opvækst indtil han, kun 23 Aar gammel, overtog Regeringen. Hans Navn er knyttet til Kunstakademiets Oprettelse, og han var utvivlsomt en Kunstens Beskytter, omend støttet af trofaste Raadgivere som A. G. Moltke og J. H. E. Bernstorff. Saa meget er i al Fald givet, at han ogsaa var interesseret i Bygningskunst, mest vel nok i dens mere monumentale Form, der ret gav den stadig mere rococoprægede Barok frit Spillerum. Af nye Slotte havde hans Fader bygget tilstrækkeligt mange, selv om der endnu paa Christiansborg var meget, bl. a. Riddersalen, at bringe i Orden. Til Gengæld havde Frederik V Kirkerne tilbage. At han personligt nærrede et stærkt Ønske om at faa Marmorkirken bygget — forøvrigt et altfor kostbart Foretagende for Rigernes svage Finanser — og at han lagde stor Interesse for Dagen, da Christianskirken paa Christianshavn var paa Tale, er ligeledes vel afhjemlet. Heller ikke her afskrækkede Omkostningerne ham, idet han valgte det, som var „det kostbareste og zirligste blandt hans, 5: Eigtveds Dessesins“. Ogsaa Thuras Spir paa Frelsers Kirke og Spiret paa St. Petri Kirke var han ivrig for at faa rejst.⁶⁸⁾ Frederik V har *sin* An-

⁶⁸⁾ Edv. Holm: Anf. V. 3. Bd. II, p. 323 ff. — P. Helweg-Larsen: Christianskirken, 1934, p. 17.

del i „Byen med de skønne Taarne“. Lad gaa, at der bag alt dette ogsaa laa den enevældige Monarks Trang til at give Kongemagten kunstnerisk Relief, dette gjaldt ogsaa hans Fader og deres Standsfæller ude i Europa, men som hos mange af dem har det heller ikke hos Frederik V udelukket en virkelig Følelse for Arkitekturen i Tidens Rococcodragt. Han er forøvrigt i al sin Færd Rococcofyrrsten — baade paa Godt og Ondt!

Ogsaa for Arkitekturen i dens største Stil — Byplanlægning med dertil hørende Bybygning — havde han aabenbart en levende Forstaaelse. Det faldt i hans Lod at skabe „Frederiksstaden“, der med Amalienborg Plads blev et af Europas fornemste Barokanlæg — lige markant i Plan som i Opbygning.

Men det er karakteristisk for Tiden, at det ikke var de professionelle Fortifikationsteknikere, der fik denne som andre store Byggeopgaver betroet, skønt Kongen havde en saa dygtig Mand som S. C. Gedde († 1766) til Chef for Fortifikationsetaten, kendt bl. a. fra sine Planer til en Afløser af Nyborg ved Slipshavn.⁶⁹⁾ Ganske vist var ogsaa baade Eigtved († 1754) og Thura († 1759) Ingeniørofficerer, men det var i den civile Bygningskunst, de fortrinsvis blev brugt og gjorde saa fortrinlig Fyldest. Ogsaa disse to Mænd havde Frederik V arvet fra Faderen. Vel laa det offentlige Bygningsvæsen stadig under Bygningskommissionen af 1742, men de her behandlede første 11 Aar af Frederik V's Regering er fortrinsvis Eigtveds og Thuras. — Endelig bør i denne Forbindelse ogsaa nævnes, at Banner Mathiesen fortsatte som Stadsbygmester i disse Aar, med Peter Moldrup Balle som Stadskonduktør. Forøvrigt stod dygtige Bygmestre, foruden de kongeligt ansatte, til Raadighed for velhavende Bygherrer.

⁶⁹⁾ Vilh. Lorenzen i Kultur minder, 1943: Fra Baroktidens Byplanlægning i Danmark.

Kong Frederik V. 1723—66.
Maleri af C. G. Pilo. Frederiksborg.

Med „Frederiksstaden“ — den største Bedrift i og med København i denne Konges Tid, var Hovedstaden praktisk talt færdig for lang Tid fremefter. Den Struktur, Byen havde faaet i 1750'erne, beholdt den indtil den store Brand 1795.

Kun hist og her skete mindre Forandringer i Frederik V's første 11 Regeringsaar. Desværre fandt heller ikke store Forandringer Sted med Hensyn til Gadernes Renlighed og Brolægning. Stadig maa Myndighederne kæmpe for at faa Borgerne til at respektere Forordninger og Reglementer paa disse Omraader — og Forholdene blev ogsaa bedre, men langt fra som Myndighederne ønskede dem, selv om Følelsen for „Almenvellet“ var voksende indenfor Borgerskabet.

Blandt de mindre Ændringer, der fandt Sted, var en Omdannelse af *Kgs. Nytorv*, hvor Eigtveds Kgl. Theater rejste sig i Aarene efter 1748 paa det nuværende Theaters Plads og gav Torvets Hjørne mod Holmens Kanal monumental Betoning. I Aaret 1749 bestemtes, at Pladsen skulde bruges til Eksercerplads i Stedet for den da nedlagte Mønstringsplads i Amalienborgkvarteret. „Krindsens“ Træer blev taget op Aaret efter og udenfor Østerport sat paa den gamle Kongevej, som gaar fra bemeldte Port til Vibenshus — altsaa paa nuværende Østerbrogade og Østre Allé! „Københavnske danske Posttidender“ er 1756 meget begejstret: „Hvor prægtig en Zirats denne Hoved-Stad udi afvigte Vinter har beholdet udi den store Kgs. Nytorv, falder nu først ret udi Øjnene, da denne magnifique Plads er bleven fuldkommen røddelig, et Torv, som der næppe findes Mage til udi nogen Stad i Europa. Fornemmelig præsenterer sig Kong Christian V's kostbare Statua Equestris, der ogsaa nu har hver Dag saa mange Beskuere, ligesom den nylig var bleven oprejst.“ Men Borgerne var mindre imponerede

og en af dem digtede følgende Vers i Anledning af, at „Krindsen blev ruineret“:⁷⁰⁾

„I kære Venner, som er vant til at spasere
den smukke Kreds omkring for der at promenere,
hør her en Tidende, som jeg at bringe har:
De nøder os nu til, at vi der Afsked ta'r.
De har besluttet vist vor Kreds at ruinere,
Soldaterne de skal i vor Sted der spasere.
Vor Sorrig er saa stor, at vi maa sige her:
Men ak! hvad hjælper, naar vor Krinds den borte er.
Ja vi har Aarsag nu os selv at condolere,
thi vi kan derimod ej contra protestere.
Nu ønsker jeg os da til Bod for denne Skade,
at vi paa andet Sted maa faa ny Promenade.“
Det fromme Ønske gik ikke i Opfyldelse.

Paa *Holmen* arbejdedes der videre ogsaa efter Danne-skiolds Fjærnelse — og i det Store og Hele ud fra hans Helhedsplan, som skildres i Elling: *Holmens Bygnings-historie* (Jvf. Ktvk. 1942, T. XL). Mærkeligt er, at Ma-trosbyen i ændret Form figurerer endnu saa sent som 1757 (Ktvk. 1942, T. XLI). Det var i disse Aar Maste-kranen paa Nyholm og en tilsvarende paa Christians-havn blev til. Nu er Nyholms Kran ene om at markere Orlogsværftet paa saa eklatant Vis. Begge Kraner skyl-des Phillip de Langes Virksomhed som Marinens Byg-mester.⁷¹⁾

Paa *Christianshavn* udbyggedes Havnearealerne sta-dig længere mod Nord op mod Christiansholm, indtil de 1757 havde faaet den Skikkelse, de i alt væsentligt har beholdt (Ktvk. 1942, T. XLI).⁷²⁾

⁷⁰⁾ Stolpe: Dagspressen i Dmk. III, p. 159. — Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., V, p. 400.

⁷¹⁾ Chr. Elling: Anf. V., p. 92 ff.

⁷²⁾ G. L. Grove: Kbhs. Havn, 1908, p. 25 ff.

„Frederiksstaden“s Tilblivelse er gennem de senere Aars ihærdige Studier blevet vel oplyst, og at alt, hvad vedrører denne nye Bydel og dens Bebyggelse, repræsenterer en straalende Periode i vor Bygningskunsts Historie, er forlængst fastslaaet. Her skal kun gives en Oversigt over, hvad moderne Forskning har klarlagt — i Tilknytning til Tidens Kortarbejder.⁷³⁾

Den ydre Anledning til Anlæggelse af den nye Bydel var det oldenborgske Kongehus 300 Aars Jubilæum 1748, og Kongen skænkede i denne festlige Anledning Magistraten det store Areal Øst for Bredgade, omfattende Amalienborg Have og tilstødende Del af Mønsterpladsen. Det er afgjort den største Byplan- og Bybygningsopgave, der siden Christian IV's Dage var stillet et Slægtled. Som Hofbygmester fik Eigtved fra første Færd den kunstneriske Overledelse af det hele Foretagende. Desværre er den først approberede Generalplan ikke mere til, men den har formentlig i sine Grundtræk, med en stor Centralplads mellem 4 Palæer, svaret til den endelige. Eigtved gik grundigt til Værks, thi ogsaa til Palæerne forelaa Udkast. Til disse Palæers Grundarealer havde Kongen forøvrigt forbeholdt sig Dispositionsret. Imidlertid fik ogsaa Tuscher og vistnok Thura Lejlighed til at fremkomme med Forslag, af hvilke Tuschers fik af-

⁷³⁾ Fr. Weilbach: Anf. V., p. 135 ff. Samme: Marcus Tuscher som Arkitekt. *Architekten* XXVI, p. 165. — Samme: Gabriel eller Jardin, s. St. XXII. — Samme: Frederiks Hospital s. St. (Maanedshæfte) XXIX. — Samme: Nic. Eigtved s. St., p. 159 ff. — Munthe af Morgenstjerne: *Odd-Fellow Palæet*, 1926. — Samme: Nicolai Eigtved, 1924. — M. Due: *Hofmaler og Hofbygmester Carl Marcus Tuscher*, 1916. — Elling og Hermansen: *Holbergtidens København*, 1932. — Hugo Matthiessen: *Københavnske Gader*, 1924. — Chr. Elling: *Palæer og Patricierhuse*, 1930. — Samme: *Documents inédits, concernant les projets de A. J. Gabriel et N. H. Jardin pour l'église Frédéric à Copenhague*, 1931.

gørende Betydning for Pladsens rythmiske, barokt bevægede Helhedsvirkning.

I Udformningen af selve den ottekantede Plads er der fransk Tradition, og som den er lagt i et Gadekryds, følger den en almindelig anerkendt barok Fremgangsmaade. Det samme kan siges om den Tanke, der tidligt var fremme, at rejse en Statue — her en Rytterstatue af Frederik V — midt paa Pladsen i Gadekrydsets Centrum. Men en Ejendommelighed er der ved den Eigtvedske Helhedsplan. Frederiksstadens Hovedakse blev ikke den lange Nord-Sydgaaende Amaliegade, men den langt kortere Tværgade — Frederiksgade. Thi allerede 1749 lagdes Grundstenen til Eigtveds Frederikskirke (Marmorkirken) paa vestre Side af Bredgade paa den Havegrund, der tilhørte Prinsesse Charlotte Amalie (Ktkv. 1942, T. XXXVI); Kirken skulde virke som Point de Vue for Enden af denne Gade. Og den Dag i Dag faar man bedst Indtryk af, hvad Planens Ophavsmand egentlig tilsigtede som Totalanlæggets kunstneriske og monumentalt mest afgørende Akse, naar man staar i Toldbodgade. Allerstærkest føles det, i de Sekunder, man ude i Havnen sejler forbi Amalienborg Plads. Da gribes man af dette Syns store Herlighed! Marmorkirkens dramatiske Historie skal ikke skildres her. Som bekendt blev Eigtveds Projekt senere kasseret, og to franske Arkitekter, først A. J. Gabriel og derefter N. H. Jardin, fik Opfordring til at fuldføre den; den sidste fik Arbejdet betroet, men Kirken blev kun en Torso!

Oprindelig skulde — foruden Frederiksgade — 4 Tværgader føre fra Bredgade ned mod Havnen, thi den nye Bydel var tænkt bebygget af Storkøbmænd og Skibsredere. Man regnede ogsaa med Ejerne af Tømmerpladserne langs Havnen. Men Frygten for Brandfare fra disse Pladser og et Ønske om hellere at skabe et virke-

lig fornemt, aristokratisk Kvarter ændrede den oprindelige Hensigt, og af Tværgaderne blev til Slut kun een — Fredericiagade — til Virkelighed som Fortsættelse af Kadet- eller Akademigaden, og Tømmerpladserne blev nedlagt.

Hvordan det hele Amalienborgkvarter, tillige med dets Bebyggelse med Monumentalbygninger meget hurtigt formede sig, ses af Kortværket 1942, T. XXXIX. Dette Kort kån imidlertid ikke, som dér angivet, være fra c. 1749, men maa være noget yngre, tidligst fra 1752, da bl. a. Eigtveds Frederiks Hospital er afsat derpaa. Mærkeligt er forøvrigt, at hverken Kortet fra 1754 eller Geddes Kort fra 1757 gengiver Kvarteret helt korrekt, udover det store Gadekryds (Ktvk. 1942, T. XL og XLI).

Paa Planen er gjort Rede — foruden for Gadeplan, Pladsen med Palæbebyggelsen og Marmorkirken — tillige for Berckentins Palæ, det Bernstorffske og det Dehnske Palæ, samt Hospitalet med Anvendelsen af dets forskellige Bygninger, desuden for to Botaniske Have, anlagte paa begge Sider af Bredgade ud mod Toldbodvej, med „den Bygning i Haven, hvor botaniske Lektioner (af Botanikeren Oeder) gives“.⁷⁴⁾

Foruden til selve Amalienborgplads, med dens 4 Palæer, lægger man særlig Mærke til den fine Placering af Berckentins Palæ (nu Odd Fellow Palæet) som Point de Vue for Dr. Tværgade og den pompøse og elegante Markering af Frederiksgades Udløb i Bredgade med de to ensartede Palæer — det Bernstorffske og det Dehnske. Bag slige Træk sporer man Eigtveds ordnende Haand, saa meget mere som denne Mand havde faaet tildelt den misundelsesværdige Lod at skulle censurere alle Bygningstegninger, der indkom fra andre Arkitekter og tillige fik Magt til at paase, at ensartede Etage-

⁷⁴⁾ H. Hansen: Den botaniske Have ved Amalienborg i Hist. Medd. om Kbh., 1. Rk., III, p. 523 ff.

højder blev gennemført overalt. Sandt nok — det er Enevældens Princip, der her blev fulgt — men sandelig ikke til Kvarterets Skade!

Der var dog ogsaa andre Bybygningsopgaver, omend af beskednere Format, der optog de Ledende i 1750'erne. Geddes Kort af 1757 (Ktvk. 1942, T. XLI) afslører for det første, at de alt 1717 af Scholten projekterede Fæstningsværker — Retranchementer — til Dækning af Landfrontens svage Steder ved Sundet og Kallebodstrand ikke var opgivet endnu paa dette Tidspunkt. At de aldrig blev udførte, er en anden Sag. Men desuden genoptager Geddes Forslag Scholtens Projekt til Lynetter (Redaner) paa den dækkede Vej mod Amager, og disse Smaaværker blev virkelig byggede, om end først senere. Helt nyt, og nok saa interessant er imidlertid Geddes Projekt til hele 4 *Forstadsbebyggelser* — meget skematiske i Anlægsform med regulært Gadenæt, men det maa desværre siges — uden kunstnerisk Interesse! Anlægene udenfor Vester-, Nørre- og Østerport er tillige Omreguleringer af de ældre Bebyggelser. I Forstæderne *Vesterbro* og *Østerbro* skulde Karréerne, efter Paaskriften paa Kortet, bebygges med Huse i 2 Etager, med Kælder og i Grundmur eller Bindingsværk. Det ny *Nørrebro* hinsides Søerne og Nord for Landevejen skulde kun omfatte en enkelt stor Karré, med „Huse paa alle Sider“, paa een Etage uden Kælder. Endelig skulde en helt ny Forstadsbebyggelse opføres *ud for Blegdammen*, „paa hvilket Sted forhen ingen Huse have staaet“. Den er angivet som een eneste lang Husrække, og atter her skulde kun bygges i een Etage uden Kælder.

Der regnes med 276 Huse i to Etager, hvert Hus paa 21 Alens Gadefront og 144 Huse paa een Etage, af samme Bredde mod Gade — ialt 420 Huse. Det lyder ganske imponerende, men Sagen var, at Opførelsen af Retran-

chementerne og et 1500 Alens ubebygget Glacis foran disse krævede Nedbrydning af talrige allerede opførte Huse, der „var Defensionen til største Nakdel“. At den hede Omordning af Omraadet udenfor Voldene vilde blive særdeles kostbar, lægger Gedde ikke Skjul paa, og han anbefaler Nedsættelse af en særlig Tomands-Kommission. De mange Navne under Paaskriftens Udtalelse — 5 foruden Geddes — antyder forøvrigt, at allerede Projektet skyldes et Kommissionsarbejde.

Men ogsaa dette Geddes Forslag blev kun Papir. Forstadsbebyggelsen blev som den var, og København udenfor Voldene gennemgik ikke større Forandringer i Frederik V's Dage.

Det København, Geddes skønne, illuminerede Kvarterkort skildrer, var Resultatet af Aarhundreders Arbejde. Men de meget store Ændringer i Byens Struktur, med de store Udvidelser tager for Alvor først fat op i 17. Aarhundredes første Halvdel med Christian IV's imponerende Indsats, som skildret i Kortværket af 1930. Hvad skete efter 1660 og indtil 1757, er — som oftere fremhævet — for største Parten kun en Udfyldning indenfor Stadens indtil da lagte ydre Rammer — dog med to Undtagelser, Frederik III's Udvidelse af Byen med Frederiksholmskvarteret og Christian V's store Befæstningslinie „Christianshavns nye Værk“ med de Konsekvenser, det fik. Der arbejdedes, som Kortværket af 1942 viser det, i de mere end 100 Aar paa mangfoldig Vis med Bybygningsproblemer. Det enkelte Slægtled satte sig sine Opgaver og Maal, og mange store Projekter saa Lyset — uden at blive realiserede — eller de gennemførtes kun i stærkt ændret Skikkelse; Magten havde man, desværre ikke Pengene! Men den gode Vilje er karakteristisk for de Mænd, der havde Ansvaret for vor By, dens Trivsel

og Vækst og gjerne vilde man, at det, der kom ud af alle Anstrængelserne, skulde blive „Staden til Zirat“.

I Arkitekturen afløste Stilretninger hinanden. Stort set blev det i hele det lange Tidsrum fra 1660 til 1757 Barokkens kunstneriske Synsmaader, der kom til at præge Byen, først langsomt og forsigtigt, men op igennem det 18. Aarhundrede med stadig større Styrke og bevidst Villen — stærkest i Periodens sidste Decennier og da i Barokkens sidste, spillevende Udtryksform — Rococcoen.

FORTEGNELSE
OVER DE I
„HAANDTEGNEDE KORT OVER KØBENHAVN
1660—1757“
**GENGIVNE KORTARBEJDER OG DERES
OPBEVARINGSSTED.**

Af VILH. LORENZEN.

- T. I: Kort over København og nærmeste Omegn c. 1660.
Det Kgl. Bibliotek, Kbh. Gl. Kgl. Smlgr. 716 Fol.
- T. II, 1: Fragment af Kort over de Kgl. Fiskedamme udenfor Østerport, med projekterede Arbejder c. 1660.
Det Kgl. Bibliotek, Kbh. Gl. Kgl. Smlgr. 717 Fol.
- T. II, 2: Kort over det gamle Vejnæt udenfor den gamle Østerport c. 1660.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 1.
- T. II, 3: Kort over et Parti mellem Bredgade og Strandstræde, med projekterede Anlæg, c. 1660.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokalteter.
- T. III, 1: Kort over Kastellet, med projekterede Arbejder, 1666, December.
Det Kgl. Bibliotek, Kbh. Gl. Kgl. Smlgr. 717 Fol.
- T. III, 2: Kort over Kastellet og nærmeste Omgivelser, med projekterede Arbejder 1666, December.
Det Kgl. Bibliotek. Gl. Kgl. Smlgr. 717 Fol.
- T. IV: Kort over Frederiksholmskvarteret og en Del af Slots-
holmen, med projekterede Arbejder c. 1668.
Det Kgl. Bibliotek. Gl. Kgl. Smlgr. 717 Fol.
- T. V: Kort over København og nærmeste Omegn 1670.
Det Kgl. Bibliotek. Gl. Kgl. Smlgr. 717 Fol.
- T. VI: Kort over København og Christianshavn, med projekterede Arbejder c. 1670.
Nationalmuseets Arkiv. Mappe: Christianshavn.

- T. VII: Kort over Bremerholm, Dele af det gamle København og Ny København, med projekterede Arbejder c. 1673.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. VIII: Kort over Bremerholm, Dele af det gamle København og Ny København, med projekterede Arbejder 1680.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. IX: Kort over Bremerholm, Dele af det gamle København og Ny København c. 1688.
Det Kgl. Bibliotek. Ny Kgl. Smlgr. 371 Fol.
- T. X: Kort over Slotsholmen 1680'erne.
Nationalmuseets Arkiv. Mappe: Slotsholmen.
- T. XI, 1: Kort over Del af Christianshavn, med projekterede Arbejder, 3. Febr. 1685.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XI, 2: Kort over Søterrænet med Omgivelser, 3. Okt. 1685.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XII: Kort over København og nærmeste Omegn (med projekterede Arbejder) 1687.
Københavns Bymuseum.
- T. XIII: Fragment af det af P. Resen 1674 udgivne kobberstukne Kort over København, med projekterede Arbejder. (Jfr. Kortet T. XIV).
- T. XIV: Det af P. Resen 1674 udgivne kobberstukne Kort over København med Rettelser i Tegning og Skrift c. 1689.
Krigsarkivet, Stockholm.
- T. XV, 1: Kort over Indsejlingen til København Nordfra, med Københavns Toldbod og Omgivelser 1690.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XV, 2: Kort over Indsejlingen til København Sydfra 1690.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XVI, 1: Kort over Dele af det gamle København c. 1691.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Generalkort 1200—1800.
- T. XVI, 2: Kort over Dele af det gamle København 29. April 1691.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Generalkort 1200—1800.
- T. XVI, 3: Fragment af Kort over Voldgaden mellem Nørre- og Vesterport 1685.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.

- T. XVII: Kort over Christianshavn 22. April 1691.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Generalkort 1200—1800.
- T. XVIII: Kort over Christianshavn og Dele af København, med projekterede Arbejder, 1691.
Universitetsbiblioteket, Oslo.
- T. XIX: Kort over København og nærmeste Omegn 1692.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 1.
- T. XX, 1: Kort over Amalienborg Kvarteret med Omgivelser c. 1695.
Det Kgl. Bibliotek. Ny Kgl. Smlgr. 371, C, Fol.
- T. XX, 2: Kort over Partiet Syd for Nyhavns Kanal, med / Gyldenløves Palæ, nu Charlottenborg, 1699.
Rigsarkivet: Top. Smlgr. paa Pergament. Københavns Gaarde og Huse. Suppl.
- T. XXI, 1: Kort over Amalienborg Kvarteret med Omgivelser og projekterede Arbejder 1694.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokaliteter.
- T. XXI, 2: Kort over Amalienborg Kvarteret med Omgivelser og Nicodemus Tessins Slotsprojekt indtegnet 1694.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokaliteter.
- T. XXI, 3: Kort over Kongens Nytorv med Omgivelser i 1690'erne.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokaliteter.
- T. XXII, 1: Fragment af Kort over København, der viser Slotsholmen med Omgivelser og det af Lambert v. Haven projekterede Slot, ca. 1690.
Kongens Haandbibliotek, G. K. M. 6.
- T. XXII, 2: Kort over Frederiksholmskvarteret, med Projekt til Det ridderlige Akademi, 1695.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XXIII: Kort over København og nærmeste Omegn, med projekterede Arbejder, 1700.
Kongens Haandbibliotek, G. K. M. 6.
- T. XXIV: Kort over København og nærmeste Omegn, med projekterede Arbejder, 1700.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 8.
- T. XXV: Kort over København og nærmeste Omegn c. 1700.

- Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Generalkort 1200—1800.
- T. XXVI: Kort over København 1744 med General Jobst v. Scholtens Forslag til Befæstningsarbejder af 1717.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 8.
- T. XXVII: Kort over Rosenborg Have 1718.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokaliteter.
- T. XXVIII, 1: Kort over Dele af St. Annæ østre Kvarter med Tømmerpladserne og projekterede Arbejder 1706.
Det Kgl. Bibliotek. Ny Kgl. Smlgr. 371, C, Fol.
- T. XXVIII, 2: Kort over Dele af St. Annæ østre Kvarter med Tømmerpladserne og projekterede Arbejder 1721.
Det Kgl. Bibliotek. Ny Kgl. Smlgr. 371, C, Fol.
- T. XXIX, 1: Kort over Amalienborg Have c. 1700.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 2, b.
- T. XXIX, 2: Kort over Amalienborg Have, med projekterede Arbejder, c. 1720.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 2, b.
- T. XXIX, 3: Kort over Amalienborg Have, med projekterede Arbejder, ca. 1728.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 2, b.
- T. XXIX, 4: Kort over Amalienborg Have, med projekterede Arbejder, ca. 1728.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 2, b.
- T. XXX: Kort over Del af København 1730 med planlagte Reguleringer efter Ildebranden 1728.
Københavns Stadsarkiv.
- T. XXXI: Kort over Slotsholmen c. 1729.
Nationalmuseets Arkiv: Slotsholmen.
- T. XXXII, 1: Kort over Østerbro 1728.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 8.
- T. XXXII, 2: Kort over Vesterbro 1728.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 8.
- T. XXXIII, 1: Kort over Amalienborgkvarteret, med Slotsprojekt c. 1728.
Det Kgl. Bibliotek: Frederik V's Atlas, T. 36.
- T. XXXIII, 2: Kort over Amalienborgkvarteret c. 1730.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv.
Kopi i Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Enkelte Lokaliteter.

- T. XXXIV: Kort over København 1737.
Krigsarkivet, Stockholm.
- T. XXXV, 1: Kort over Østerbro 1738.
Rigsarkivet: Krigsministeriets Afleveringer, Mappe 1.
- T. XXXV, 2: Kort over Rosenborg Have c. 1740.
Det Kgl. Bibliotek: Frederik V's Atlas, T. 36.
- T. XXXVI: Kort over Amalienborgkvarteret 1740 A og B.
Det Kgl. Bibliotek. Ny Kgl. Smlgr. 371, C, Fol.
- T. XXXVII: Kort over vestre Del af København og nærmeste Omegn 1742 A og B.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 1.
- T. XXXVIII: Kort over København og nærmeste Omegn 1749.
Det Kgl. Bibliotek: Frederik V's Atlas, T. 36.
- T. XXXIX: Projekt til Amalienborgkvarteret c. 1749 (rettere Begyndelsen af 1750'erne) A og B.
Det Kgl. Bibliotek. Gl. Kgl. Smlgr. Fol. 728 III.
- T. XL: Kort over København og nærmeste Omegn 1754.
Ingeniørkorpsets historiske Tegnearkiv, Mappe I, 8.
- T. XLI: Kort over København og nærmeste Omegn, med projekterede Arbejder, 1757.
Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling: Kbh. Generalkort 1200—1800.
-

